

T.C.

GİRESUN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI

HAREZM TÜRKÇESİ KUR'ÂN TERCÜMESİ (MEŞHED NÜSHASI 293 NO.) FİİL
SÖZ YAPIMI

KHWAREZM TURKISH TRANSLATION OF THE QURAN COPY OF (MASHHAD
NUMBER 293) WORD FORMATION (VERB)

İbrahim Kemal YILDIRIM

Yüksek Lisans Tezi

DANIŞMAN

DOÇ. DR. YAŞAR ŞİMŞEK

GİRESUN-2021

JÜRİ ÜYELERİ ONAY SAYFASI

Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün tarihli toplantısında oluşturulan jüri, Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi İbrahim Kemal YILDIRIM'ın "Harezmi Türkçesi Kur'an Tercümesi (Meşhed Nüshası 293. No.), Fiil Söz Yapımı" başlıklı tezini incelemiş olup aday 30/06/2021 tarihinde, saat 11.00' de jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Aday çalışma, sınav sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Sınav Jürisi	Unvanı, Adı Soyadı	İmzası
Üye (Başkan)	Prof. Dr. Hakan ÖZDEMİR	
Üye (Danışman)	Doç. Dr. Yaşar ŞİMŞEK	
Üye	Doç. Dr. Abdulkadir ÖZTÜRK	

ONAY

...../...../20..

Prof. Dr. Güven ÖZDEMİR
Enstitü Müdürü

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “Harezmi Türkçesi Kur’ân Tercümesi (Meşhed Nüshası 293 No.), Fiil Söz Yapımı” adlı çalışmamın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım kaynakların kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

30/06/2021

İbrahim Kemal YILDIRIM

ÖN SÖZ

Türklerin X. yüzyıldan itibaren kitleler hâlinde İslâm dinine geçmeye başlaması kutsal metin Kur'ân-ı Kerim'in tercümesini zorunlu kılmıştır. Yeni bir din ve anlayış ile karşılaşan Türkler; bu dinin gereklerini yerine getirmek, anlamak ve aktarmak için bu tercümelere ihtiyaç duymuşlardır. Arapça her kavramın altına Türkçe karşılıklarının verilmesiyle yani *satırarası* dediğimiz yöntemle oluşturulan bu tercümeler, Türkçenin Arapça karşısındaki üstünlüğünü göstermektedir.

Satırarası yöntemle oluşturulan Türkçe Kur'ân tercümeleri, Türkçenin zengin söz varlığını, kelime üretmedeki gelişmişliğini ve canlılığını her ne kadar ortaya koysa da bu saha üzerine fazla çalışma yapılmamıştır. Bu sebeple satırarası Kur'ân tercümeleri üzerine yapılacak olan her çalışma bu sahadaki boşluğu doldurmak içindir. Biz de çalışmamızı bu durumu göz önünde bulundurarak Harezmi sahasına ait bir Kur'ân tercümesinin söz yapımı (fiil) üzerine belirledik.

Bu çalışma Harezmi Türkçesi Kur'ân Tercümesi (Meşhed Nüshası 293 No.), adlı eserin esas alınması ile oluşturulmuştur. Eser üzerine daha önce herhangi bir gramer çalışması yapılmamış olması ve eserin Türk dili tarihi için oldukça ehemmiyetli olması bu eseri seçmemizi sağlamıştır.

Meşhed Nüshası (293 No.), Harezmi sahasında yapılmış Kur'ân tercümeleri arasında önemli bir yere sahiptir. Eserde tefsir bölümlerinin yer alması, tercüme bölümünde Arapça bir kavrama birden fazla anlam verilmesi ve zengin söz varlığı barındırmasıyla diğer satırarası Kur'ân tercümelerinden ayrılmakta ve eseri değerli kılmaktadır. Nüsha üzerine detaylı açıklama Meşhed Nüshası (293 No.), başlığı altında yapılmıştır.

Bu çalışma Giriş, Basit (Kök) Fiiller, Fiil Yapımı ve Dizin olmak üzere 4 ana bölümden ve açıklamalardan oluşmaktadır. Giriş bölümü; Harezmi Türkçesi, Meşhed Nüshanın tanıtımı ve yöntemi üzerine kurulmuştur.

Eser ve dönem genel hatlarıyla giriş bölümünde değerlendirilmiş, asıl konumuz olan söz yapımı (fiil) üzerine odaklanılmıştır.

Basit (kök) fiiller bölümünde basit (kök) fiiller ses terkiibine uygun düzenlenmiş, dönemin kaynak eserleri ile tanıklanmıştır. Eserde tespit edilen tüm basit (kök) fiiller metinde yer alan varak numarası ve cümle örnekleri ile birlikte verilmiştir.

Fiil Yapımı bölümü kendi içerisinde iki ana kısma ayrılmıştır. İlk olarak fiilden fiil yapımı, ikinci kısımda da isimden fiil yapımı incelenmiştir. Eserde tespit edilen türemiş fiiller, türetme yapan ekin altında tasnif edilmiş, ayrıca ekin işlevine değinilmiştir. Eserde yer alan tüm türemiş fiiller metinde yer alan varak numarası ve cümle örnekleri ile birlikte verilmiştir. Türemiş fiillerin metindeki anlamı ve cümle içindeki fonksiyonları değerlendirilerek bir etimolojik tahlile yer verilmiştir. Ayrıca Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi metinlerinden tespit ettiğimiz eklerin türeme biçimlerine ait görünümüleri çalışmaya dâhil edilmiştir.

Metinde tespit ettiğimiz türemiş fiiller, tüm ekleri ile birlikte aynı madde başlığı altında verilmemiş, herbiri ayrı bir madde başı olarak ele alınmıştır. Örneğin aynı kökten türemiş. *baş+la-* “başlamak”, *baş+la-n-* “başlanmak”, *baş+la-t-* “(doğru yola) götürmek” kelimeleri yalnızca *+la-* eki başlığı altında verilmemiş cümle örnekleri ve türeme biçimleri ile ayrı madde başlıkları altında incelenmiştir.

Hazırladığımız çalışmanın sonunda incelemek isteyen araştırmacıların sonuçlara daha kolay ulaşabilmesi için bir dizin hazırlanmıştır.

Açıklamalar bölümünde ise eserin Türkoloji çalışmalarındaki önemiyetini ortaya koyacak özellikleri üzerinde durularak *hapax* durumunda olan ve Türk dili tarihinde nadir olarak görülen kelimeler açıklanmaya çalışılmıştır.

Yüksek lisans eğitimim boyunca hiçbir zaman yardımlarını esirgemeyen, daima yol gösteren danışman hocam Doç. Dr. Yaşar ŞİMŞEK’ e teşekkürü borç bilirim. Ayrıca maddi manevi daima yanımda olan başta anneannem Fatma BOLAT olmak üzere aileme ve dostlarıma teşekkür ederim.

İbrahim Kemal YILDIRIM

Giresun-2021

ÖZET

HAREZM TÜRKÇESİ KUR'ÂN TERCÜMESİ (MEŞHED NÜSHASI 293. NO.), FİİL SÖZ YAPIMI

Yüksek Lisans - 2021, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı

Bu çalışma, Harezmi Türkçesi Kur'ân Tercümesi (Meşhed Nüshası 293 No.) adlı eserin söz yapımı (fiil) üzerine oluşturulmuştur. Çalışma dört ana bölümden ve açıklamalardan oluşmaktadır: “Giriş, Basit (Kök) Fiiller, Fiil Yapımı ve Dizin”. Birinci bölüm; Harezmi Türkçesi, Meşhed Nüshasının tanıtımı ve yöntemden oluşmaktadır. İkinci bölüm, basit (kök) fiillerin tespiti ve ses terkiğine uygun bir şekilde listelenmesinden oluşmaktadır. Dönemin kaynak eserleriyle tanıklanan basit (kök) fiiller, cümle örnekleri ile birlikte çalışmaya dâhil edilmiştir. Üçüncü bölüm ise fiil yapımı bölümünden oluşmaktadır. Fiil yapımı kendi içerisinde iki ana başlığa ayrılmıştır. Öncelikle fiilden fiil yapımı, ikinci ana başlıkta ise isimden fiil yapımı incelenmiştir. Bu iki ana başlıkta da türemiş fiiller, türeme biçimleri açısından değerlendirilmiş ve türeme biçimlerine dair yapılan görüşler dönemin kaynak eserleriyle tanıklanmıştır. Harezmi Türkçesi Kur'ân Tercümesi (Meşhed Nüshası 293 No.) adlı eserde yer alan tüm türemiş fiiller cümle örnekleri ile birlikte verilmiştir. Ayrıca Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi metinlerinden eklerin türeme biçimlerine ait görünüşleri tespit edilerek çalışmaya dâhil edilmiştir. Dördüncü bölümde bir dizin oluşturulmuştur. Açıklamalar bölümü ise eserde tespit edilen ve tarihi Türk dili sahasında nadir olarak görülen kelimelerin değerlendirilmesinden oluşmaktadır. Çalışmamız; Türk dili sahasında mevcut söz yapımı (fiil) çalışmalarına, eserde yer alan basit (kök) fiiller ve türeme ekleriyle katkı sağlamak için hazırlanmıştır. Ayrıca Türkçenin sözcük türetmede üretkenliği, gelişmişliği ve canlılığının ortaya çıkarılması amaçlanmış ve fiiller bağlamında dönemin ek ve söz varlığı tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Kur'ân Tercümesi, Söz Yapımı, Fiil, Harezmi Türkçesi

ABSTRACT

KHAREZM TURKISH TRANSLATION OF THE QURAN (MASSHAD COPY NO:293.), VERB WORD FORMATION

Master of Science - 2021, Department of Turkish Language and Literature

This study is based on the word-making (verb) of the work called Khwarezm Turkish Qur'an Translation (Masshad Copy No. 293). The study consists of four main parts: "Introduction, Simple (Base) Verbs, Verb Formation and Index". First part; Khwarezm Turkish consists of the introduction of the Mashhad Copy and the method. The second part consists of the determination of simple (root) verbs and listing them in accordance with their sound composition. Simple (root) verbs, witnessed by the source works of the period, were included in the study together with sentence examples. The third part consists of the verb construction part. Verb construction is divided into two main headings in itself. First of all, verb construction from verbs, and in the second main title, verb construction from nouns has been examined. Derived verbs in these two main titles were evaluated in terms of their derivational forms, and the views on derivational forms were witnessed by the source works of the period. All the derived verbs in the work called Khwarezm Turkish Kur'an Translation (Maşhad Nüshası 293 No.) are given with sentence examples. In addition, the appearances of the derivational forms of the suffixes from the Karakhanid Turkish and Khwarezm Turkish texts were determined and included in the study. In the fourth section, an index was created. The descriptions part consists of the evaluation of the words which are found in the work and rarely seen in the historical Turkish language field. Our work; It has been prepared to contribute to the existing word formation (verb) studies in the field of Turkish language with simple (root) verbs and derivational suffixes in the work. In addition, it was aimed to reveal the productivity, development and vitality of Turkish in word derivation and tried to determine the affixes and vocabulary of the period in the context of verbs.

Keywords: Qur'an, Qur'an Translation, Word Formation, Verb, Khwarezm Turkish

İçindekiler

ÖN SÖZ.....	I
ÖZET.....	III
ABSTRACT	IV
SİMGELER VE KISALTMALAR	VII
TRANSKRİPSİYON ALFABESİ.....	IX
1. GİRİŞ.....	1
1.1. Harezmi Türkçesi.....	1
1.2. Meşhed Nüshası (293 No.)	2
1.3. Yöntem.....	3
2.1. BASİT (KÖK) FİİLLER.....	4
2.1.1. V Kuruluşunda Kök Fiiller	4
2.1.2. VC Kuruluşunda Kök Fiiller	5
2.1.3. CV Kuruluşunda Kök Fiiller	10
2.1.4. VCV Kuruluşunda Kök Fiiller.....	11
2.1.5. CVC Kuruluşunda Kök Fiiller.....	11
2.1.6. VCC Kuruluşunda Kök Fiiller.....	27
2.1.7. VCVC Kuruluşunda Kök Fiiller	28
2.1.8. VCCV Kuruluşunda Kök Fiiller	29
2.1.9. CVCV Kuruluşunda Kök Fiiller	29
2.1.10. CVCC Kuruluşunda Kök Filler	31
2.1.11. CVCCV Kuruluşunda Kök Fiiller	32
2.1.12. CVCCVC Kuruluşunda Kök Fiiller.....	32
3.1. FİİLDEN FİİL YAPAN EKLER	33
3.1.1. -A-.....	33
3.1.2. -Ar-.....	33
3.1.3. -d- /-y-.....	36
3.1.4. -DUr-.....	39
3.1.5. -GXr-.....	50
3.1.6. -GXz-	55
3.1.7. -I- /-U-.....	56
3.1.8. -(X)k-	57
3.1.9. -kXt-.....	59
3.1.10. -(X)l-	60

3.1.11. -lA-	79
3.1.12. -m-	79
3.1.13. -(X)n-	80
3.1.14. -(X)r-	97
3.1.15. -sA-	105
3.1.16. -sIk-	106
3.1.17. -(X)ş-	107
3.1.18. -(X)t-	117
3.1.19. -(X)z-	130
3.2.İSİMDEN FİİL YAPAN EKLER	133
3.2.1. +A-	133
3.2.2. +I- / +U-	141
3.2.3. +(X)d- / + (X)y-	144
3.2.4. +dA-	145
3.2.5. +GA-	147
3.2.6. +GAr-	149
3.2.7. +gUr-	150
3.2.8. +(X)k-	151
3.2.9. +lA-	152
3.2.10 +(A)r- / +(U)r-	167
3.2.11 +rA-	169
3.2.12. +kIr- / +krA-	172
3.2.13. +(I)rGA-	173
3.2.14. +sA-	174
3.2.15. +sIn-	175
4. SONUÇ	177
5. AÇIKLAMALAR	180
6. DİZİN	192
7. KAYNAKÇA	203

SİMGELER VE KISALTMALAR

AKT	: Orta Asya Kur'ân Tefsiri
C.	: Cilt
ÇEK	: Çağatayca El Kitabı
ÇTS	: Çağatay Türkçesi Sözlüğü
Çin.	: Çince
DBKT	: Doğu ve Batı Türkçesi Kur'an Tercümeleri Sözlüğü
DLT	: Divânü Lügati't Türk
EDPT	: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish.
F. + T.	: Farsça + Türkçe
HKT	: Hekimoğlu Kur'ân Tercümesi
HŞ	: Hüsrev ü Şirin
HAS	: Harezmi- Altınordu Türkçesi Sözlüğü
İMV	: İrşâdü'l Mülûk Ve's-selâtîn
KB	: Kutadgu Bilig
KE	: Kıssaşü'l- Enbiyâ
KS	: Karahanlı Türkçesi Sözlüğü
KT	: Kültigin Yazıtı
KTS	: Kıpçak Türkçesi Sözlüğü
ME	: Mukaddimetü'l - Edeb
Mo.	: Moğolca
NF	: Nehcü'l - Ferâdis

OTWF	: Old Turkic Word Formation.
RHT	: Rylands Nüshası
S.	: sayı
s.	: sayfa
TES	: Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü
TS	: Tarama Sözlüğü
TİEM 40	: Türk İslâm Eserleri Müzesi kırk numara
TİEM 73	: Türk İslâm Eserleri Müzesi yetmiş üç numara
Tü.	: Türkçe
US	: Uygur Türkçesi Sözlüğü
OY	: Orhon Yazıtları
vb.	: ve benzeri
>	: Değişmiş şekli gösterir
-	: Fiil kökü, fiil köküne gelen ek
+	: İsim kökü, isim köküne gelen ek
(?)	: Şüphe bildirir

TRANSKRİPSİYON ALFABESİ

ء ʾ	ش Ş, ş
آ Ā, ā	ص Ş, ş
ا A, a, E, e	ض Ž, ž, Đ, đ
و O, o, Ö, ö, Ū, ū	ط Ṭ, ṭ
ب B, b, P, p	ظ Z, z
پ P, p	ع ʿ
ت T, t	غ Ğ, ğ
ث Ṭ, ṭ	ف F, f
ج C, c	ق K, k
چ Ç, ç	ك K, k, G, g, ŋ
ح H, h	گ G, g
خ H, h	ل L, l
د D, d	م M, m
ذ Z, z	ن N, n
ر R, r	و V, v, o, ō, ö, u, ü, ū
ز Z, z	ه H, h, a, e
ژ J, j	ی Y, y, I, ı, İ, i, Ī, ī
س S, s	

1. GİRİŞ

1.1. Harezmi Türkçesi

XIII. yüzyıldan itibaren Orta Asya'nın edebî dili hâline gelen Harezmi Türkçesi; temelinde Karahanlı (Hakaniye) Türkçesi olmak üzere, güneybatı kolunu temsil eden Oğuz Türkçesi ve kuzeybatı kolunu temsil eden Kıpçak Türkçesinin bölgede kaynaşmasıyla oluşmuştur. Nitekim bu durum Harezmi Türkçesinin kelime hazinesini geliştirmiş, dönem eserlerinde Oğuz ve Kıpçak özelliklerinin görülmesini mümkün kılmıştır (Ata, 2002, 13).

Orta Asya içerisinde önemli bir yere sahip olan Harezmi Türkçesi, XIV. yüzyıldan itibaren başlatılan kültür faaliyetleri ile başta Saray ve Kırım olmak üzere tüm Altınordu'yu da etkilemiş, geniş bir sahaya yayılmıştır (Ata, 2016, 17). Bu geniş yayılım Harezmi Türkçesinin, Altınordu - Harezmi Türkçesi olarak adlandırılmasına da yol açmıştır.

XI. yüzyılda başlayan Harezmi'nin Türkleşme hadisesi, XIII. yüzyıla kadar devam etmiş ve Harezmi ile ona bağlı bölgelerde yeni bir yazı dilinin kuruluşu, bu bölgenin Türkleşmesinden sonra gerçekleşebilmiştir. Harezmi'nin "Türkleşmesinde özellikle Oğuzlar ve Kıpçaklar çok önemli bir rol oynamıştır; ayrıca Kalaçlar, Uyğurlar, Peçenekler, Kimekler, Bayavutlar, Kanglılar ve birtakım göçebe Türk aşiretleri de bu hususta etkili olmuşlardır. Bölgenin Türkleşmesinde rol oynayan bu unsurlar, bölgenin kendine has lehçesini de oluşturmuşlardır. Bu lehçe, Karahanlı yazı dili ile bağlantılı ve Oğuz, Kıpçak, Kanglı ve diğer boyların lehçelerinin karışımı ile oluşmuş Harezmi Türkçesidir (Sağol Yüksekaya- Argunşah, 2010, 163).

Harezmi Türkçesi döneminden ne yazık ki elimize çok sayıda eser ulaşmamıştır. Dönemin dil özelliklerini ve söz varlığını yansıtan eserler şunlardır:

- Kısasü'l - Enbiyâ
- Nehcü'l- Ferâdis

- Mukaddimetü'l - Edeb
- Mu'înü'l - Mürîd
- Satırarası Kur'ân Tercümeleri
 - a. Hekimoğlu Nüshası
 - b. Özbekistan Nüshası
 - c. Anonim Tefsir
 - d. Meşhed Nüshaları
 - 293 No.
 - 2229 No.
 - 1007 No.
- Hüsrev ü Şîrîn
- Muhabbet-nâme
- Altınordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitikler
- İbni Mühennâ Lugati

1.2. Meşhed Nüshası (293 No.)

Nüshanın yazarı Seyyîdi'l-Hattât unvanlı Şeyh Yûsuf el-Ebâriyy oğlu Muhammed'dir. Hicrî 10, Şa'bân 737 Miladi 1337 yılında nüshayı tamamlamıştır (Şimşek-Sertkaya, 2015, 1385).

İran'da, Âstan-i Quds-i Razavi Kütüphanesi'nde 293 numarada muhafaza edilen bu nüsha 2019 yılında Yaşar Şimşek tarafından bilim âlemine sunulmuştur. Şimşek'e göre bu nüsha 361 varaktan oluşmaktadır. Fakat tercüme bölümü ise 358 varak olarak tamamlanmıştır. Bu durum da eksik bir tercüme olarak görülmektedir. Ayrıca Şimşek nüshanın ortalama üç cilt hâlinde hazırlandığını diğer 2 cildine ise şimdiye kadar ulaşamadığını ifade etmektedir (Şimşek 2019, 9).

Meşhed Nüshası, gerek yazılış tarihi gerekse Kur'ân'ın Doğu Türkçesine yapılmış diğer satırarası tercümelerinden farklı özel bir konuma sahiptir. Bu nüsha diğer nüshaların benzeri veya kopyası değildir. Karahanlı Türkçesi dil özellikleri taşıyan, bilinen en eski satırarası Türkçe Kur'ân tercümesi olan TİEM 73 Nüshası'ndan (H. 734 / M. 1333-1334) 3 yıl sonra tamamlanmıştır

Şimşek'e göre Meşhed Nüshasının en önemli özelliği hem satırarası kelime kelime tercüme hem de tefsir bölümlerini barındırmasıdır. Bu durum Türkçe ilk

Kur'ân tercümelerinden nüshayı ayırmakta, nüshanın orijinalliğini güçlendirmektedir (Şimşek, 2019, 27).

Türkçe İlk Kur'ân tercümeleleri arasında önemli bir konuma sahip olan Meşhed Nüshası geç dönem Karahanlı Türkçesi erken dönem Harezmi Türkçesi özellikleri göstermekte ve dönemin karanlık yönlerinin aydınlatılmasına katkı sağlamaktadır. Ayrıca bu nüsha Türkçenin zengin söz varlığını da yansıtmaktadır.

1.3. Yöntem

Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi söz varlığı ve dilbilgisi üzerine yapılmış çalışmalar incelenmiş ve buradan yola çıkılarak Harezmi Türkçesi Kur'ân Tercümesi (Meşhed Nüshası 293. No.), adlı eserin dizin kısmı taranmıştır. Çalışmanın temelini oluşturan basit (kök) fiiller, fiilden fiil türeten ekler ve isimden fiil türeten ekler tespit edilerek dönemin kaynak eserleriyle tanıklanmıştır. Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi metinlerinden eklerin türeme biçimlerine dair görünümleleri karşılaştırılmak üzere tespit edilerek çalışmaya dâhil edilmiştir. Ayrıca fiillerin ek ve kök biçimlerini belirlemede başta Clauson'un etimolojik sözlüğü *An Etymological Dictionary Of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, olmak üzere kaynakçada da belirttiğimiz çeşitli etimolojik sözlüklerden ve çalışmalardan yararlanılmıştır. Ayrıca çalışmanın sonunda hazırladığımız dizin bölümü incelediğimiz fiillerin tezdeki sayfa numaralarını göstermektedir.

2.1. BASİT (KÖK) FİİLLER

Basit (kök) fiiller anlamlı ögelere ayrılamayan, Türkçede -çoğunlukla- tek heceden oluşan fiillerdir (Korkmaz, 2017, 488).

Hacıeminoğlu, Türkçede kök fiillerin tek heceye kadar inebileceğini, herhangi bir ekten türemediğini ve Türk dilinde tüm kelimelerin tek heceden köke dayandığını ifade etmektedir (Hacıeminoğlu, 1984, 15)

Ercilasun, basit (kök) fiillerin aslında tek heceli olduğunu, Türkolojide araştırmaların artmasıyla Türkçede kelimelerin tek heceden oluştuğu fikrinin kabul göreceğini ifade etmektedir. Ayrıca Kutadgu Bilig’de basit (kök) fiillere seçilen örneklerin tek heceli fiil köklerinin ses terkbine uygun sınıflandırma yaptığını belirtmekte ve Kutadgu Bilig’ten şu örnekleri vermektedir: Tek ünlüden oluşan: *ö-* ünsüz ve ünlüden oluşan: *tu-*, ünlü ve ünsüzden oluşan: *ıç-*, ünsüz, ünlü ve ünsüzden oluşan: *bıç-*, ünlü, ünsüz ve ünsüzden oluşan: *ert-*, ünsüz, ünlü, ünsüz, ve ünsüzden oluşan: *yenç-* vb. (Ercilasun, 2014, 29-30).

Ergin de Türkçede kök (basit) fiillerin tek heceden ibaret olduğu görüşünü savunmakta, günümüzde tek heceye inemediğimiz birçok fiilde geçmiş dönemlere gidildiği takdirde inilebileceğini belirtmektedir (Ergin, 2013, 107).

Çalışmamızda kök (basit) fiilleri vokal (V) ve konsonant (C) ses düzenine göre değerlendirdik ve buna göre Harezmi Türkçesi Kur’ân Tercümesi (Meşhed Nüshası 293 No), yer alan kök (basit) fiilleri şu şekilde inceledik:

2.1.1. V Kuruluşunda Kök Fiiller

ı- “göndermek”

kerek kim ikki üç bilgelerdin bizning birle ıgay siz (78a/11)

u- “muktedir olmak”

hergiz umadılar öre turguğa yime ermediler öç alğanlar (156a/3)

2.1.2. VC Kuruluşunda Kök Fiiller

aç- (I) “1. açmak”

taķı ermes buyruķımız meger biz köp yumup açģınça (174a/6)

“2. (mecaz) gözünü açmak”

erding ğaflet içinde mundın açtuķ (aça birdimiz) sindin örtüģüngni (148a/5)

“3. (bir sorunu) gidermek, ortadan kaldırmak”

anlar ziyānning açģanları yā tilese mini (23a/4)

“4. yarmak”

açmaduķ mu sanga köģüsüngni (333b/6)

“5. fethetmek”

Mekke açmasdın burun taķı kıtāl kıldı (192a/3)

“6. (fetih) baģışlamak”

ħaķıķat üze biz açtuķ sanga Mekkeni açuķ (125b/4)

“7. (oruç) açmak”

yalavaç ‘aleyhi’s-selām ol kūn rūze açtı (222a/8)

“8. meydana çıkarmak”

taķı kündüz birle ol vaķtın kim açtı anı (330b/1)

aç- (II) “acıkmak”

yā yitürmek kūn içinde kim açmaķlıģ turur yetimke yavuķluķ eyesinge (329a/5)

aģ- “çıkmak”

ħacc kıldılar Mekkeligler Mekkeni boş ittiler taģķa aģdılar yalavaç işleri birle kirdi (138a/5)

aķ- “akmak”

ermes mü manga Mıŝır mülki taķı bu arıķlar aķar (88a/1)

al- “almak”

*aķŝam boldı erse birer etmek aldılar tirgü ķapugķa keldi aydı men yetim turur
men* (299a/11)

ang- “1. anlamak”

*ķaķıķat üze ol bu bir pend turur taķı kim kim tilese angģay anı kerim ķılınmıŝ
defterler içinde kerim ķılınmıŝ* (309a/2)

“2. yad etmek”

*andın song angsangız idingiz ni^c metini ol vaķtın kim köni tüz bolsangız aning
üze* (83a/7)

ar- (I) “aldatmak”

taķı arŝıkturdı sizni (yime ardı silerni yana aldadı sizni) (103a/4)

ar- (II) “yorulmak”

yalavaķ yolda armıŝ turur tınŝa eđģü bolģay (121a/10)

aş- “aşmak, yükselmek”

aning üze aŝarlar taķı iwleringe ķapuglar kümiş birle (86a/2)

at- “1. atmak”

*Mekkeligler yalavaķ üze yime işleri üze elig uzattılar ĥorlık ķılur erdiler urur
erdiler taş atar erdiler* (92a/5)

“2. tan atmak, sabah olmak”

başladım ol idi atı birle kim tang atarnı yaruttı (356a/9)

ay- “söylemek, demek”

Dāvud üze ķorķtı anlardın aydılar ķorķmaģıl (4b/1)

az- “azmak, yoldan çıkmak”

taķı uymağıl nefis tileki ārzūsinga azdurgay sini Tangrı yolındın haķikat üze anlar kim azarlar Tangrı yolındın (5b/2)

ek- “ekmek, tarım yapmak”

kördüngüz mü anı kim eker siz (186a/6)

er- / ir- “olmak, bulunmak; olmak, var olmak”

İbrāhīm içinde taķı anlar kim aning birle erdiler ol vaķtın kim aydılar kavmlarına (216a/3)

taķı bük eyeleri anlar irdiler yağı çerigleri yalavaķķa ermesler barķa meger yalģanķa nisbet ķıldılar (3b/3)

es- “esmek”

ķasem yād ķılur men inmiş firiştelere birle aķ yili mengizlig taķı ķatıģ esgenler birle ķatıģ esmek (300a/2)

ew- “dönmek”

ewe yan (sangız) (128b/4)

iç- “içmek”

ķişiler yumuķı ol ķuđuđın suw iķer erdiler (53a/4)

im- “emmek”

‘Abbās bildi ol ķız yalavaķ birle süt immiş turur (257a/2)

in- “inmek”

ķur’ān tükel törtinķ kökke indi andın birin birin sūre āyet kelür erdi (151a/1)

it- “etmek, yapmak”

terk bolģay kim angģay siz anı kim aytur men sizke taķı iter men (41a/6)

iv- / iw- “acele etmek”

uluģ kūn yaķın bolģay iwe tileyür (iverler) angar anga anlar kim (71a/2)

taķı aydılar āy iđimiz iwgil bizke űlűşimizni aşnu saķıķ kűnindin (3b/6)

oz- “geçmek, ileri geçmek”

iwe yűrimek taķı ozğanlar birle ozmaķ taķı tedbīr ķılğanlar birle işni (305b/4)

öd- “seçmek”

*firiştiler kim yirde ħalīfe bolurlar (ödű kelgey erdiler) taķı ħaķīkat űze ol nişān
turur ķıyāmetķa şekklig bolmang aning birle (88b/7)*

ög- “övmek, medhetmek”

bir gűrűh űz ķişilerni öger erdiler ölügleri yime yād ķılur erdiler (342b/1)

öp- “(mecaz) öpmek, dokunmak”

*yalavaçning kögsi űze tűşti aģaç elgindin kemişti iki emiki arasında öpti
(123a/11)*

öt- (I) “söylemek, buyurmak”

*yalavaç aydı apang mindin bilgű ķolsa ne öteyin Cebrīl aydı ayģıl ol tűş kim
sen kűrmiş turur sen (31a/10)*

öt- (II) “geçmek, nüfuz ederek geçmek”

*ötmes siz meger ħuccet yarlıģ birle iğingizning ni‘ metlerining ķayusını
yalģanķa nisbet ķılursuz (178a/7)*

uğ- / uy- “uymak, peşinden gitmek”

taķı uyung manga (yime manga uğunglar mini) (89a/1)

*taķı ol kim ersedin kim uydı sanga anlardın ķamuģındın aytģıl tilemes men
sizdin aning űze terdin (11a/5)*

ur- “1. vurmak”

imgek birle taķı ķın birle yirke urģıl ađaķın birle (7b/1)

“2. zaman vermek”

ya‘ nī ol ödde kim urdıımız çın turur (157b/9)

“3. örnek vermek”

yā ol mu urmadılar anı sanga meger cedel üçün kim anlar bir ögür tururlar
(88b/4)

“4. yol kesmek”

bu āyet içinde bir söz turur yawlaḡ eḡü yime Fuzāyl <bin> ‘ İyāzning sözi
turur bu Fuzāyl bir yol urḡan oḡrı kiři erdi bir tün barmış erdi gürūh işleri birle
yol başı üze olturmuş erdi arḡışḡa köz tutar erdi urmaḡḡa (197b/6)

“5. (boyun) vurmak”

Tangrı kişilerke miřāllerini ol vaḡtın kim toḡuş ḡıldınḡız anlar birle tandılar
boyunlarning kesmeki (urmaḡı kisḡü kerek) boyunlarning anḡaḡa tigrü kim
(114b/1)

“6. yaslamak”

ḡayu kişi yüzi köḡsümke ursa tamu otı aning üze ḡarām bolur (123b/1)

uḡ- “anlamak”

taḡı siz bilmes siz (uḡmas siz) (26b/2)

ut- “(hastalık) peyda olmak”

bu söz aydı erse küḡ söz boldı ḡancavīler kim aning tigresinde erdiler aydılar
angar ḡuruḡluḡ utmış turur (124a/8)

ün- (I) “(topraktan) çıkmak, bitmek”

taḡı Tangrı ündürdi sizni yirden ünmeḡ andın song ḡaytarur sizni anga (278a/1)

ün- (II) “(?) dilemek, istemek”

andın song yönendi köḡ tapa taḡı ol tütün turur aydı anga taḡı yirke keling
boyun süyü azu ünmeḡü tilemeḡü aydılar ikeḡün keldük boyun süḡliler bolup
(57a/5)

ür- “üflemeḡ”

*taķı Meryemni ‘ İmrānning kıızı ol kim saķladı fercini ürdük anıng içinde
rūhımızdın (253a/6)*

üş- “toplanmak”

*yalavaç bardı yana yandı kim Mekkeligler ayurlar biz üşmes miz sen bilür sen
(346a/7)*

2.1.3. CV Kuruluşunda Kök Fiiller

ķo- “koymak, bırakmak”

*taķı kılduk anı atģu nirseler (koģu nimeler) şeytānlarke taķı anuķ kılduk anlarga
tamug kıının (259a/3)*

sı- “1. basmak, ezmek”

*taķı kıoyduk sindin yüküngni ol kim bastı (sıdı sindurdı) arķangnı taķı kötürduk
sanga zıkringni (333b/7)*

“2. (insan için) dağıtmak”

*ķamug benī en-Nazīr cuhūdları şānında inmiş turur yalavaç ‘ aleyhi’s-selām
ķeriginde anlarning birle becī‘ sımakı yalavaç birle (211a/6)*

si- “işemek”

*Yemen ilınķa bargay men yime anlarning kilīselerinde sigey men tip bardı
Yemen ilınģa kilīseka kirdi aydı kaç kün bu kilīsede Tangrıķa tapayın
(345b/10)*

te- / ti- “demek, söylemek”

*bu tüş kördi erse Mekkeke uğradı aydı bolģay kim ĥacc kılgay men tedi bu
niyyet üze Medīnedin köçti (132b/8)*

*hīç kışıke nirse timedi Mekke sar<ı> barmamak üçün Mekkeligler bilmiş
erdiler (219b/10)*

yi- “yemek”

Hüseyn yime ülüşlerini birdiler ol tün nirse yimediler yarındası kün yana rûze tuttılar aḥşām boldı erse yana birer etmek aldılar (299a/10)

yu- (I) “1. yıkamak”

yalavaçning saçı telim erdi topraq boldı yalavaç iwke yandı kızlarda biregü yalavaçning başını yuyu birdi (351a/8)

“2. (mecaz) yıkamak, temizlemek”

yalavaç köglini arıḡ kıldı yek vesveselerindin yudı kögsüni ‘ ilm ve hikmet toluladı (181a/9)

yu- (II) “topla(n)mak, iç içe geçmek”

taḡı tünnüng taḡı künnüng iḥtilāfi içinde (yime tün künnüng yumaḡı kelmeki içre) (98b/1)

2.1.4. VCV Kuruluşunda Kök Fiiller

anu- “hazırlanmak”

ḡayda kerek erse beringler ne kim tutar ersengiz ḡoḡup beringler bermes ersengiz uş çerigke anunglar (213b/6)

arı- “aramak”

biz anlarnı arıyu miz yitürdimiz (239b/2)

uḡı- / uyu- “uyumak”

andın aşnu körklüglük ḡılğanlar erdiler az tündin ança tingil kim yatur erdik (uḡıyurlar) (154a/3)

tezgindi anıng üze tezgingen idingdin taḡı anlar uyuganlar turur (264b/5)

öte- “ödemek, yerine getirmek”

Tangrının ḡaḡḡını ötemedi erse (67a/10)

2.1.5. CVC Kuruluşunda Kök Fiiller

baḡ- “bakmak, görmek”

Fir' avn olturmuş baķar erdi Mūsī elig çıkardı (50b/9)

bar- “varmak, gitmek”

köçer men andağ kim yalavaçlar köçerler ton yuğıcılar aydılar biz yime sening birle baralım (233b/2)

bas- “1. (zaptetmek), basmak”

taķı ant içti kim Yemen ili topraķını yime basğay men Ebrehe ķanını tőkgey men (345a/7)

“2. öldürmek, helak etmek”

taķı imān ketürgen tişiler kim bilmedingiz anlarnı kim bassangız anlarnı (130b/3)

“3. (yükçe) ağır gelmek”

ol kim bastı arķangnı (333b/7)

bat- “1. (güneş, yıldız) batmak, ortadan kaybolmak”

ürger yulduz haķķı ķaçan batsa azmadı işingiz taķı azmadı (162b/5)

“2. gizlenmek”

Süfyān bin Harbnı ıdtılar biş yüz kişiler birle çerig üçün yalavaç yime biş yüz erni anlarning utru ıdtı aydı barınglar apang uruşsalar siler uzdın batinglar anlarning elgi tutuşmanglar (136a/8)

“3. yerin içine girmek”

yir anı yuttı singürdi ol yitmiş kişiler ķārūn birle yirke battılar (232b/12)

ber- / bir- “vermek”

ajunda ķayda kerek erse beringler ne kim tutar ersengiz ķođup beringler bermes ersengiz uş çerigke anunglar (213b/5)

Meryem bardı anasını keltürdi Mūsīnı anasınga birdiler (50a/3)

bıç- / biç- “kesmek”

yalavaç yarlıkadı ol ağaçlarını kamuğunu bıçtılar tüşürdiler (214a/6)

*andın sağ elig birle andın song kesgey (biçgey) erdük andın yürek tamarın
(271b/7)*

bil- “bilmek, anlamak”

*peygāmbir amruldı bildi kim bu vahy turur kökdin yana keldi bu sūreni
keltürdi (31a/2)*

bit- “inanmak”

ol ögütlenür anıng birle ol kim erse kim biter erdi (247a/6)

biz- “uzak olmak”

*ol vaqtın kim küfr ketürdi aydı men bizer turur men sizdin men qorqar men
(209a/1)*

bol- “olmak”

ol sâ‘ at içinde üç kişi boldı tigme bir kişi andağ boldı (14a/12)

boz- “bozmak”

*Tangrı yalavaçının eligi eligleri üze turur kim bi‘ ātnı bozsa haqıkat üze bozar
(127a/3)*

bul- “bulmak”

kaçan ‘ Ervah keldi erse yalavaçnı buldı işler arasında olturmuş (134b/3)

buş- “öfkelenmek”

anlar aydılar Muḥammed<ning> Tangrısı Muḥammedka buşmış turur (78b/3)

büt- “inanmak”

*yime Nūḥ boḍunı Nūḥka bütmediler Tangrıka kirtinmediler anlarnı taqı yok
kıldı uluğ suw içinde (67a/8)*

çak- “çakmak, yakmak”

kördüngüz mü ol otnı kim çakar siz (186b/6)

çat- “uydurmak, iftira atmak”

*song dīn içinde ermes bu meger yalğan koşmak (çatmak) indürüldi mü aning
üze kitāb bizning aramızdın anlar gümān içinde tururlar (2b/6)*

çık- “çıkmaq, ortaya çıkmak”

taķı anı kim çıkar andın taķı anı kim iner (191a/1)

dög- “dağıtmak”

ķayu arķıķ kim Mekkedın çıķsa yalavaç angar döger erdi (120a/9)

kaç- “kaçmak”

eşgekler katıķ kaçģan eşgekler kaçtı arslandın yā atģuķıldın (291a/4)

kal- “kalmak”

*Hūd du‘ā kıldı açlıķda başları tizģinü kıldılar Hūdķa aydılar bu sening
şomlıķing turur (66b/4)*

ķan- “kanmak, doymak”

*suwdın içgeyler içip ķanmaģaylar tiwelerning içişi teg bu tuzģuları turur
(185b/6)*

ķat- “katmak, eklemek”

anga ok dīnni (ya‘ nī özgedin dīn ķatıķ ķatmadın) (36a/2)

ķav- “lanet etmek”

Tangrı anlar üze taķı la‘ net kıldı (ķargadı ķavdı) (126b/3)

ķay- “dönmek”

*kaçan kim kelür sidreke ol kim kelür ķayışmadı (yanmadı ķaymadı dünyāke)
(163a/7)*

ķaz- “kazmak”

*iki ķuđuģ ķazdılar tigme ķuđuģnı tolu kıldılar altun kūmiş gevhlerdin
(347a/6)*

keç- / **kiç-** “1. geçmek, aşmak; (zaman) geçmek

*kün ay toğğaylar kün batardın yaruksuz kaç kün keçgey yana bir kılık anlarğa
birilgey* (263a/10)

*tamām anlar ol kün kim körerler anı kiçmediler meger künnüng song vaqtı yā
evvel vaqtı* (111a/5)

“2. yok olmak”

*bir erke bir taş attılar taş başlarına tegip ağaklarından çıktı ol taşdın tenleri baş
boldı kiçir erdiler tenleri kuruğ boldı tüstiler kamuğı öldiler* (346b/11)

keç- / **key-** / **kiy-** “giymek”

āy taş ton keğgen (288b/6)

*būstanlar içinde taķı çeşmelerde keyerler yufķa barçındın taķı ķalın barçındın
ķarşu ķarşu bolup anın mengizlig* (96b/3)

bir örtüg özi üze kiymiş irdi (30b/13)

kel- “1. gelmek”

keldi anlarğa ķın ol yandın kim bilmesler (21a/6)

“2. (haber, vahiy azap vb.) gelmek, (başına) gelmek, ulaşmak”

āyetlerimiz açuk anlar kim küfr ketürdiler haķķğa ol vaqtın kim keldi anlarğa
(105a/7)

“3. (yazılı metinlerde) anlatılagelmek, bahsedilmek”

*kim bir ğarīb kelmiş turur bir ķancavī birle kim bu ajunda andın körklügrek
ķancavī bolmağay* (65a/11)

“4. (zaman) gelmek”

*ķaçan yalavaķķa ölüm vaqtı keldi erse Esvedi’l - Kezzāb ķoptı yalavaķlık da’
vī ķıldı* (145a/1)

“5. (ses) gelmek”

üç kün keçti erse ün keldi kökdin ol ün birle yok yoğun boldılar bu keçmiş yime ayılmış turur (67a/6)

“6. (kaygı) gelmek”

aydı manga қаdғu kelmedi velikin sen tangıçı sen arıǵsız (220b/4)

“7. doğmak”

benī Īsrā’ıldin bir oğul kelgey kim sining erkligliking aning üzele bargay (48a/3)

“8. ihtiyaç hasıl olmak”

Tangrı şenbe kün tayandı yalavaç aydı Tangrıka tayanmaq hācet yok ol kişike tayanmaq hācet kelgey kim arğay (152a/2)

“9. (yağmur) gelmek”

Tangrı ‘ azze ve celle bir bulıtnı ıdı yağmur keldi ança kim ölüglerni kötürdi (347a/12)

“10. (-e göre) gelmek”

bu söz қатıǵ kelgey ol kişike bilmegey (257a/9)

ker- “germek, yaymak”

başladım ol ıdı <atı> birle kim köklerni üstün kerdı (303a/5)

kes- / kis- “kesmek, (mecaz) (hüküm verme) kesmek”

ağaçlar ne yazuq kıldılar kim anlarını keser sen (214a/7)

taķı Tangrı (taķı Tangrı kise bıça) hüküm kıılır könilik üze (36b/6)

kez- “gezinmek, dönüp dolaşmak”

arsıqturmasun sini ewrülmeķleri (ya‘ nī çevrülmeķleri ya‘nī kezmekleri) iller içinde yalğankā nisbet kıldılar (34a/3)

kıl- “kılmak, yapmak, etmek, yaratmak, meydana getirmek, vücuda getirmek”

pāreleri pāre üze meger anlar kim bittiler taķı kıldılar (5a/2)

ķış- “haddi aşmak”

ķaķķķat ūze anlar kim dūķmenlik (ķiķtılar) taķı ķilāfķılurlar Tangrıķa (203a/2)

ķız- “kızmak, yanmak”

taķı ne biltürdi sanga ne turur ol ot ķızģan ot (341a/7)

ķit- “gitmek, uzaklaşmak”

ol nirse ūze kim ayturlar taķı ķođģul anlarını ķörklüğ ķođmak (ozulmak ķitmek) (285b/7)

ķol- “istemek”

yalavaç ‘ aleyhi’s-selām saķındı kim bu sözni kimke aymıķ kerek ķöngli Ebū Bekrni ķoldı (292a/13)

ķop- “1. dikilmek, kalkmak, ayakta durmak”

Tangrı ‘ azze ve celle yarlıķamıķ erdi anķa telim namāz ķıldı kim ağakları ķiķti andaģ kim kopar bolsa tüķer erdi (288a/1)

“2. dirilmek”

uluģ ķünde ğürdın ķopsa anıng yüzi ķülgen sewünçlüğ bolģay (308a/12)

“3. kıyamet kopmak”

ol vaķtın anlar ķopģaylar baķa turgaylar taķı yaruk boldı (28a/7)

“4. kopmak, çıkmak, ortaya çıkmak”

‘Arap içinde yime bir ķopmıķ turur (121b/10)

ķoķ- “1. söz söylemek”

ķārūn Mūsī ūze sözler ķoķtı ol ķancavī ūķün (231b/5)

“2. yalan söylemek”

oğlanlarını taķı kelmesler būhtān birle ķatarlar (ķoķarlar) anı arasında (218b/3)

ķor- “saklamak, korumak kollamak, himaye altında bulundurmak”

Tangrı ol eyesi turur saknuqluknung (kormaklık) eyesi turur (291b/2)

kov- “kovma, sürme”

ol kün kim asıg kılmas küç kılğanlargä ‘ özlari ‘ özl kolmakları tağı anlargä yamanlıkka sürmek (kovmak kargış) (42b/2)

köç- “göçmek”

köçer men andağ kim yalavaçlar köçerler ton yuguçılar aydılar biz yime sening birle baralım (233b/2)

kuç- “okşamak, sıvazlamak”

Usāme yalavaç katınga keldi yalavaç anı oğşadı anıng başını kuçtı (121b/7)

kül- “gülmek”

Habeşlig kopuzçı karabaşlar anlar şic rler ayur erdiler kişiler küler erdiler (224a/13)

min- “binmek”

‘ Abbās yime yalavaç tiwesi minmiş erdi (222b/4)

sağ- “(süt) sağmak”

tağı bakmas munlar meger bir çaķırmaķ yok anga iki sağmak arasining endāzesinçe turuķmaķdın (3b/5)

sal- “salmak, bırakmak”

tağı biri kenç erdi süt imer erdi anı keltürdiler ķoldılar kim ot içinge salsalar (321a/11)

sat- “satmak”

Şābit anı mūkātib ķıldı anıng başını anga sattı bu karabaş künıngē barur erdi (241a/2)

sef- / sev- / sew- / söw- “sevmek”

tağı bu iki nirseni sefer irdi biri aķ tağı biri talum (12a/9)

sewer siz (sever) bu ajunnı taķı koyar siz ol cihānnı (294a/5)

*taķı anlar kim tutundılar sarāynı taķı īmānnı aşnularındın sewerler ol kim erseni
kim hicret kıldı (207a/7)*

*Tangrı üze turur haķıķat üze ol söwmes zālimleri taķı kim kim intıķām aldı
(74b/5)*

ser- “sabretmek”

*taķı eger şabr kılsalar erdi (serdiler erse) ançağa tigrü kim çıksang anlarğa
bolğay erdi yaķsırak anlarğa (139b/4)*

sıķ- “sıkma, boğma”

‘ aşr sıkmaķ bolur ikindi namāzı yime bolur (343a/4)

sıl- “bağlamak, boğma”

*bu kūn Tengrike kim bir turur qahr kılgan (boyıǵalarning boynın sılğan)
(36a/7)*

siç- “seçmek”

*ol Tangrı turur kim yaratğan taķdīr kılgan temiz kemişgen (siçgen yaratğan)
şūret kılgan turur angar turur körklügrek atlar tesbiķ kıılır (210a/4)*

siz- “sezme, anlamak, zannetme”

*kitāb eyelerindin kitāb sarāylarındın yıǵmaķning ilki üçün sizmedingiz kim
çıksalar taķı sizdiler (205b/3)*

sok- “sokma”

*yalavaç elgi anıing elginge birmedi yarlıķadı bir ayak tolu suw kıoldılar yalavaç
elgini suwķa soktı (227b/12)*

sor- “sormak”

*uluğ kūn qayu ođde kim uluğ künden sorar erdiler yalavaç yanut birür erdiler
(55a/13)*

sög- “söğmek”

*Şābit evlūgi angar söger erdi urur erdi bu kız uluğlarning kıızı erdi sögmek
urmaqđın küçi qalmaqđı (240b/10)*

sür- (I) “sürmek, uzaklaşmak, kovmak”

*başladım ol idi atı birle kim sebebsiz oqıdı bağırsaq kim nā-sipāslıq üçün
birözini yığmaqđı soyurkağan kim yazuq üçün qapugındın sürmedi (273a/6)*

sür- (II) “(hayat) sürmek, bir şeyi devam ettirmek”

*yalavaç yana iwke keldi qağan Esvedni öldürdiler erse Taliha küçlügrek bolmış
erdi andağuq yalavaçlıq sürer erdi (122b/2)*

şış- “şışmek”

anqa telim namāz kıldı kim ağaqları şıştı (288a/1)

tan- “inanmamak, kâfir olmak, inkâr etmek”

*Qārūn zekat birmemek üçün müsülmānlıqđın tandı telim ni‘ met tirdi Mūsī
aydı zekat birgil (231b/8)*

tap- (I) “ibadet etmek”

*Fir‘ avn qancavīsi Āsiye erdi uluğlar ‘ ayālı erdi yime müsülmān erdi Tangrıqa
tapar erdi (257b/11)*

tap- (II) “bulmak”

*Cebrīl aydı ol kim sening dostung turur sini çın aytğan tapğay sanga kirtingey
(31a/9)*

tar- “çekmek”

*bir taş bar erdi quduğ başı üze kim kırık er kötürür erdi Mūsī ol quduğka tigdi
erse bir gürūh kişiler kördi turur irdiler kırık er tükel bolgınça suw tarmak üçün
(53a/7)*

tat- “tatmak”

aning içinde uzun zamāneler tatmaslar aning içinde sawuk (304a/4)

teg- / tig- “ulaşmak, erişmek, değmek”

kaçan Tā’îfka tegdi erse Tā’îfde iki uluğ bar erdiler ikegü қадаşlar (282b/6)

kaçan kim ol yirke tigdi erse issig bolmış erdi (51b/2)

tel- “delmek”

*ol kim yaratıldı mengzeşki iller içinde taķı Şemūd birle anlar kim kestiler
(bıçtılar teldiler) uluğ taşnı qolda (326b/5)*

tep- “öldürmek”

Esvedni tepelim öldürelim (122a/6)

tın- “dinlemek”

yalavaç şallāhu ‘ aleyhi ve sellem tınmış erdi öz iwi içinde (144a/5)

tıy- “1. uzaklaş(tır)mak, uzak tutmak”

*қayu kişi uğrasa, angar Ebū Tālib anı Muḥammeddin tıyar erdi ol uluğlar Ebū
Tālibdin qorқar erdiler (174b/9)*

“2. men etmek, mani olmak, yasaklamak, engellemek”

*öldi erse bağı oğlanlarına mīrāş tegdi bağda yimişler boldı qoldılar kim
çıғaylarning ülüşini tıyғaylar (268a/5)*

“3. kapatmak”

*bu āyet ḥāş bizing teg kişilerning turur āḥir zamānda çıқdımız bizke yalavaç
kelmedi kökdin bitig inmedi bu Qur’āndın öngin kim yalavaç vaқtında kelmiş
turur biz anı oқır miz aning üze iş қılır miz bir қаpuғ tıyur miz bu қарalıқnı
ürüng üze Tangrı bizing muyanımıznı birür (250a/11)*

tık- “1. dikmek, saplamak”

*kışilerni қınar erdi tört қazғuқ birle yirke tiker erdi anlar üze қamuғını yoқ
қıldım (328a/10)*

“2. (ağaç vb.) dikmek”

ol bağ tolu anlarğa yimiş tikmiş erdi ataları yılda yimişlerindin çıgaylarğa birür erdi (268a/3)

“3. (dikiş) dikmek”

ķamuğını yigne birle tiktı (357a/8)

tir- “topla(n)mak, bir araya getirmek”

bū Süfyān yandı erse yalavaç üç kūn taķı sōk turdı yana muhācir enşārnı tirdi aydı aytinglar bargu kerek bizke (220b/7)

tiz- “dizmek”

taķı koyulmuş yastuķlar taķı biri biri yanında koyulmuş yastuķlar (yime tize kemişiklig koğulmuş nihāliler) taķı yayılmış bisātlar yayılmış (325a/4)

toğ- / toķ- “1. (canlı) doğmak”

Hārūn ol yıl toğdı kim öldürmes erdiler Hārūn Mūsīdın bir yıl uluğ erdi (48a/11)

Mūsīning keçmişī Şu^ç ayb birle tükel ayılmış turur el-ķaşaş süresinde munda bir kes aydımız Mūsīning toķmaķı üçün (53b/5)

“2. (güneş) doğmak”

kim ķadr tünini bolmış olsa řā^ç at içinde kūn toğğınça tursa yatmasa bu süre otuz āyet turur (258a/11)

tōk- “1. dökmek”

yalavaç suw elig üze tōker erdi azu yar aғzındın kemişse erdi yügrür erdiler (135a/5)

“2. (kan) dökmek”

apang melik ant içmiş bolsa kim mening ķanım tōkgey yime Yemen ili topraķını basğay (345a/10)

tur- “durmak, kalmak, ayakta durmak”

yalavaç Baṭn-ı Naḥleḳa tigdi ol tün anda turdı ol tüşgünde namāz kıldı (113a/4)

tut- “1. tutmak, almak”

ol yigrek turur anlardın kim sizler tutar siz anıng üçün kim ḳamuḡı barıḡlı turur
(81a/1)

“2. edinmek, kabul etmek”

taḳı ol yalavaç irmes sen sanga neteg bütgey miz dīningni neteg tutḡay miz
(54b/2)

“3. (Tanrı) (eş) edinmek, (eş) sahibi olmak

taḳı ol yüksek boldı idimizning uluḡluḡı tutunmadı (tutmadı) cüft (279b/5)

“4. yakalamak”

Fir‘ avn Mūsını yitürdi taḳı buyurdı kim ḳayu yirde kim Mūsını tutḡay siz
manga keltürüngler öldüreyin (52b/1)

“5. kapsamak, kuşatmak”

bu ajunda uçmaḳ taḳı tamu özi birle tutḡay bu ikeḡü anıng birle bargaylar
ḡaḳlar anıng fermāningdın çıḳu bilmeḡaylar (54a/12)

“6. fethetmek”

bu el-mümteḡine sūresi ol vaḳtta indi kim yalavaç şalla’llāhu ‘ aleyhi ve sellem
Mekkeke uğramış erdi Mekkeni tutmaḳ üçün (219a/3)

tüş- “1. düşmek”

yirke tüşüp yoringlar ol cānavar yime tıyansun (13b/4)

“2. (mecaz) düşmek”

kim erse ve’ş-şems sūresini oḳısa birilgey muyandın andaḡ ḳalı muyanlıḳ kim
birdi ne kim birse tüşti anıng üze kün ay (330a/5)

“3. düşmek, dökülmek”

kök yarılḡay tüşgey ölüḡlerni gürdın ḳopargaylar (313b/7)

“4. secde etmek”

*ol vaktın kim tüzettim anı takı ürdüm anga rûhumdın tüşüng anga secde
kılğanlar bolup secde kıldılar ferîşteler kamuğları birikip (10a/5)*

“5. olmak, vuku bulmak”

ol vaktın kim tüşti tüşgen (183b/2)

“6. inmek”

*kaçan tağ başınga tegse yana tağdın tüşer ol ot yüki bir anca altın bolur bir anca
üstün bolur mundağ mengü köye turgay (353b/10)*

“7. tereddüt etmek”

*ya‘ nî aydı İslām sözini aymadım hîç kim erse üze kim ol kişi tüşmedi erse ya‘
nî tüşti takı yana şekkdin nirse aydı yana bir anca sakındı (32a/3)*

“8. durmak”

*İbrāhīm bardı Mısr tapa bir yirde tüşti andağ kim İbrāhīmni hîç kişi bilmes erdi
(65a/8)*

“9. peşine düşmek”

*bir er bar erdi havārilerdin ‘ Īsī atlıg ol kişiler tapa tüşmiş erdi anlarğa bu ‘
Īsīdın bilgüler belgürmiş erdi (320b/11)*

“10. (asker, ordu) düşmek, yenilmek”

cümle barçası ölmüş erdiler bir kişi tirig qalmamış erdi tüşmiş erdiler (347a/4)

tüz- “düzeltmek”

*kim yıgmağay miz süngüklerini yıgar miz ivet kudrethıglar bolup munung üze
rāst kılsa miz (tüzmek üze) barmağını tileyür (293b/1)*

yad- / yay- “yaymak, dağıtmak, genişletmek”

*başladım ol idı <atı> birle kim köklerni üstün kerdı bağırsak kim yirni altın
yad dı soyurkağan kim yazux üçün ni‘ metlerindin yıgmadı (303a/5)*

taķı yirni andın song andın yaydı anı çıķardı andın suwnı (307a/1)

yan- (I) “1. dönmek, geri dönmek”

men Ka^ç beķa ĥacc kılğay men eğgü bolğay apang şük turmasalar ĥacc kılmaķķa koğmasalar ol yok kim mundaķa tegi keldim ĥacc kılmağınça yanmağay men (135b/7)

“2. (kötü ve çirkin işlerden) dönmek, geri dönmek”

bat bolğay kim bilgey siz mundın yangay siz öz özleringizni yıraķdın tamuda körsengiz siler ya^ç nī gürdın (342b/4)

“3. tövbe etmek; müslüman olmak ; (Tanrı’ya ve hayırlı işlere) yönelmek”

Tangrıķa yime yalavaçlarına tapuğ kılmadılar Mekkeligler bu ķamuğını eşittiler yime yalavaçķa söğtiler ewre yandımız Ķur’ānğa (97b/10)

“4. vazgeçmek”

bir sā^ç atda andağ mü’min boldı kim küfrdin saķnuķluk kıldı yime bütķa tapunmağdın yandı içgüdin zinā kılmağdın (81a/7)

“5. döndürölmek”

taķı anlar kim zihār kılurlar tişilerindin andın song ķayturlar (yanarlar) ol nirseke kim aydılar bir boyunnung āzād kılmaķı mundın aşnu kim sıķaşsalar ol pend birilür siz anıng birle (198b/7)

“6. kabul etmek”

Ṭalıħa kaçtı Yemen tapa bardı kiğin tevbe kıldı Mekkeke keldi müsölmānlıķķa yandı tün kün Ka^ç be içinde turur erdi ölginçe (122b/5)

yar- “yarmak”

andın song yarduķ yirni yarmaķ ündürdük anıng içinde ewünni (309b/3)

yat- “yatmak”

kilise ķapuğında ot kılmaş erdiler tünle yattılar kiliseke ot tüşti köydi (347b/1)

yaz- (I) “azmak, yoldan çıkarmak, asi olmak”

taķı taşlar aning üze fırişteler irigler katıǵlar yazmaslar Tangrıķa aning içinde buyurdı anlarķa (251b/7)

yaz- (II) “müşavere etmek, görüşme”

āy anlar kim bittiler ol vaķtın kim rāzlaştıǵız rāzlaşmang yazuķ birle taķı küç kılmaq birle taķı peygāmberning yazmaqı birle peygāmber taķı rāzlaşing eǵgülük birle taķı saķnuķluk birle taķı saķının Tangrıdın ol kim aning tapa yıǵlur siz (200a/7; 200b/5)

yet- “(güç) yetmek, yeterli olmak”

soyurķaǵan kim küç yetmişde azraķ fermanlar (98a/5)

yıǵ- “1. uzak tutmak, yasaklamak, men etmek”

Tangrının düşmenleri ot tapa taķı anlar yıǵarlar ağınlar yetilginçe (58b/4)

“2. toplamak, bir araya getirmek”

taķı ol yıǵmaķları üze ol vaķtın kim tileyür uǵan ol (73a/7)

yış- “toplanmak”

Mekkeligler yüz erni öǵürdiler ol yüz bardılar yalavaç süleri tigre yışıp yoriyur erdiler (135b/13)

yin- / ying- (I) “yenmek, galip gelmek”

taķı yirning yönlerindin ötüng ötmes siz meǵer ħuccet yarlıǵ birle iǵingizning ni‘ metlerining kayusını yalǵanķa nisbet kılursuz ıdıılur ikkingiz yalınǵ otdın (178a/7)

eşitmeding bu Qur‘ānnı yime söz soķunǵlar aning içinde bolǵay kim sizler ğalebe kılǵay siz tatturǵaymuz anlarǵa kim küfr ketürdiler kın katıǵ (59b/6)

yit- “1. (güç) yetmek, yeterli olmak”

yime ermedimiz anga küçi yitgenler yime biz iǵimiz tapa yanar miz (83b/2)

“2. (yaş) erişmek, olmak”

taķı munung üçün kim tigsengiz atalmış öğke (atanmış vaķtğa ya‘ nı yaşğa yitgü bilgü) (45a/4)

yum- “(gerçek anlam) (göz) yummak

yalavaç ‘ aleyhi’s-selām munı aydı erse közin yumdı (123b/13)

yut- “(mecaz) yutmak”

yir anı yuttı singürdi (232b/11)

yul- “fıdye vermek”

taķı anıng endāzesinçe anıng birle yulungaylar erdi (ol barçası birle özlerindin yulğaylar erdi) (25a/1)

yuv- “(mecaz) yıkamak, temizlemek”

Tangrı mühr urğay köngülüng üze taķı yuyar (yime yuvar) Tangrı bāılını (72b/2)

yül- “tırar etmek”

çınıkturdı Tangrı yalavaçına tüşni haķķ birle kirgölüg turur siz Mescidü’l- Harāmķa eger tilese Tangrı imān bolup yülügli bolup başalarıngızın taķı kışğa kılığlılar bolup kırķmas siz bildi anı kim bilmedingiz kıldı andın bisre ol yaķın feћ (131a/6)

yüz- “yüzmek”

ol terk tawrak barığlı kemiler haķķı (taķı yüzgen kemiler birle) (153a/9)

2.1.6. VCC Kuruluşunda Kōk Fiiller

art- “1. artmak, fazlalaşmak”

taķı artsa anlarķa kim bittiler (290a/1)

“2. geçmek”

yime helāk kıldımız kıatığrak anlardın tutğuķa yime arttı evvellerning şıfatı (82b/4)

ölç- “ölçmek”

bu el-muṭaffifīn sūresi Mekkede inmiş turur ülgü (ölçmek) işi içinde almak birmekde ol kişi katında kim alsa artuḡ alur (316b/5)

ört- (I) “1. (üstüne) örtmek, giyinmek; bir nesneyi kapatmak, üstünü örtmek”

yime kuḡuḡlar başın örttiler kiḡin bardılar Mekkeliglerke uḡturdılar (347a/7)

“2. (günah, suç vb.) örtmek, gizlemek, affetmek; (söz) kapatmak, gizlemek”

ol nirseni kim kökler içinde turur taḡı yirde taḡı bilür anı kim örter siz taḡı anı kim āṣikāre ḡılur siz (242b/3)

ürk- “ürkmek”

taḡı ol vaḡtın kim yāḡ ḡılındı Tangrı yalguzun munḡabız bolur (tar bolur ürker) (24b/1)

2.1.7. VCVC Kuruluşunda Kök Fiiller

ekis- “eksiltmek, eksilmek”

Tangrı sizing birle turur taḡı ekismegey sizke ‘ amelleringizni (119a/6)

taḡı ol vaḡtın kim saḡuladılar anlarḡa yā ölçtiler anlarḡa ekserler sizmesler mü (314b/7)

ḡamuḡı yidiler yigüdin hīḡ eksümedi (354a/2)

eṣit- “işitmek, duymak”

‘ Āmir teg sening ḡişileringni azarlatmaḡaylar anlarning sözlerini eṣitgeyler (211b/9)

öṣer- “(göz) kamaşmak”

ol vaḡtın kim müteḡayyir boldı (öṣerdi) köz taḡı tutundı ay (293b/3)

unıt- / unut- “unutmak”

bu ol kün turur kim isinürler barḡlarḡa uçmaḡnı unıturlar (325b/7)

Tangrı yolındın anlarḡa ḡatıḡ ḡın munung birle kim unuttılar saḡış künini (5b/4)

2.1.8. VCCV Kuruluşunda Kök Fiiller

ağrı- “(baş) ağrımak”

yir yüzinde aḳḡan ḥoş suwdın şadā^c lıḡ kılınmışlar (başları ağrımağan) (184a/5)

asra- (Mo.) “beslemek, büyütme”

soyurḡağan kim ni^c met birle asradı (269a/2)

oḡşa- “1. sevmek, okşamak”

bir er Ḳureyş uluḡlarındın öz ewinge yandı öz kişilerin aḡırladı ḥācelarını yigitlerini oḡşadı (225b/10)

“2. benzemek”

taḡı ḥoşnūdluḡ nişānları yüzlerinde secdeler kılmaḡ eşerindin ol şıfatları turur (anlarning şıfatı mengzer nişānları oḡşar bilgüleri) (131b/7)

ekse- “eksiltmek”

bk. ekis-

eksü- “eksiltmek”

bk. ekis-

2.1.9. CVCV Kuruluşunda Kök Fiiller

ḡarı- “yaşlanmak”

anınḡ üçün kim ḡayusı kim ḡaradı erse öler (48a/9)

ḡurı- / ḡuru- “kurumak”

kāfirlerini yaşargan nirsesi yana ḡopḡaru başlayur (ḡuvaru başlar ḡurıyı başlar) (194b/3)

yokaldı (ḡurudı) Ebū Lehebniüng ikki eligi Ebū Leheb taḡı yokaldı niyābet kılmaḡ andın mālı (352b/8)

solı- “(at için) solumak, nefes nefese olmak”

ķasem yād ķılur men yūgūrġen atlar birle ūn ķılıġlı bolup (solıġlılar bolup solıġanlar) taķı ot ķıķarġanlar birle ķıķıġlı bolup (340a/1)

tarı-“dikmek”

Ebū Lehebning bir ķancavīsi bar erdi yalavaķnı dūşmen tutar erdi tang atmasdın burun ķopar erdi yirindin tiken keltūrūr erdi mezigit yolında tarır erdi (353b/6)

törü-“türemek”

men yalavaķlarda kiķinki men mindin kiķin yalavaķ bolmaġay ol kūndin kim Tangrı Ādemni törütmiş ajun yalavaķdın ķuruġ yok ermiş anıġ ūķün kim ġalk yalavaķsız törümesler (189a/1)

yara-“yaramak, yakışmak, uygun olmak”

anıġ ūķün yelini taķı ķudrukını kesmek yaramas adaķı elgi kaçan yarar (13b/11)

yata- (Mo.)“bıkmak”

eger uluġsınsalar anlar kim ūskinde iķing ūskinde tesbīķ ķılurlar anga tūnle taķı kūndüz taķı anlar ermesler yatamaslar (61b/4)

yaġu- / yawu-“yaklaşmak, yakınlaşmak”

yaġudı uluġ kūn yime yarıldı ay (170b/2)

yıġlınsun ol boyun sūmegil anga taķı secde ķılġıl taķı yawuġıl (336a/2)

yorı- / yoru- / yōri- / yōrū-“1. yürümek, gitmek, hareket etmek”

Tangrı ol eşitġen ķōrgen turur yorımadılar mu yirde baķsalar neteg boldı anlarınġ songı kim erdiler aşnularındın erdiler ķatıġraķ anlardın kūķ yanındın (37a/1)

Tangrı ol turur kim musaġġar ķıldı sizke tengizni munung ūķün kim yorusa kemi anıġ iķinde buyrukı birle (99a/7)

ant iķer men ķaytġan yulduzlar birle yōrigenler birle yaşıtġanlar birle (311b/6)

taķı yaratmaķınız içinde taķı ol nirseni kim yayar yörögendin bilgüler turur ol kavmlerke kim yaķın bilürler (98a/8)

“2. (mecaz) (kalkmak, yerinden oynamak) yürümek”

kün ay yılduzlar tökülgeyler tağlar yoriğaylar ‘ ayāllar analarından ağrılğaylar (313b/5)

“3. (ağızdan sözcükler) çıkmak, (sözcük) dile gelip söylenmek”

bu söz yorıdı erse yalavaç tilinde Mekkeligler yükündiler aydılar Muḥammed bizing Tangrılarımıznı ögdi (168a/9)

2.1.10. CVCC Kuruluşunda Kök Filler

buy(u)r- “buyurmak, emretmek”

apang biligsizliğin kılmış bolsa anıng üze öldürmek kelmese Fir‘ avn aydı yarar Āsiye buyurdı bir taşt kıızıl yāķūt keltürdiler taķı bir taşt tolu ot keltürdiler (50b/7)

kirt- “yok etmek, gidermek”

yalavaç ‘ aleyhi ve sellem aydı kim kim erse elem neşrah sūresini oķısa andağ bolğay kim Muḥammedni қаđğuluğ körse қаđğunı andın kirtse (334a/5)

ķork- “korkmak”

yalavaç ‘ aleyhi’s-selām tigme vaķtta andın ķorkar erdi taķı bilmes irdi kim ol kim turur (30b/5)

saņç- “saplamak, batırmak”

ol on bir yirde yigne birle saņçtı elig ayak bağları üze ernek bağları üze boyun üze uça üze ķamuğın yigne birle tiktı (357a/7)

yalk- “usanmak”

anlar kim üskinde iğing üskinde tesbīh kılurlar anga tünle taķı kündüz taķı anlar ermesler yatamaslar (yalkmaslar) (61b/4)

yırt- “(mecaz) aradaki mesafeyi kaldırmak”

bağırsağ kim kullarının perdesin yırtmas (312b/6)

yinç- “inceltmek, ufalamak”

kim mālī cāvīzāne kıldı anı yığlınsun her-āyine bırakılğay tamuğka sındurğan otka (uşatğan otğa* yinçgen) (344a/1)*

yüg(ü)r- “koşmak”

fel mūriyātı kadhā [100/2] ya‘ nī ol atlarınğ hürmeti kim yügürürde tırnaqlarındın ot sıçraturlar (340b/3)

2.1.11. CVCCV Kuruluşunda Kök Fiiller

ķarga- “lanet etmek”

Tangrı anlar üze taķı la‘ net kıldı (126b/3)

ķayna- “kaynamak”

‘ ayāllar analarındın adrılğaylar tengizler ķaynağaylar yābāndakı ķurt ķuşnı ķişiler tutmağaylar (313b/6)

sürçü- “müşavere etmek, görüşmek”

taķı küç kılmak birle taķı peygāmberning yazmakı (ya‘ nī sürçümeki) birle peygamber taķı rāzlaşing eğgülük birle (200b/5)

2.1.12. CVCCVC Kuruluşunda Kök Fiiller

ķongur- “koparılmak”

ķurmā yığaçlarınğ tüpleri mengizlig tüşgen (ķongurup tüşgen *ķuvarup) ķörmes mü sen anlarnı ķalgandın (269b/3)*

yalbar- / yalwar- “yalvarmak”

Eyyūbnı ol vaktın kim nidā kıldı idisinge kim sıkadı manga iblīs imgek birle (7a/7)

ķalk arasında yığlamak yalwarmak ķoptı ķid in ķaccda (120b/10)

3.1. FİİLDEN FİİL YAPAN EKLER

3.1.1. -A-

Hacıeminoğlu, ekin fiillerin anlamını kuvvetlendirdiğini, pekiştirme yaptığını ifade etmekte ve *kala-* “tutmak, saklamak, sansığa koymak” < kal-a-, *kama-* “kamaşmak < kam-a- vb. örneklerini vermektedir (Hacıeminoğlu, 1984, 42).

Korkmaz da ekin Eski Türkçeden itibaren seyrek olarak kullanılan bir pekiştirme eki olduğunu belirtmekte ve *aşa-* “yenmek, alt etmek” < aş-a-, *ıra-* “uzaklaştırmak” < ır-a, *tara-* “dağıtmak” < tar-a- vb. örneklerini vermektedir (Korkmaz, 2017, 181).

Ek, Karahanlı ve Harezmi Türkçesi metinlerinde; **ka-** “göz kamaşmak” < kam-a- (DLT, II, 290, KB, 464), **sık-** “sıvazlanmak, okşamak, masaj yapmak” < sık-a- (NF, 108, 11), **sür-** “sürümek, sürüklemek” < sür-e- (NF, 363, 15) gibi örneklerde karşımıza çıkmaktadır.

Ekin metindeki örnekleri ise şunlardır:

kıkra- “çağırarak, seslenmek” < **kı+q(1)r-a-**

haqıqat üze anlar kim kıkırlar sini hücreler artındın üküşrekleri bilmesler
(139b/3)

üle- “pay etmek” < **ül-e-**

Qur’ân bir er üze iki konumdın uluğ anlar mu kısmet qılurlar (ülerler ülüşürler)
iğingning rahmetini biz kısmet qılduğ aralarında (85b/3)

3.1.2. -Ar-

Gabain, ekin genellikle “u”, nadiren “a”, çok az da “ı” ünlüsü ile birlikte kullanıldığını ve yaptırma bildirdiğini belirtmekte ve *ölür-* < öl-ür, *basur-* < bas-ur, *kalır-* < kal-ır örneklerini vermektedir (Gabain, 2000, 60).

Erdal, *-Ar-*, *-Ur-* ekini ayrı ayrı incelemekte ve her iki ekin anlam olarak farklılıklarının olmadığını, yalnızca *-Ar-* ekini alan fiillerin çok heceli olduğunu ifade etmektedir (Erdal, 1991, 740).

Karahanlı Türkçesinde işlek olmayan bu ek, ettirgen ve geçişli fiiller oluşturmaktadır. *çıkār* “çıkarmak” < çık-ar-, *kiter-* “gidermek, ortadan kaldırmak” < kit-er-, *kızār* “kızarmak” < kız-ar- vb. (Hacıeminoğlu, 1984, 43).

Harezm Türkçesinde de işlek olmayan eklerdendir. Geçişli fiillerden ettirgen, geçişsiz fiillerden de geçişli fiiller oluşturmaktadır. *ıdar* “göndermek” < ıd-ar-, *kaytar-* “geri dönmek” < kayt-ar- vb. (Hacımeninoğlu, 1984, 66).

Ergin, ekin işlek olmayan bir faktitif eki olduğunu, *-ğar-*, *-ger-* ekinden gelebileceğini veya onunla ilgili olduğunu belirtmektedir. Fakat Eski Türkçe döneminde ekin *-ar-*, *-er-* şeklinde de görüldüğünü eklemektedir. Bu durumda net bir açıklama yapmamaktadır. (Ergin, 2013, 213)

Ek, Karahanlı ve Harezm Türkçesi metinlerinde; **kiter-** “gidermek, kaldırmak, yok etmek, uzaklaştırmak” < kit-er- (DLT, III, 187, 16, KE, 12r 20), **ķaytar-** “yöneltisinde döndürmek, çevirmek” < ķayt-ar- (DLT, III, 193, 5), **çıkār-** “çıkarmak” < çık-ar- (KB, 2658), **yumdar-** “toplamak” < yum(u)t-ar- (KB, 2996), **keter-** “gidermek, yok etmek; sürmek, kovmak, kovalamak; çekmek, çıkarmak” < ket-er- (NF, 51, 8), **ķopar-** “inşa etmek, yapmak, meydana getirmek, mevcut kılmak, kaldırmak, çekip çıkarmak, koparmak” < ķop-ar- (NF, 39, 4), **çöker-** “çöktürmek” < çök-er- (KE, 234v 1), **kızār-** “kızarmak” < kız-ar- (KE, 36v 1) gibi örneklerde karşımıza çıkmaktadır.

Ekin metindeki örnekleri ise şunlardır:

anar- “anlamak” < **an-ar-**

terk bolğay kim angğay siz (anglağay siz anarğay siz) (41a/6)

çıkār- “1. çıkarmak” < **çık-ar-**

ol öğ de kim Şālīh yalavaç ingen botosı birle taşdın çıkardı (66b/13)

“2. asker, elçi vs. göndermek”

Ebrehe bir sü çıkardı Yemen ilindin sansız (346a/3)

“3. seçmek”

bizke ayğaylar cuhūdlar üç kişini çıkardılar öz erlerindin bilgereklerini bilgeler birle ıdılar (78a/13)

“4. ilk defa yapmak”

ilkin būrḥānka tapunmak Cemşid çıkardı (80a/12)

“5. (kadın) boşamak”

kim erse aning t̃āʿ atındin çıksa anı boşagay men (254a/5)

çıkarıl- “çıkarılmak” < **çık-ar-ıl-**

ol vaktın kim tepretildi yir tepretilmekini takı çıkarıldı yir yüklerini (339a/2)

kaytar- “döndürülmek” < **kay-(ı)t-ar-**

rāst kılmak andın song kaytarduk anı astınlarning astınrakı meger anlar kim bittiler (334b/2)

kaytarıl- “döndürülmek” < **kay-(ı)t-ar-ıl-**

taķı eger yandurulsam (kaytarılsa men) idim tapa ḥaķıķat üze manga bolğay aning üskinde körklügrek ḥal ḥaber birgey miz (63b/7)

kiter- “1. gidermek” < **kit-er-**

taķı kılsa eḍgü ʿ amelni kitergey andın yazuķlarını taķı kiwürgey anı būstānlarğa kim aķar astınındın arıķlar cāvizāneler aning içinde hemīşe (243b/1)

“2. silmek”

Ālī ant içti kim men resullallāhning atını bitigdin kitermes men (137b/13)

“3. (yük) gidermek, (yükü) almak”

vācib turur ol kişike edeb kılmak taķı ol yükni kitermek (13b/2)

kiteril- “giderilmek, kaybedilmek” < **kit-er-il-**

ol vaqtın kim kün türüldi (ya' nî yarukı kiterildi karardı) (311a/7)

yumdar- “toplamak, bir araya getirmek” < **yomıt-ar-**

*ol kün kim yarılır yir anlardın iwe ol yığmak (yumdurmak turur) bizning āsān
biz bilgenrek turur (150a/4)*

3.1.3. -d- /-y-

Gabain, ekin artık canlı olmadığını muhtemelen kuvvetlendirme bildirdiğini belirtmekte ve *koḏ-* “koymak” < ko-d-, **yod-* “mahvolmak, yok olmak” < yo-d- örneklerini vermektedir (Gabain, 2000, 58).

Tekin, Orhun Türkçesinde -d- /-y- ekinin pekiştirme bildirdiğini ifade etmekte ve *ıd-* “göndermek” < ı-d-, *toḏ-* “doymak” < *to-d- örneklerini vermektedir (Tekin, 2003, 94).

Eski Türkçede pekiştirme eki olarak bulunan -d- eki sonraki dönemlerde -d- ve -y- olarak değişime uğramıştır. Bu ek, başlangıçta pekiştirme görevinde kullanıldığı hâlde, sonraları kökteki anlam aşınmasını ortadan kaldırmak için kullanılmıştır. Nitekim -d- / -d- / -y- ile genişlemiş fiillerin, yerini yeni biçimleri almıştır: *yod-* “yok etmek, mehvetmek, silmek, bozmak” < yo-d-, *yüḏ-* “yüklemek” < yü-d- vb. (Hacıeminoğlu, 1996, 132-133).

Ercilasun da ekin kuvvetlendirme yaptığını belirtmekte ve *tıḏ-* “mâni olmak” < tı-d-, *küḏ-* “gözlemek” kü-d- örneklerini vermektedir (Ercilasun, 2014, 66).

Toprak, Harezmi Türkçesinde hem -d-~li hem de -y-~li şekillerinin bir arada kullanıldığını ifade etmekte ve *keḏ-* “kaplamak, örtmek”, *key-* “giymek”, *küḏ-* “beklemek”, *küy-* “beklemek” örneklerini vermektedir (Toprak, 2005, 83).

Ek, Karahanlı ve Harezmi Türkçesi metinlerinde; **abıd-** “gizlemek, saklamak” < abı-d- (DLT, I, 216, 10), **köd-** “görmek, gözlemek” < kö-d- (DLT, III, 23, 1), **köy-** “yanmak” < kö-y- (NF, 217, 5), **ıd-** “göndermek” < ı-d- (KE, 32r 13), **koḏ-** “koymak, bırakmak, atamak” < ko-d- (KE, 25r 7) gibi örneklerde karşımıza çıkmaktadır.

Ekin metindeki örnekleri ise şunlardır:

ıd- / **ıy-** “göndermek” < **ı-d-**

ḥaḳīkat üze ıd duk sanga tanuḳ taḳı müjde birgen taḳı ḳorḳutḡan munung üçün kim imān ketürsengiz Tangrıḳa (126b/6)

biz ıd duk (ıd tımız ıy duk) sizke yalavaḳ tanuḳ sizning üze (286a/5)

ıddur- “göndertmek” < **ı-d-dur-**

yana ıd durduk āṣārları üze yalavaḳlarımız birle uydurduk (196a/3)

ıdı- “gönderilmek” < **ı-d-ıl-**

ıdımız indürgey erdi firıştilerni biz anga kim ıdıldıngız anıng birle küfr ketürgenler kāfirler miz yana ‘ Ad boḡunı köngül beḡütüp küwezlendiler (57b/6)

ḳoḡ- / ḳoy- “1. koymak, bırakmak” < **ḳo-d-**

ḥaḳīkat üze munlar seferler bu cihānnı taḳı ḳoḡarlar ileylerinde ağır ḳünni ağır biz yarattuḳ anlarını (298a/6)

Mūsī bir kes ol otdın aldı taḳı aḡzinga ḳoydı (51a/1)

“2. önemsememek”

sewer siz bu ajunnı taḳı ḳoyar siz ol cihānnı (294a/5)

“3. hamile kalmak, doğurmak”

aḳmaduḳ mu sanga köḡüsüngni taḳı ḳoyduḳ sindin yüküngni (333b/6)

ḳoḡul- / ḳoyul- “1. koyulmak, bırakılmak” < **ḳo-d-ul-**

yastuḳlar taḳı biri biri yanında ḳoyulmuş yastuḳlar (yime tiz kemişiklig ḳoḡulmuş nihāliler) taḳı yayılmış bisātlar yayılmış (325a/4)

yastuḳlar taḳı biri biri yanında ḳoyulmuş yastuḳlar taḳı yayılmış bisātlar yayılmış bakmaslar mu (325a/4)

“2. indirilmek”

taḳı yaruḳ boldı yir ıdısining yaruḳluḳı birle taḳı ḳoyuldı kitāb (28b/11)

köy- “yanmak, yakılmak, ateşe atılmak” < **kö-y-**

elgi köymedi velikin tili köydi Mūsī katıg yıǵladı (51a/2)

köydür- / **köytür-** “yakılmak, ateşe atılmak” < **kö-y-dür-**

yaratılmışning sözi köydürgey men anı tamuǵka taķı ne bildürdi sanga ne ol tamuǵ qoymas (289b/3)

Tangrıķa ol melik mel^c ün ança kişilerni köytürdi kim sanı bilgüsüz boldı iş bir қancaviķa tegdi (321a/7)

köyür- “yakmak” < **kö-y-ür-**

ol barçası ot turur köyürgen uluǵ künde Ebū Lehebning bir қancavisi bar erdi yalavaçnı düşmen tutar erdi (353b/5)

küç- / **küy-** “beklemek, gözlemek” < **kü-đ-**

ķıldılar iglig künnüń ķınındın iglig küderler mü meger қıyāmetǵa kim kelse anlarǵa nāǵāh taķı anlar uķmaslar (89b/2)

ħaķķat üze āsān ķıldıķ anı tiling birle bolǵay kim anlar pend tutǵaylar küygül (97a/2)

say- “1. saymak, hesaplamak” < **sa-y-**

Tangrı atı birle üküş raħmetlig (baǵırsaķ mihribān kim kim erse anıń ni^c metini sayumas) (67b/8)

“2. saymak...olarak kabul etmek”

kim tiriglerni öge sayur siler yime ölüglerni yād қılu sayur siler (342b/3)

toy- “(mecaz) doymak” < **to-y-**

ķişiler bardılar kim anı kördi erse körmekdin toymadı (345b/5)

küğül- “mühlet verilmek” < **kü-đ-ül-**

yıǵlamadı anlar üze kök taķı yir taķı bolmadılar küğülmişler (95a/4)

yod- “yok etmek, gidermek, silmek” < **yo-d-**

Tangrı ‘ azze ve celle angar on edgölük birgey yime on yazuk andın yodğay
(104a/10)

yüd- “götürmek” < ***yü-d-**

taķı İbrāhīmning ol kim tükel tegürdi kim kötürmes (yüdmes) yük kötürgen
yükini önginning yükini (165b/1)

3.1.4. -DUR-

Türkçede ettirgen eylemler türeten yaygın olarak kullanılan bir ektir. *Oldurma* ve *yaptırma* bildirir.

Gabain, ekin *-tur-*, *-tür-* nadiren *-dur-*, *-dür-* olarak kullanıldığını, ekin *-t-* ye göre daha açık bir yaptırma anlamı taşıdığını; ancak burada bir yaptırma anlamının olamayacağını belirtmektedir. Çünkü *aķ-tur-* “akıtmak”, belki de *aķ-ıt+ur* olarak yorumlanabilir ki bu durumda yaptırma eki kullanılmamıştır (Gabain, 2000, 60).

Tekin, Orhun Türkçesinde *-DUR-* ekinin ettirgen eki olarak kullanıldığını ifade etmekte ve *agtur-* “dağa ağdırmak, yükseğe çıkarmak” < *ag-tur-*, *irtür-* “eriştirmek” < *ir-tür-* örneklerini vermektedir (Tekin, 2003, 96).

Ettirgenlik eki olan *-(X)t-* ve *-Ur-* eklerinin biraraya getirilmesiyle oluşturulan *-DUR-* eki, sonu /v/ ile biten eylemler dışında bütün eylemlere getirilebilir. *-dUr-* eki, *-(X)l-* ve *-(X)n-* eklerinden sonra da ettirgenlik eki olarak kullanılır (Erdal, 1991, 831)

Karahanlı Türkçesinde bu ek, iki ekin birleşmesi ile oluşmuştur; geçişli ve ettirgen fiiller oluşturan *-t-* eki, ya hecelemede yanlış bölünme sebebiyle, (*art-ur-* “artırmak” fiilinin *ar-tur-* şeklinde hecelenmesi gibi) ya da ettirgenlik görevi dışında ekin üzerine, yeniden aynı anlamdaki *-ur-* / *-ür-* ekinin gelmesiyle oluşmuştur: *tamıt-* “damlatmak” *tamıt-ur-* < *tam-tur-* “damlatmak” vb. (Hacıeminoğlu, 1996, 145).

Harezmi Türkçesinde fiil kök ve gövdelerine gelerek ettirgen fiiller oluşturur. Kullanım alanı oldukça geniştir: *emdür-* “emdirmek” < *em-dür-*, *tındur-* “dindirmek” < *tın-dur-* vb. (Hacıeminoğlu, 1997, 137).

Korkmaz, bu ekin iki farklı ettirgenlik ekinin birleşmesiyle oluştuğunu (< *-t-Ur-*) ve Türkçede yaygın olarak kullanıldığını belirtmektedir (Korkmaz, 2017, 183).

Toprak, Harezmi Türkçesinde d~t değişiminde bir tutarlılığın olmadığını her ikisinde kullanıldığını belirtmekte ve *keltür~ keldür*- “getirmek”, *toldur ~ toltur*- “doldurmak” örneklerini vermektedir (Toprak, 2005, 103).

Ek genellikle kök hâlindeki fiiller üzerine gelmektedir.

Ek, Karahanlı ve Harezmi Türkçesi metinlerinde; **altur**- “aldırmak” < al-tur- (DLT, I, 223, 21), **astur**- “astırmak” < as-tur- (DLT, I, 220, 25), **küldür**- “göldürmek” < kül-dür- (KB, 3595), **öltür**- “öldürmek” < öl-tür- (KB, 2292), **azdur**- “azdırmak, yoldan çıkarmak” < az-dur- (NF, 367, 14), **bastur**- “bastırmak” < bas-tur- (NF, 209, 4), **as-tur**- “astırmak” < as-tur- (KE, 95r 1), **kıldur**- “yaptırmak, ettirmek” < kıl-dur- (KE, 32r 7) gibi örneklerde karşımıza çıkmaktadır.

Ekin metindeki örnekleri şunlardır:

ağdur- / **ağtur**- “çıkarmak, (yukarı) çıkarmak” < ağ-dur-

*Muhammedni bu sâ‘atta öldürse miz bir tigirmi taşnı indük <ke> ağdurdılar
koldılar kim Muhammed başına urğaylar (213a/7)*

*ol ikegü kuğuğ başını açtılar ol kögürçün balasını ağturdılar yipler birle
(357b/3)*

aktur- “akıtmak” < ak-tur-

Tangrının kulları aqturlar anı aqturmak vefâ kılurlar nezrke (296b/1)

aldur- “(can) aldırmak” < al-dur-

başladım ol idi atı birle kim cänni qadr birle aldurur (305b/2)

angdur- “anlatmak” < ang-dur-

taķı ermes sen anlar üze musallaq angdurğıl Qur’ân birle (150a/6)

arsıktur- “aldatmak” < ar-sıq-tur-

Tangrının âyetlerini füsüs taķı arsıkturdı (103a/4)

anglattur- “anlattırmak” < ang+la-t-tur-

*bilgeni örtüglüğnüng bilgeni muṭṭalı^ç kılmas (uḳturmas anglatturmas)
örtüglügi üze bir kim erseni (282a/4)*

anglatturul- “anlattırılmak” < **ang+la-t-tur-ul-**

*ol kün^ç arza kılınursuz (anglatturulur siz) örtülmes sizdin örtülgen taḳı velikin
ol kim erse kim birildi bitigni sağındın (270a/7)*

azdur- / aztur- “azdırmak, yoldan çıkarmak” < **az-dur-**

Tangrı taḳı azdurdı anı Tangrı bilig üze taḳı mühr urdı (101a/4)

*Tangrının yolında bāṭıl kılmaḡay (hergiz azıtmaḡay azturmaḡay) ^ç amellerini
ködürgey anlarını taḳı ongarur ḡāllarını (114b/6)*

bildür- “bildirmek, tanıtmak” < **bil-dür-**

taḳı eger tilese erdük bildürgey erdük sanga anlarını (118b/1)

biltür- “söylemek” < **bil-tür-**

taḳı ne biltürdi sanga ne turur ^ç aḳabe boyunnung yulmaḳı boyunnung (329a/4)

birdür- “verdirmek” < **bir-dür-**

bağırsaḳ kim anlarḳa açlıḳda aṣ birdürdi (347b/12)

bulḡaştır- “(akıl) karıştırmak, vesvese vermek” < **bul+ḡa-ṣ-tur-**

*iblisdin yöndürmek (vesvese kılıp bulḡaşturmek) sıḡıḡıl Tangrıḡa ḡaḳıḳat üze
ol ol turur (61a/5)*

büktürül- “sıkıştırılmak” < **bük-tür-ül-**

boynında bar turur urḳan yip urḳanlardın büktürülmiṣ (353a/1)

çındur- “tasdik etmek, doğrulamak” < **çın-dur-**

öz öḡ urmaḳı çındurdı yaḡılarını yok yoḡun kıldı (225b/5)

çınıḳtur- “doğruyu göstermek” < **çın+uḳ-tur-**

*Tangrıḡa ol kim rāst kıldı bizke (ya^ç nī çınıḳturdı bizke) öz va^ç desin taḳı
mīrāṣ birdi (29b/3)*

çöktür- “(diz) çöktürmek” < **çö-k-tür-**

*taķı körer sen tigme bir ümmetni çökgen (çöktürmiş) tigme bir ümmet ündenür
kitābı tapa bu kün (102a/3)*

çömdür- “(suya) batırmak” < **çö-m-dür-**

*ol vaktın kim öfkeke kitürdiler bizni öç aldık anlardın baturduk anlarnı
(çömdürdük ğarka) (88a/7)*

eşittür- “dinletmek” < **eşit-tür-**

bu ve ’n-necm süresini başdın ayakķa tegi anlaķa eşittürdi (169a/1)

ıddur- “göndertmek” < **ı-d-dur-**

yana ıddurduk āşārları üze yalavaçlarımız birle uydurduk (196a/3)

illeştür- “ıslah etmek” < **il+le-ş-tür-**

*anın birle kim küç kıılır kaytģınçaĝa tigrü Tangrının buyruķı tapa eger
ķaytsa ongarıng (illeştürüngler) aralarında tüzlük birle (140b/2)*

imdür- “emzirmek” < **im-dür-**

*eger imdürseler sizning üçün biring anlarĝa terlerini taķı buyruşung arangızda
eğgülük birle (248a/7)*

indür- “indirmek” < **in-dür-**

taķı indürdi sizke yılķı ķara köliklerdin sekkiz cüftni yaratur (17a/1)

indürül- “indirilmek” < **in-dür-ül-**

*indürüldi mü anıng üze kitāb bizning aramızdın anlar gümān içinde tururlar
(2b/7)*

irinçlendür- “geçindirmek” < **ir-inç+le-n-dür-**

*bolĝay kim anlar yangaylar tiyü çın kim menfa‘ at birdim (irinçlendürdüm)
munlarnı (85a/5)*

ķaldur- “yükseltmek” < **ķal-dur-**

andağ kim ajun içinde mundağ yok erdi altun kümiş birle anı kaldurdı körklüg bezedi (345b/3)

ķayştur- “döndürmek” < **ķay-(1)ş-tur-**

ķayşturdı Tangrı köngüllerini taķı Tangrı köndürmes erenlerni buyruķdın (228b/7)

keltür- / ketür- “1. getirmek” < **kel-tür-**

aydılar angar ķuruğluğ utmış turur Esmā atası ķađaşı kıızı yağ keltürdi (124a/8)

yalavaç ‘ alehi’s-selām Şafıyyeni özi üçün ganīmetlerdin ketürdi (255b/6)

“2. (sure, vahiy, haber) getirmek”

bu bolmağay ölmekde kiđin Cebrīl keldi bu sūreni keltürdi (150b/4)

“3. (iman) getirmek”

esīr bulun bolur Kāfir-sitāndın müsülmānlar keltürmiş bolsalar İslām keltürmemiş bolsa (299b/6)

“4. (yazılı metinlerde) anlatmak, bahsetmek”

Muħammed bin Cerīr tārīḥ kitābında keltürmiş turur (145b/12)

“5. hasıl etmek, meydana getirmek”

Tangrı ‘ azze ve celle bu sūreni ıdı kim bilmesler kim uluğ kūn keltürür (188a/6)

ķıldur- “yaptırmak” < **ķıl-dur-**

yana Tangrı ‘ azze ve celle tigme birini yiti kes ķıldurdı (151a/12)

ķomıltur- “teşvik etmek” < **ķom+ı-l-tur-**

taķı ķomılturmadı kişilerke devīşning ta‘ āmı üze dervīş (271a/6)

kömdür- “gömdürmek, kabire koydurmak” < **köm-dür-**

andın song öldürdi anı taķı kömdürmek buyurdu anı (309a/7)

köndür- “doğru yola sokmak” < **kö-n-dür-**

taķı kılduķ anı eşitgen körgeñ haķıķat üze biz köndürdüķ anı (296a/3)

köpdür- “daldırmak, sokmak” < **köp-dür-**

köpdürürler anga cezā kūninde (313a/7)

kötür- “1. yükseltmek, kaldırmak” < ***kö-tür-**

Cebrīl ‘ aleyhi’s selām ķanatını yir astınga kigürdi taķı ol yiti kindni kötürdi yiri birle (65b/12)

“2. götürmek”

anın yawuzluķını yir arķasındın kötürdiler (122b/1)

“3. gidermek”

Tangrı ‘ azze ve celle ol tügünni Mūsī tilindin kötürdi (51a/6)

“4. (hamile kadın, çocuk) taşımak”

taķı vaşıyyet kılduķ kişike atasınga anasınga eğgülük kötürdi anı anası emgek birle küçeylik birle taķı ķođtı anı imgek birle taķı anıñ kötürmeki taķı ađıрмаķı otuz ay (106b/7)

“5. (günah) taşımak”

kim kötürmes yük kötürgen yükini önginning yükini (165b/1)

“6. (mecaz) (amel edinip) taşımak”

anlarning şıfatı kim yüklendiler Tavrıtın andın song kötürmediler eşgek şıfatı mengizlig kim kötürür kitāblarnı neme yawuz ol erenlarning şıfatı (235a/2)

“7. –a sığmamak, ölçüsünü fazla olduğu için kaldıramamak”

bu Nūşurvān-ı ‘Adlī ma‘ rūf turur keķmişleri andın telim turur ol ķamuğ sözlerni bu kitāb kötürü bilmegey (143a/11)

köt(ü)rül- “1. yükseltmek, yüceltmek” < ***kö-t(ü)r-ül-**

taķı kötürüldi yir taķı tağlar töğüldi (270a/2)

“2. yürütölmek”

*tağı aning üze tağı kimi üze kötörlörsüz tağı körgüzör sizke āyetlerini
Tangrining қayusı āyetleringe inkār қılursuz (47a/1)*

köydür- / **köytür-** “yakılmak, ateşe atılmak” < **kö-y-dür-**

*yaratılmışning sözi köydürgey men anı tamuğka tağı ne bildürdi sanga ne ol
tamuğ қoymas (289b/3)*

*Tangrıka ol melik mel‘ ün ança kişilerni köytürdi kim sanı bilgüsüz boldı iş bir
қancaviқа tegdi (321a/7)*

қuvvetlandur- / **қuvvetlendür-** “güçlendirmek” < **қuvvet+la-n-dur-**

*tağı қuvvetlandurduқ mülkini tağı birdük anga Zebür kitābını tağı sözning açuқ
ayra kese bıça ‘ ilmi (4a/4)*

қuvvetlendürdük anlarını kim bittiler düşmenleri üze boldılar (230b/5)

küçlendür- “güçlendirmek” < **küç+le-n-dür-**

*Ya‘ қub oğullarındın tağı küfr ketürdi bir päre қuvvetlendürdük (küçlendürdük)
anlarını kim bittiler düşmenleri üze boldılar (230b/5)*

köldür- “göldürmek” < **kül-dür-**

*ol kim köldürör bizni yime sıhtatur kökni tağı ol turur ol kim öldürör yime
tirgüzör (165b/5)*

mindür- “bindirdi” < **min-dür-**

yalavaç ‘ aleyhi’s-selām bir erni tiweke mindürdi (135b/10)

mingeştür- “birbirinin üstüne binmek” < **ming-eş-tür-**

*ol kim yarattı sini rast қıldı sini yā ewürdi sini қayu şüret içinde kim tiledi
terkīb қıldı sini (mingeştürdi) (313a/3)*

oltur- / **otur-** “oturmak” < ***ol-tur-**

‘ Abdu’l-Muṭṭalib birle yir üze olturdılar (346a/10)

ol vaqtın kim anlar aning üze oturğanlar turur (319a/6)

olturt- / **olturut-** “oturtmak” < ***ol-tur-t-**

‘ Ervah yalavaç qatınga keldi yalavaç anı ağırladı olturuttı bir ança sözledi
(134b/6)

otruş- “(karşılıklı) oturmak” < ***ol-tur-uş-**

taķı qalıng barçındın qarşu qarşu bolup (bir ekindi otruşu) aning mengizlig taķı
cüftlendürdük anlarını (96b/4)

öldür- / **öltür-** “öldürmek” < **ö-l-dür-**

yā Muḥammed bu kırk kişini sening işleringdin biz öldürmedimiz ‘ Āmir bin eṭ
Tufeyl öldürdi (212b/8)

Tangrı tirgürür sizni andın song öltürür sizni andın song yıǵar sizni kıyamet
küninge (101b/5)

öldürül- “öldürülmek” < **ö-l-dür-ül-**

anlar yalavaç birle uruştular qatıǵ uruşmak telim kişiler öldürülmiş boldılar
yana qaçtılar (239a/8)

öldürüş- “(karşılıklı-birbirini) öldürmek” < **ö-l-dür-üş-**

taķı anlar kim öldürüldiler yā öldürüştiler yol içinde Tangrıning yolında bāṭıl
ķılmaǵay ‘ amellerini ködürgey anlarını (114b/5)

sataştır- / **satğastur-** “karşılaştırmak, kavuşturmak” < **satğa-ş-tur-**

saqladı anlarını Tangrı ol künnüg şerrindin ol kün taķı satğasturdı (sataştur)
anlarını tāzelik taķı sewünmekni (296b/7)

satğasturul- “karşılaştırılmak, kavuşturulmak” < **satğa-ş-tur-ul-**

taķı satğasturulmas anga meger uluǵ ülüş eyesi uluǵ ħired (61a/3)

sewdür- “sevdirmek” < **sew-dür-**

Tangrı sewdürdi sizke kirtinmekni taķı bezedi anı köngülleringiz içinde
(140a/3)

sewündürül- “sevindirilmek” < **sew-ün-dür-ül-**

ḥaḳḳat üze ol erdi ehli içinde sewündürülüp ol sizdi kim ḳaytmağay ḳaytur oḳ
(318a/1)

sıgındur- “barındırmak” < **sıg-in-dur-**

taḳı ḳarındaşı birle taḳı ol yawuḳları birle kim sıgındurur anı (274a/1)

sındur- “bastırmak, bastırmak” < **sı-n-dur-**

ol bütleriñ Ka‘ bedin taştın çıkardılar uşaq uşaq sındurdılar (225a/13)

sındurul- “bastırılıp ezilmek” < **sı-n-dur-ul-**

*kitāblar içinde azu ayurlar biz ögür biz mümteni‘ bolğan sındurulğay bu bir
ögür* (173b/7)

sizündür- “şüpheli olmak, zanda olmak” < **siz-ün-dür-**

*kitābını anlardın kiḳin şekk içinde tururlar andın şekklig (sizündürgen) aning
üçün ündegil* (70a/6)

söndür- “söndürmek” < **sö-n-dür-**

*taḳı Tangrı köndürmes küç ḳılğan erenlerni ḳolarlar tileyürler kim söndürseler
Tangrıning yarukluḳını ağızları birle* (229a/7)

tamdurul- “yakılmak” < **tam-dur-ul-**

*Tangrıning yandurulmış (tamdurulmış) otı turur ol kim şar taḳı ğālip bolur
kögüller üze* (344a/2)

tattur- “tattırmak” < **tat-tur-**

taḳı tatturğay miz anlarğa iriğ ḳındın taḳı ol vaktın kim eḳgülük ḳılsa miz
(64a/2)

tezgindür- “gezdirmek, dolaştırmak” < **teg-iz-in-dür-**

*taḳı cüftleringiz sewündürülür siz tizginülür (tezgindürürler) anlar üze çanaḳlar
altundın taḳı ḳulpsız eḳişler birle* (90a/1)

tingdür- “dindirmek” < **ting-dür-**

tengiz içinde tağlar mengizlig eger tilese imğurtur (tingdürgey) esinni kalgaylar erdi (73b/5)

tingtür- “devirmek” < **ting-tür-**

tağı haqıkat üze yawuq bolur anlar kim küfr ketürdiler tingtürdiler sini közleri birle ol vaqtın kim eşittiler erse Qur’annı tağı ayturlar haqıkat üze ol dīvāne turur (267a/2)

tirgündür- “toplayıp derleyip yapmak” < **tir-gün-dür-**

Tangrı bu süreni ıdı tağı aydı anlarğa bitünlük kökler birle turur kerek kim bilseler kim bu yirni neteg tirgündürdi yıl bulıt kış yay issig sawuq tün kün zamāneni neteg yaraşu tüz tirdi (103b/5)

toldur- / toltur- “doldurmak” < **to-l-dur-**

ikegü kuđuǵnı taş say birle toldurmış erdiler (357b/2)
bıçārelik sağunı tolturmağanlarğa (314b/5)

toldurul- “doldurulmak” < **to-l-dur-ul-**

tağı ol vaqtın kim tengizler tolduruldı (311b/1)

tölendür- “sabit kılmak” < **töl+e-n-dür-**

kıyāmetdin kıyāmet kaçan turur tölendürmeki tağı koparmakı ne içinde sen anıng zıkrindin ıdıng tapa anıng biligining tegmeki (307b/2)

tuttur- “emretmek, sorumlu tutmak, vasiyet etmek” < **tut-tur-**

Nūhka tağı anı kim vahy kıldıq sanga tağı anı kim vaşıyyet kıldıq (tutturdımız) (69b/5)

tüztür- “yaratıp belli bir sıraya koymak; nizam üzerine sarılmak” < **tüz-tür-**

yıl bulıt ay yıl bulıt kış yay issig sawuq tün kün zamāneni neteg yaraşu tüztürdi (103b/6)

uḵtur- “bildirmek, anlatmak, haber vermek” < **uḵ-tur-**

yalavaç tapa bitig bitidiler anı uḵturdılar (122a/9)

unuttur- “unutturmak” < **unut-tur-**

taḵı bolmang anlar mengizlig kim unuttılar Tangrını unutturdı anlarğa özlerini
(209a/7)

uydur- “1. göndermek” < **uy-dur-**

yana ıḍdurduḵ āṣārları üze yalavaçlarımız birle uydurduḵ Meryem oḡlı ‘ İṣīni
taḵı birdük anga İncilni (196a/4)

“2. tâbi olmak”

andın song uydurdımız anlarğa songğılarını (300b/3)

ündür- “(topraktan) çıkarmak, bitirmek” < **ün-dür-**

taḵı ündürdük tigme bir bakıp sewüḡü teg nev‘ ni körmek üçün (147a/1)

yaḡdur- “(yağmur) yağdırmak” < **yaḡ-dur-**

taḵı indürdük yaḡdurmaḵқа yawuḵ bolmış bulutlardın tökülgen suw (303b/5)

yandur- “döndürmek” < **yan-dur-**

taḵı yıḡmasun sizni (yime yandurmasun silerni) iblīs (89a/2)

yandurul- (I) “döndürülmek, çevrilmek” < **yan-dur-ul-**

taḵı ermes iḍing küç kılğan kullarınğa aning tapa yandurulur kıyāmetning
bilmekini (63a/4)

yandurul- (II) “kızıştirılmak” < **yan-dur-ul-**

taḵı ol vaḵtın kim tamuḡ yanduruldı (311b/4)

yapuştır- “elzem olmak” < **yap-uş-tur-**

taḵı vācib boldı anlarğa (yime yapuşturdı) sözni saḵnuḵluḵ kelimesi (131a/2)

yarundur- “parlatmak, ışık saçmak” < **yar+u-n-dur-**

taķı yaruk boldı yir idisining yarukluķı birle (28b/1)

yidür- / yitür- “yedirmek” < **yi-dür-**

tilemes men anlardın hiç ruzi yime tilemes men kim yidürseler manga (157a/2)

aydılar ermedük ermedük biz namaz kılğanlardın taķı yigü yitürmes erdük miskinke (290b/6)

yigrendür- “iğrendirmek” < **yig+re-n-dür-**

sewdürdi sizke kirtinmekni taķı bezedi anı köngülleringiz içinde taķı yigrendürdi sizke küfni buyruķdın çıķmaķnı taķı yazmaķnı anlar anlar tururlar köni yolluğlar tururlar (140a/4)

yokattur- “yok ettirmek” < **yo-ķ+a-t-tur-**

yilwinçiler yilwinçisini yokatturdı (356a/9)

yöndür- “1. (kötü bir tarafa) yönlendirmek, çekmek; teşvik etmek” < **yön-dür-**

āy anlar kim bittiler yöndürür mü men sizni satıgçılık üze kutgarur sizlerni iglig kındın iglig biter siz Tangrıķa (229b/6)

“2. (iyi bir tarafa) yönlendirmek, çekmek; teşvik etmek”

taķı satğasturulmas anga meger uluğ ülüş eyesi uluğ ħired yime apang bulğasalar sini vesvese kılsalar iblisdin yöndürmek sıgıngıl Tangrıģa (61a/4)

yöndürüş- “(karşılıklı) yönlendirmek, çekmek; teşvik etmek” < **yön-dür-üş-**

taķı yöndürüşmes siz dervişning tã amı üze dervişning (327a/5)

yuttur- “(aşağı) bırakmak” < **yut-tur-**

ol kim ersedin kim kök içinde turur kim ķođı ığsa (yuttursa) sizni yirke (260a/5)

3.1.5. -GXr-

Oldukça yaygın olarak kullanılan bir ettirgenlik ekidir. Ettirgenlik görevinin dışında fiile yapma, olma ve yaklaşma anlamı verir (*kelgir*-“geleyazmak”, *manğır*-“bandırayazmak” vb.). Bazen de fiilin anlamında değışiklik yapmadığı durumlarda vardır (*ķatğur*- “katılarak gülmek, *tamğır*- “damlamak” vb.) (Güner, 2008, 191).

Gabain, ekin eylemlere gelerek yaptırma bildirdiğini belirtir. *tirgür-* “diriltmek” < tir-gür, *azgur-* “azdırmak, ayartmak” < az-ğur- örneklerini verir (Gabain, 2000, 59).

Tekin, Orhun Türkçesinde *-GXr-* ekinin ettirgen fiiller türettiğini ifade etmekte ve *odgur-* “uyandırmak” < *od-gur-, *tirgür-* “diriltmek, canlandırmak” < tir-gür- gibi örnekler vermektedir (Tekin, 2003, 94).

Erdal’a göre bu ek, *-(X)k-* ve *-Ur-* eklerinin biraraya gelmesiyle oluşmamıştır. *(X)k-* eki ile *-gUr-* eki arasında anlamsal ilişkiden meydana gelmiştir (Erdal, 1991, 756).

Karahanlı Türkçesinde bu ek, eklendiği fiil tabanlarının anlamına bir yön vermekte veya bir temayülü ifade etmektedir. İşlek bir kullanım alanına sahiptir. Fiilden isim yapan *-g* eki üzerine önce *-t-* / *-i-* / *-u-* / *-ü-*; sonra da *-r-* fiil yapım eklerinin gelmesiyle oluşturulmuştur. (*-g+ -i+ -r*) Bu ekin *-GUr-* / *-GÜr-* biçimi daha çok ettirgenlik bildirir (Hacıeminoğlu, 1996, 134).

Harezm Türkçesinde bu ekin yuvarlak ünlülü şekli (*-GUr-*) daha çok kullanılır ve ettirgenlik bildirir: *bilgür-* “bildirmek, < bil-gür- , *bitgür-* “bitirmek, < bit-gür- , *yatgur-* “yatırmak” < yat-gur- vb. (Hacıeminoğlu, 1997, 138).

Toprak, Harezm Türkçesinde ekin yaklaşma yardımcı fiil işlevini artık bıraktığını sadece ettirgen fiiller yaptığını belirtmekte ve *azgur-* “azdırmak, yoldan çıkarmak”, *tirgür-* “canlanmak, diriltmek” örneklerini vermektedir (Toprak, 2005, 110).

Ek, Karahanlı ve Harezm Türkçesi metinlerinde; **kelgir-** “gelmeye niyet etmek, gelmek üzere olmak” < kel-gir- (DLT, II, 196, 25), **kızgur-** “cezalandırmak” < kız-ğur- (DLT, II, 194, 6), **odgur-** “uyandırmak” < od-ğur- (KB, 4880), **argur-** “yordurmak, zayıflatmak” < ar-ğur- (KB, 5705), **azgur-** “azdırmak, hak yoldan çıkarmak” < az-ğur- (NF, 397, 5), **kigür-** “sokmak; göndermek, yollamak” < ki-gür- (NF, 195, 14), **tirgür-** “canlanmak” < tir-gür- (KE, 161r 1), **yatkur-** “yatırmak” < yat-ğur- (KE, 185r 18) gibi örneklerde karşımıza çıkmaktadır.

Ekin metindeki örnekleri şunlardır:

azğur- “azdırmak, yoldan çıkmak” < **az-ğur-**

*Tangrıǵa muḥālif bolǵan ninglerni munung üçün kim azdursa (azğursa)
yolındın aytǵıl (17b/7)*

belğür- / bilgür- “belirmek, açığa çıkarmak, ortaya çıkmak < **bel-ğür-** krş. **bel-ğü**

*neteg bolǵay kırk yıl keçti erse cānnı anıng birle qoş kıldı mengzi belğürdi bu
ayılmış turur el-baǵara sūresinde (299a/1)*

*ıraǵdın Mūsī belğürdi erse beni İsrā’iilǵ yana Mūsī tapa uğradı Mūsīka feryād
kıldı (52a/3)*

bilğür- “bildirmek” < **bil-ğür-**

ol bilğülerde kim bilgürmiş erdi (143a/7)

belğürt- “açığa çıkmak, açıkça belirtmek, ortaya çıkmak” < **bel-ğür-t-**

ol ajun yıllarındın mundaǵ belğüler belğürtmiş turur (55b/2)

bilğürtil- “belirtilmek, ortaya konmak” < **bil-ğür-t-il-**

*taǵı ol vaktın kim uruldı (bilğürtildi erse) Meryem oǵlı meşel ol vaktın kim
qavmung andın yüz ewürürler (88b/2)*

ımgürt- “(rüzgar) dindirmek” < **am(1)-ğür-t-**

eger tilese ımgurtur esinni ǵalǵaylar erdi (73b/5)

qadğur- / qayğur- “kaygılanmak” < **qad-ğür-**

*yā Muḥammed qadğurmaǵıl ol firişte turur yana anda kiǵdın yalavaç taǵı bir
yolı yitmiş erdi bir örtüg özi üze kiymiş irdi (30b/12)*

*taǵı qadğurmang (yime qayğurmanglar) yime sewnüngler ol uçmaq birle kim
va‘ de qılunur (60b/1)*

qadğurt- “kaygılandırmak” < **qad-ğür-t-**

*ḥaqıqat üze rāzlaşmaq iblisdin munung üçün kim qadğurtsa anlarını kim bittiler
taǵı ermes anlarınǵ ziyān tegürgeni nirseni (201a/1)*

kif(i)r- / kigir- / kigür- / kivür- / kiwür- “sokmak, girdirmek, dahil etmek” < ***ki-gür-**

*Tangrı hāḳāḳat üze Tangrıgen bilgen ḥikmetlig kifrür ol kim erseni kim tileyür
rahmetinge taḳı zālamlarḳa anuḳ kıldı anlarḳa iglig ḳın* (298b/4)

*Tangrı tapa ḳaytarılur işler kigirür tünni kündüzke taḳı kiwürür künni künke
taḳı ol bilgen turur kögüllerdeki nirseni* (191a/5)

biregü kiḳindin adakların kötürdi andaḡuḳ yalavaḳnı mezgıtke kigürdiler
(122a/11)

ya^ç nī tamuḡḳa kivürmegey (352b/4)

*āy iḳimiz taḳı kiwürgül anlarını ol iḳāmet büstānlarına kim va^ç de kıldıḡ
anlarḡa* (35a/1)

kigürt- “sokmak” < ***ki-gür-t-**

ol kün kim anlar ot üze köydürürler (kigürtürler) tatinglar ḳınıḡıznı bu turur
(153b/6)

kiwrül- / kiwürül- “sokulmak” < ***ki-gür-ül-**

*meger azmaḳdın yazuḳlarındın ḡarḳa kıldılar anlarını taḳı kiwrüldiler otḡa
bulmadılar* (278b/2)

*ṭama^ç tutar mu tigme bir kiṣi anlardın kim kiwürülse ni^ç metler büstānıḡa
andaḡ ermes biz yarattuḳ anlarını* (275a/7)

ḳopar- / ḳopḡar- / ḳopur- “1. yapmak, bina etmek, ” < **kop-ḡur-**

*binā ḳılḡıl (tuḡuzḡıl ḳoparḡıl) manga ḳatıḡda iw uçmak içinde taḳı ḳutḡarḡıl
minidın* (253a/3)

taḳı ḳopḡarduḳ üstünnüḡüzde yiti muḥkem kökni (303b/3)

*ayur erdi uluḡ kün bolḡusı turur silerni ölmüşde kiḳin ḳopururlar kiṣilerni
ḳorḳutur erdi* (150b/3)

“2. birbirine katmak”

ḳopardılar anda toḡnı (340a/2)

“3. diriltmek”

kim uluğ kim bolğusı turur silerni kōpargaylar saķış kılğaylar (245a/5)

kōpğarur anlarını Tangrı kamuğını taķı haber birür anlarķa anıng birle kim kıldılar (199b/4)

“4. söküp atılmak”

taķı oğlanlarda yağmur şıfat mengizlig tangķa ketürdi kâfirlerini yaşargan nirsesi yana kōpğaru başlayur körer sen anı sarğarmış yana bolur uşanmış (194b/3)

“5. dağıtmak”

tang birle kōpardılar (kōpurdılar) anda toğrı ortada buldılar anıng birle bir yığınca (340a/2)

kōparıl- / kōpğarıl- “1. diriltmek” < **kōp-ğar-ıl-**

kıyāmet küninge tigrü aydı idim zaman birgil manga kōparılurları küninge tigrü aydı sen zaman birilmişlerdin sen bilinmiş (10b/7)

taķı erdiler taķı aytur erdiler ol vaķtın mu kim öldük taķı bolduk toprak taķı süngükler biz mü kōpğarılmışlar biz (185b/1)

“2. büyütölmek”

ol kim erse mü kim kōparılur itig içinde taķı ol huşümet kılmaķ içinde beyān kılğan ermes (84a/1)

“3. yapılmak, bina edilmek”

üstinindin hücresler bar turgurmuş (kōparılmış) akar astınındın (20a/1)

“4. ortaya atılmak”

ol uğurda kim indi (kōparıldı) bed-baħtraķı taķı aydı anlarķa Tangrının yalavaķı Tangrı saķlanıng Tangrıning ingenindin (330b/5)

sızğur- “erimek” < **sız-ğur-**

ıdııur ikkingiz yalıng otdın taķı sızgırmış baķır intıķām alu bilmes siz yıǵlınu bilmes siz (178b/2)

tırgür- “diriltmek” < **tır-gür-**

ölüglerni tırgürgey miz öz erklıgıkımız birle (295b/2)

turgur- “yapmak, inşa etmek” < **tur-ğur-**

velı kim anlar kim saķındılar ıdılerındın anlarǵa ķalmalar bar üstınındın ħücreler bar turgırmış aķar astınındın arıķlar yullar Tangrıning va^ç desi ħılāf ķılmas Tangrı va^ç de ķılınmıř nırseni (20a/1)

yangür- “döndürmek, uzaklaştırmak” < **yan-ğur-**

taķı ol vaķtın kim ħuccetleřürler ot içinde aytur za^ç ifler anlarǵa kim boynaǵalıķ ķıldılar biz erdimiz sizke uyǵanlar erür mü siz yangursalar bizdin ülüşni otdın (41b/7)

yatğur- “yatırmak” < **yat-ğur-**

eger uluǵsınsalar anlar kim üskinde ıdıng üskinde tesbıķ ķılurlar anga tünle taķı kündüz taķı anlar ermesler yatamaslar (yalkmaslar) (61b/4)

3.1.6. -GXz-

Ettirgen fiiller türeten işlek olmayan bir ektir.

-GXz- eki, fiilden -g- ekiyle türemiş bir isme önce -u- sonra da -z- fiilden fiil türeten eklerin gelmesiyle ve kelimenin yanlış bölünmesiyle oluşmuştur. Nitekim bu durum -gar- / -ger-; -gaz-/ -gez vb. ekleri içinde söylenebilir. Ekin yapı olarak -GUr- ekinden geldiği açıktır (Hacıeminoğlu, 1984, 68).

Toprak, Eski Türkçede ettirgen fiiller türeten -GXr- ekinin sonraki devirlerde -GXz- eki ile kullanıldığını ve Harezmi Türkçesinde de her iki kullanımın olduğunu belirtmekte ve *argüz-* “yordurmak”, *kirgüz-* “girdirmek, sokmak”, *turgüz-* “durdurmak, kaldırmak, yükseltmek” örneklerini vermektedir (Toprak, 2005, 114).

Bu eke Karahanlı Türkçesi metinlerinde rastlanılmamıştır. Harezmi Türkçesi metinlerinde ise; **körgüz-** “göstermek” < kör-güz- (NF, 54, 9), **turgüz-** “durdurmak” <

tur-ğuz- (NF, 147, 5), **tirğüz-** “diriltmek” < tir-güz- (KE, 46r 19), **turğuz-** “durdurmak; kaldırmak, yükseltmek” < tur-ğuz- (KE, 82v 13) gibi örneklerde karşımıza çıkmaktadır.

Ekin metinde örnekleri şunlardır:

körgez- / **körgüz-** “göstermek” < **kö-r-güz-**

anlar andın külerler taķı körgezmes biz āyetdin meger (87b/2)

taķı kılduķ anı eşitgen körgen haķıķat üze biz köndürdük anı (körgüzdük anga) yolğa (296a/3)

körgüzitil- / **körgüzül-** “gösterilmek” < **kö-r-güz-it-il-**

taķı sorulmas dost dostdın körsetilür (körgüzitilürler anlarķa) anlarını ārzülayur yazuķ kılğan kim kāşķi yulunsa (273b/6)

ol kün kaytur kişiler taķut hālī üze munung üçün kim körgüzülseler ‘ amellerini (339a/5)

tirğüz- “diriltmek” < **tir-güz-**

taķı ying rūzīsindin taķı anıng tapa turur tirğüzmek emīn boldunguz mu (260a/4)

tirgüzül- “diriltmek” < **tir-güz-ül-**

haķıķat üze munlar ayturlar ermes ol meger ilk ölmengiz taķı ermes miz tirgüzülmüşler ketürüng atalarımıznı (95b/2)

turğuz- “yapmak, inşa etmek” < **tur-ğuz-**

erenler buyrukdın çıkğan erenler yime kökni binā kılduķ (binā turğuzdımız) kuvvet birle (156a/5)

3.1.7. -I- /-U-

Türkçede işlek olarak kullanılmayan fiilden fiil türeten ekdir: *ķaz-ı*, *sür-ü-* (< sür-i-) vb. (Ergin, 2003, 214).

Bu ekler berkitme anlamına gelen nadir kullanılan fiillerdir. Eski Türkçeden aynı anlamda kullanılan şu örnekleri vardır: kazımak, yorımak > yürümek gibi. Onların berkitme anlamı da taşıyan ve Eski Türkçede canlı bir *ik-* edilgen çatı eki ile ilişkili oldukları muhtemeldir: *sürümek*, *bürümek*, *kazımak*, *yürümek* vb. (Banguoğlu, 2011, 279).

Yine bu ek köklere getirilerek kökün anlamında güçlendirme, yineleme, devamlılık ve tekrar sağlar:

kazımak (kaz-ı-mak) “kazmak” işinin tekrar edilmesi

sürümek (sür-ü-mek) “sürmek” işinin tekrar edilmesi vb. (Hatipoğlu, 1981, 74)

Ek, Karahanlı ve Harezmi Türkçesi metinlerinde; **tatı-** “tat vermek, tatlı olmak” < tat-ı- (DLT, III, 257, 14, KB, 5627), **kepi-** “bazı yerleri kuramak” < kep-i- (DLT, III, 257, 7), **sürü-** “sürümek, sürüklemek” < sür-i- (NF, 67, 6), **kazı-** “kazımak, kazmak” < kaz-ı- (NF, 297, 12) gibi örneklerde karşımıza çıkmaktadır.

Ekin metindeki örnekleri şunlardır:

sürü- / **sürü-** “sürümek” < **sür-i-**

ol vaktın kim gullar boyunlarında takı zencirler sürüyürler (sürirler) (45b/3)

ol kün kim sürüyürler ot içinde (174a/4)

uğu- “uyuşmak, pıhtı olmak” < **uğ-u-**

ol ol turur kim yarattı sizni toprağdın yana nuğfedın andın song ‘ alağadın (ya‘ nı uğumış kandin) (45a/1)

uğuş- / **uyuş-** “uyuşmak, pıhtı olmak” < **uğ-u-ş-**

başladım ol idi atı birle kim yangluktı uğuşmış kandin törütti (335a/6)

andın song erdi koyuğ kan (uyuşmış kan) tağdır kıldı (295a/1)

3.1.8. -(X)k-

Gabain, ekin fiillere gelerek kuvvetlendirme yaptığını belirtmekte ve *könük-* “tamamıyla yanmak” < *kön-ük-* , *ök-* “düşünmek” < *ö-k-* örneklerini vermektedir (Gabain, 2000, 59).

Tekin, Orhun Türkçesinde *-(X)k-* eki için herhangi bir açıklama yapmamış; fakat şu örnekleri vermiştir: *kork-* “korkmak” < **korı*, *basık-* “bastırmak, sokmak” < *bas-* vb. (Tekin, 2003, 94).

Türkçede işlek olarak kullanılmayan bu ek kuvvetlendirme bildirir. Genellikle geçişsiz fiiller türetir (Teres, 2009, 478). Erdal ise ek ile oluşturulan fiillerin dönüşlülük ve edilgenlik eklerini almadığını belirtmektedir (Erdal, 1991, 650).

Eski Türkçeden itibaren bir pekiştirme eki olarak kullanılan ve dönüşlülük anlamı ifade eden *-k-* / *-k-*, Karahanlı Türkçesinde yaygın kullanım sahası bulmuştur; fakat bu ekin hem fiilden, hem de isimden aynı nitelikte fiil oluşturması dikkat çekicidir. Bilindiği üzere Türkçede fiile gelen ekler, isme, isme gelen ekler de fiillere gelmez. Bu nedenle *-k-* / *-k-* kullanışı itibariyle istisna teşkil eden nadir eklerdendir. *basık-* “basılmak, baskın yapmak” < *bas-ık-*, *savruk-* “savurmak” < *sav(u)r-uk-* vb. (Hacıeminoğlu, 1996, 135).

Harezmi Türkçesinde işlek olarak kullanılmayan bir ektir: *sak-* “düşünmek” < *sa-k-*, *turuk-* “durmak, durdurmak” < *tur-uk-* vb. (Hacıeminoğlu, 1997, 139).

Ek, Karahanlı ve Harezmi Türkçesi metinlerinde; **alķın-** “yok olmak, bitmek, tükenmek, ölmek” < *al-k-ın-* (DLT, I, 254, 15), **kırķ-** “kırmak, hayvan tüyü kesmek” < *kır-k-* (DLT, II, 236, 15), **saķ-** “saymak” < *sa-k-* (KB, 4428), **basık-** “basılmak” < *bas-ık-* (KB, 6271), **turuķ-** “durmak, bulunmak, beklemek, yerleşmek” < *tur-uk-* (NF, 51, 3, KE, 42r 17), **tıķ-** “tıkamak, tıkamak, bir şeyle kapamak” < *tı-k-* (NF, 356, 8), **basıķ-** “basılmak, baskına uğramak” < *bas-ık-* (KE, 227r 18) gibi örneklerde karşımıza çıkmaktadır.

Ekin metindeki örnekleri şunlardır:

aşuķ- “acele etmek” < **aş-uk-**

tiwelerning içişi teg (susagan aşuķmış tiweler içmek) (185b/5)

basıķ- “bastırmak” < **bas-ık-**

yā tileyür mü sen anlardın ter anlar ġarāmetdin basıkmışlar turur (266b/3)

çök- “çökmek” < **çö-k-**

kaçan ‘ Ervah keldi erse yalavaçnı buldı işler arasında olturmuş işler aning katında çöküp olturmuşlar (134b/3)

çöktür- “(diz) çöktürmek” < **çö-k-tür-**

taķı körer sen tigme bir ümmetni çökgen (çöktürmiş) tigme bir ümmet ündenür kitābı tapa bu kün (102a/3)

sağ(ı)n- / **saķ(ı)n-** “zannetmek, Düşünmek, idrak etmek; sakınmak, günah işlemekten sakınmak” < **sa-k-in-**

taķı sanadı anı saķınur (sağnur) kim mālī cāvīzāne kıldı anı yığlınsun (343b/9)
yalavaç kendü<ni> ondın saķındı yanut birmedi (55a/2)

sınıķ- “bastırılmak, ezilmek” < **sı-n-ıķ-**

çirigi anda sınıķmış kāfirler ögürindin (3a/6)

tirik- “toplanmak” < **tir-ik-**

yalavaç şalla’llāhu ‘ aleyhi ve sellem yarlıķamış turur kim kim erse ve’l-‘ ādiyāt sūresini oķısa birilgey muyandın on eğgölük ol kişiler sanınça kim Müzdelifede ölmüş bolsalar tirikip kişiler körmüş bolsa (339b/9)

turuķ- “dur(dur)mak” < **tur-uķ-**

taķı baķmas munlar meger bir çaķıрмаķ yok anga iki sađmaķ arasınıng endāzesinçe turuķmaķdın (3b/5)

3.1.9. -kXt-

Gabain, ekin ettirgen fiiller türettiğini belirtmekte ve *körgüt-* “göstermek” < *kör-güt-* örneğini vermektedir (Gabain, 2000, 128).

Ercilasun ise bu ekin -k- ve -t- fiilden fiil türeten eklerin biraraya gelmesiyle oluştuğunun düşünülmesine rağmen aslında ekin ünlüsünün düz olduğunu ifade etmekte ve *körkit-* “göstermek” < *kör-kit-* örneğini vermektedir (Ercilasun, 2014,61).

Ek, Karahanlı Türkçesi metinlerinde; **körgit-** / **körkit-** “göstermek” < kö-r-git- (DLT, II, 133, KB, 329) gibi örneklerde karşımıza çıkmaktadır.

Ek, metinde yalnızca bir yerde tespit edilmiştir:

körket- / **körküt-** “göstermek, anlatmak” < **kö-r-ket-**

oşıngu yalavaçdın eşittiler özlerin anga körkettiler aydılar kim sen sen kim turur sen (284a/7)

yalavaç fârığınça özlerini yalavaçka körküttiler yalavaç anlarını kördi dînini anlarğa açuğ kıldı (113a/6)

3.1.10. -(X)l-

En yaygın kullanılan fiilden fiil yapma ekidir.

Gabain, ekin eylemlere gelerek dönüşlülük, edilgenlik ve meçhullük bildiğini belirtmekte ve *örtül-* “örtülmek, örtünmek” < ört-ül- , *katıl-* “katılmak” < kat-ıl- örneklerini vermektedir (Gabain, 2000, 59).

Tekin, Orhun Türkçesinde -(X)l- ekinin edilgenlik bildirdiğini ifade etmekte ve *adrıl-* “ayrılmak” < ad(ı)r-ıl-, *tiril-* “dirilmek, canlanmak” < tir-il, *yubul-* “yuvarlanmak” < *yub-ul- örneklerini vermektedir (Tekin, 2003, 94).

Karahanlı Türkçesinde hem edilgen, hem dönüşlü fiiller türeten bu ek, ünsüzle biten fiil tabanlarına -t- / -i- / -u- / -ü- yardımcı sesleriyle birlikte gelmektedir. Ünlü ile bitenlere ise doğrudan eklenmektedir. Türkiye Türkçesinde -n- ile oluşturulan edilgen fiillerin çoğu bu dönemde -l- eki ile oluşturulmuştur: *alkal-* “alkışlanmak” < alka-l-, *ırgal-* “sallanmak” < ırga-l-, *katıl-* “katılmak” < kat-ıl- vb. (Hacıeminoğlu, 1996, 136).

Harezmi Türkçesinde fiilden fiil yapan, belirsizlik ifade eden bir ektir. Türk dilinde yaygın olarak kullanılmıştır: *igil-* “eğilmek” < ig-il-, *ivril-* “çevrilmek” < iv(ü)r-ül-vb. (Hacıeminoğlu, 1997, 141).

Ercilasun, ekin daha çok geçişli eylemlere gelerek onlardan pasif eylemler meydana getirdiğini, asıl işlevinin ya “*kendi kendine olma*” ya da “*başkası tarafından yapılma*” olduğunu belirtmektedir (Ercilasun, 2014, 50).

Ek, sadece kök filler üzerine gelerek onları pasif (edilgen) yapmaz aynı zamanda diğer fiil çatı ekleri üzerine de gelebilir.

Ek, Karahanlı ve Harezmi Türkçesi metinlerinde; **barıl-** “varılmak, gidilmek” < bar-ıl- (DLT, II, 130, 11), **içil-** “içilmek” < iç-il- (DLT, I, 195, 5), **basıl-** “basılmak” < bas-ıl- (KB, 2711), **bitil-** “yazılmak” < biti-il- (KB, 6272), **arıl-** “temizlemek” < ar-ıl- (NF, 234, 14), **öl-** “ölmek” < ö-l- (NF, 345, 16), **ayıl-** “söylenilmek, açığa vurulmak” < ay-ıl- (KE, 121v 7), **koşul-** “şart tutulmak, kararlaştırılmak” < koş-ul- (KE, 168r 5) gibi örneklerde karşımıza çıkmaktadır.

Ekin metindeki örnekleri şunlardır:

açıl- “1. açılmak” < **aç-ıl-**

açılmış anlarğa kapuğlar (8a/7)

“2. fethedilmek”

Hayber teg yime Mekke açıldı anıng elgi üzele (132b/2)

“3. yarıp açılmak”

taķı açıldı kök boldı kapuğlar (304a/1)

“4. ortaya çıkmak”

ol kün kim açılur yünçükdin taķı ündenürler secde kılmakķa (266a/4)

5. (mecaz) (ortadan ikiye) ayrılmak”

taķı ol kaynar yawuz bolur kim ayrılsa (259a/6)

ağrıl- / **ayrıl-** / **ayırıl-** “ayrılmak” < **ağ-(ı)r-ıl-**

kün ay yılduzlar tökülgeyler tağlar yorığaylar ‘ ayāllar analarındın ağrılğaylar (313b/5)

ol vaktın kim tigdiler ‘ iddetlerinin songınga tutung anlarını eğgülük birle yā ayrılınğ anlardın eğgülük birle (247a/4)

taķı ayırılmadılar anlar kim birildiler kitābnı meger mundın song kim keldiler anlarķa açuķ huccet (337b/3)

ahtarıl- “döndürülmek, ters yüz edilmek” < **ahtar-ıl-**

*bilmes mü ol vaktın kim ahtarıldı ol kim gūrlar içinde turur takı ol kim cem[‘]
kılındı* (340a/5)

angıl- “anılmak” < **ang-ıl-**

keldi mü üze kişi üze uzak vakt zamānedin ermedi angılmış nirse (296a/1)

anglatturul- “anlattırılmak” < **ang+la-t-tur-ul-**

*ol kün[‘] arza kılınursuz (anglatturulur siz) örtülmes sizdin örtülgen takı velikin
ol kim erse kim birildi bitigni sağındın* (270a/7)

amrul- “1. sakinleşmek, yatışmak” < **am(u)-r-ul-**

kopğıl tünle namāz kılğıl peygāamber amruldı bildi kim bu vahy turur (31a/2)

“2. güven duymak”

bolğay kim anga al itgeyler yana sağındı köngli hiç kim erse üze amrulmadı
(48b/12)

“3. sâkin (yerleşik) olmak”

*ilki Tangrı bu yirni yarattı suw yüzinde yir teprer erdi halk yir yüzinde
amrulmas erdiler* (151b/7)

“4. karar kılınmak”

*yime yalğan tuttılar yime udu bardılar hevālarınğa yime barça iş öz ornında
amrulmuş turur* (170b/5)

arturul- “artırılmak” < **art-ur-ul-**

anınğ içinde takı katımızda arturulmuş (149a/5)

atal- “atanmış, önceden belirlenmiş” < **at+a-l-**

takı kelime ozmaduk bolsa erdi idingdin atalmış ödke tegi hüküm kılınğay erdi
(70a/4)

atarıl- “yad edilmek” < **at+ar-ıl-**

sūre beyān kılınmış taķı yāḍ kılındı (yime atarıldı) anıng içinde toķuş kördüing anlarını köngüllerinde sōkellik bar baķarlar (117a/4)

atıl- “atılmak” < **at-ıl-**

ol kim kim yanduralar anlarını tamu otı tapa ewre yandurmaķ (ķatıģ atılmek) bu ol turur kim angar yalģanķa nisbet kılur erdingiz anı (158b/6)

asıl- “sarkmak” < **as-ıl-**

andın song yawudı yime ķoḍı ıdıldı (taķı asıldı) (163a/2)

añıl- “anlatılmak” < **añ-ıl-**

aķ bār içinde añılmış turur (256a/7)

ayıl- “söylenmek, anlatılmak” < **ay-ıl-**

bu keçmiş sözler tükeli ayılmış turur el - en^c ām sūresinde (65b/1)

aynatıl- “deģiştirilmek” < **ayna-t-ıl-**

aynatılmas tiģsürülmek söz benim ķatımda (148b/5)

aytıl- “söylenmek, denilmek” < **ay-(ı)t-ıl-**

ķıyāmet kūni taķı aytıldı (21a/4)

basıl- “(damga) basılmak” < **bas-ıl-**

ķālīş şarābdın mühr kılınmış (tamģa basılmış) mührü yıpar turur taķı içinde anıng içinde raģbet ķılsun (316a/1)

basrul- “bastırılmak” < **bas-(u)r-ul-**

anlar üze öģür öģür ķuşlarını öģür öģür atar erdiler anlarını taşlar birle basrulmış bışmış balķıķdın (344b/9)

batrul- “(suda) batırılmak” < **bat-(u)r-ul-**

meger azmaķdın yazuķlarındın ğarķa ķıldılar (batruldılar) anlarını taķı kiwrüldiler otģa bulmadılar (278b/2)

berkitil- “sağlamlaştırılmak” < **berk+i-t-il-**

uqmaslar qıtāl qılışmaslar sizning birle birikip meger qonumlar içinde berkitilmiş yā tamlar artındın (208b/3)

bezenil- “süslenmek” < **bez+e-n-il-**

taķı bezenildi ol köngülleringiz içinde (127b/5)

bırakıl- “bırakılmak” < **bırak-ıl-**

nı‘ met bir raḥmet idisindin bırakılğay erdi (266b/7)

biçil- “kesilmek” < **biç-il-**

taķı indürdük kökdin bereketlig suwnı taķı ündürdük aning birle būstānlar taķı biçilgen nirsening ewünün (147a/4)

bilgürtil- “belirtilmek, ortaya konmak” < **bil-gür-t-il-**

taķı ol vaqtın kim uruldı (bilgürtildi erse) Meryem oğlu meşel ol vaqtın kim qavmung andın yüz ewürürler (88b/2)

biril- “verilmek” < **bir-il-**

taķı anlar küç qılınmaslar taķı tükel birildi tigme (28b/3)

bitil- “yazılmak” < **bit+i-l-**

kiçig taķı uluğ bitinmiş turur (bitilmiş turur) ḥaķıḳat üze saḳnuqlar būstanlar içinde (174b/2)

buyrul- “buyrulmak, emredilmek” < **buy(u)r-ul-**

ol vaqtın kim keldi Tangrıning işi ḥükm qılındı (buyruq buyruldı) könilik üze (46b/3)

büktürül- “sıkıştırılmak” < **bük-tür-ül-**

boynında bar turur urḳan yip urḳanlardın büktürülmüş (353a/1)

çapıl- “dağıtılmak” < **çap-ıl-**

taķı bolur tağlar çöyülmüş (atmış çapılmış) boyāğlıg yüng mengizlig çöyülmüş (341a/4)

çevrül- “dönmek” < **çeb-ür-ül-**

bir gürūh tururlar boynağalar ewrūlgül (çevrūlgil) anlardın ermes sen melāmet kılınmış (156b/6)

çıkarıl- “çıkarılmak” < **çık-ar-ıl-**

ol vaktın kim tepretildi yir tepretilmekini takı çıkarıldı yir yüklerini (339a/2)

dögül- “dağıtılmak, parçalanmak” < **tög-ül-**

taķı kötürüldi yir taķı tağlar tögüldi (dögüldi) (270a/2)

ewrül- “dönmek” < **eb-ür-ül-**

taķı ol vaktın kim keçiler anlar birle işāret kılışurlar taķı ol vaktın kim ewrüldi ehlleringe ewrüdiler hoşlanu (316a/5)

ıdııl- “gönderilmek” < **ı-d-ıl-**

ıdıımız indürgey erdi firiştilerni biz anga kim ıdıldıngız anıng birle küfr ketürgenler kâfirler miz yana ‘ Ad boğunu köngül beğütüp küwezlendiler (57b/6)

içürül- “içirilmek” < **iç-ür-ül-**

bilür sen yüzlerinde ni‘ metler körkin içrülürler (315b/7)

indürül- “indirilmek” < **in-dür-ül-**

indürüldi mü anıng üze kitāb bizning aramızdın anlar gümān içinde tururlar (2b/7)

ķawrul- “kavrulmak” < **ķaw-(u)r-ul-**

Tangrı indürdi sözning körlügrekini kitābnı oğsağan mükerrer bolğan kitābnı çıgrılur (ķawrulur ķo<ı>ķar) andın anlarning tirileri ķorķarlar ıdılerindin (20b/6)

kaytarıl- “döndürülmek” < **kay-(ı)t-ar-ıl-**

taķı eger yandurulsam (kaytarılsa men) ıdıim tapa haķıķat üze manga bolğay anıng üskinde körkügrek ģal ģaber birgey miz (63b/7)

kemişil- “ulaştırılmak” < **kem-iş-il-**

ol vaktın kim kemişildiler anıng içinde eşittiler anga katıg ün (259a/5)

kesil- “1. kesilmek” < **kes-il-**

boldı kesilmiş mengizlig (264b/6)

“2. elini eteğini çekmek”

*taķı üküş mīve içinde kesüksüz (kesilmemiş) taķı tayıgsız yime töşekler haķıķat
üze biz yengile yarattuķ anlarını* (184b/6)

kıkırıl- “çağırılmak” < **kı+kır-ıl-**

taķı ol anlar üze közsüzlük turur anlar kıkırılurlar yırak yirdin (62b/5)

kiteril- “giderilmek, kaybedilmek” < **kit-er-il-**

ol vaktın kim kün türüldi (ya^ç nī yarukı kiterildi karardı) (311a/7)

kiwrül- / kiwürül- “sokulmak” < ***ki-gür-ül-**

*meger azmaķdın yazuķlarındın ğarķa kıldılar anlarını taķı kiwrüldiler otģa
bulmadılar* (278b/2)

*ťama^ç tutar mu tigme bir kiři anlardın kim kiwürülse ni^ç metler būstānınga
andaĝ ermes biz yarattuķ anlarını* (275a/7)

koğul- / koyul- “1. koyulmak, bırakılmak” < **ķo-đ-ul-**

*yastuķlar taķı biri biri yanında koyulmuş yastuķlar (yime tiz kemişiklig
koğulmuş nihāliler) taķı yayılmış bisātlar yayılmış* (325a/4)

*yastuķlar taķı biri biri yanında koyulmuş yastuķlar taķı yayılmış bisātlar
yayılmış bakmaslar mu* (325a/4)

“2. indirilmek”

taķı yaruk boldı yir idisining yarukluķı birle taķı koyuldı kitāb (28b/11)

ķomiltur- “teşvik etmek” < **ķom+ı-l-tur-**

taķı ķomilturmadı kişilerke devīşning ta^ç āmı üze dervīş (271a/6)

ķongrul- “ķoparılmak” < **ķong(u)r-ul-**

taķı ol vaķtın kim ķōķ açıldı taķı ol vaķtın kim tağlar uşak ķılındı (tüpdin ķongruldı) (300a/6)

ķoparıł- / ķopğarıł- “1. diriltmek” < **ķop-ar-ul-**

ķıyāmet kūninge tigrü aydı idim zaman birgil manga ķoparıurları kūninge tigrü aydı sen zaman birilmişlerdin sen bilinmiş (10b/7)

taķı erdiler taķı aytur erdiler ol vaķtın mu kim öldük taķı bolduk toprak taķı süngükler biz mü ķopğarılmışlar biz (185b/1)

“2. büyütölmek”

ol kim erse mü kim ķoparıłur itig içinde taķı ol ģuşümet ķılmaķ içinde beyān ķılğan ermes (84a/1)

“3. yapılmak, bina edilmek”

üstinindin ģücreler bar turgurmuş (ķoparılmış) akar astınındın arıķlar yullar Tangrıning va‘ desı ģilāfķılmas (20a/1)

“4. ortaya atılmak”

ol uğurda kim indi (ķoparıldı) bed-bağtraķı taķı aydı anlarķa Tangrıının yalavaçı Tangrı saķlanıng Tangrıning ingenindin (330b/5)

ķorkutul- “ķorkutulmak, uyarılmak” < **ķork-ut-ul-**

taķı anlar kim ķüfr ketürdiler andın ķorkutuldılar yüz ewürgenler turur (104b/5)

ķovul- “ķovulmak, sürölmek” < **ķov-ul-**

çıkğıl andın kim sen sürölmüş sen (ķovulmuş sen) (10b/5)

ķömöl- “ģömölmek” < **ķö-m-öl-**

taķı ol vaķtın kim tirigle ķömölmüş kızlar soruldı (311b/2)

ķönöl- “doğru yola girmek” < **ķö-n-öl-**

ol kim erseni kim azdı yolındın taķı ol turur bilgenrek ol nirseni kim k n ldi
(164b/4)

k rg z t l- / körgüzül- “gösterilmek” < **k -r-g z-it-il-**

taķı sorulmas dost dostdın körsetilür (k rg z t l rl r anlarķa) anlarını  r z layur
yazuķ  ılġan kim k     yulunsa ol k nn ng  ınındın ol k nn ng oġulları birle
(273b/6)

ol k n  aytur ki iler taķut        ze munung     n kim k rg z lseler  amellerini
(339a/5)

körsetil- “gösterilmek” < **k -r+se-t-il-**

körsetilür anlarını  r z layur yazuķ  ılġan kim k     yulunsa ol k nn ng
 ınındın ol k nn ng oġulları birle (273b/6)

k r l- “g r lmek” < **k -r- l-**

yime aning seç    terk bolġay kim k r lgey (165b/3)

k t( )r l- “1. y kseltilmek, y celtilmek” < **k -t( )r- l-**

taķı fir  t ler y nleri   ze taķı k tr rl r   dingning   ar ını (270a/5)

“2. y r t lmek”

taķı aning   ze taķı kimi   ze k t r l rs z taķı k rg z r sizke   yetlerini
Tangrının  ayus    yetleringe in  r   lursuz (47a/1)

 urtul- “kurtulmak” < *** urt-ul-**

Tangrının   k   bolġay kim siz  urtulġay siz taķı ol va tın kim k rdiler
b zirġ nlikni y  oyunn  taķıldılar aning tapa (236a/2)

 utlun- /  utul- “kurtarılmak” < *** u(r)t-(u)l-un-**

Fir  avn yalava  a tuttuķ an  tutmaķ  atıġ tutmaķ sa lanur siz  utlunur siz eger
k  r ketürsengiz ol künke kim   lur (286b/1)

yime ant   ti aydı bitig birding erse  utuldung yok erse sini iki kes   lur men
(221b/5)

küdü- “mühlet verilmek” < **kü-d-ül-**

yıgılamadı anlar üze kök taķı yir taķı bolmadılar küdülmüşler (95a/4)

ozul- “geçilmek, bırakılmak” < **oz-ul-**

yağsıraķnı anlardın taķı ermes biz ozulmuşlar ķodğul anlarını şurū kılsunlar
(275b/3)

ödül- “ayrılmak” < **öd-ül-**

Zübeyr bin el-‘ Avām birle bu söz anlaķa aydı buyurdı Sāre ödüle bardılar
tuttılar anı (221b/1)

öğretil- “öğretilmek” < **ög(ü)r+e-t-il-**

andın song yandılar andın taķı öğretilmiş tilbe turur biz açğanlar biz ķınnıng az
siz yanganlar siz (94a/3)

ögül- “öğölmek, hamdedilmek” < **ög-ül-**

taķı songındın indürmek hikmetlig öğülmüşdin ayılmas sizke meger ol kim
aytıldı yalavaçlarğa (62a/6)

öl- “ölmek” < **ö-l-**

Daķıyyening singili erdi yalavaç iwinde öldi (256a/10)

ölçül- “ölçölmek” < **ölç-ül-**

taķı ol kim erse kim yüngül boldı ölçölmüşleri anıng anası hāviye turur (341a/6)

öldür- / öltür- “öldürmek” < **ö-l-dür-**

yā Muħammed bu kırķ kişini sening işleringdin biz öldürmedimiz ‘ Āmir bin eť
Ťufeyl öldürdi (212b/8)

Tangrı tirgürür sizni andın song öltürür sizni andın song yığar sizni ķıyamet
küninge (101b/5)

öldürül- “öldürölmek” < **ö-l-dür-ül**

yalavaç birle uruštular ƙatıġ uruřmak telim kiřiler öldürölmiş boldılar yana ƙaçtılar (239a/8)

öldürüş- “(karşılıklı-birbirini) öldürmek” < **ö-l-dür-üş-**

taƙı anlar kim öldüröldiler yā öldürüştiler yol içinde Tangrıning yolında bāƙıl ƙılmaġay ‘ amellerini ködürgey anlarını (114b/5)

ölüş- “(karşılıklı-birbirini) öldürmek” < **ö-l-üş-**

taƙı eger iki ġürüh mü’minlerdin ƙıtāl ƙılsalar (toƙuşsalar ölüşseler) onġarınız aralarında (140a/7)

örtül- “örtülmek” < **ört-ül-**

āyetlerimiz içinde örtölmesler bizning üze ol kim erse mü kim kemişilür ot içinde yaƙşıraƙ azu ol kim erse mü kim kelür (62a/1)

örül- “(duvar vb.) örülmek, dizilmek” < **ör-ül-**

toƙunmuş taƙtlar üze yünçü gevherler örölmiş (184a/2)

uğul- / uyul- “takip edilmek, uyulmak” < **uğ-ul-**

uyulmışlar siz (uğulmışlar turur siz) (94b/6)

yazuƙ ƙılġanlar tünle iletgil ƙullarımını tünle siz uyulmışlar siz (94b/6)

uġranıl- “muhtaç olmamak” < **uġ(u)r+a-n-ıl-**

ol idi kim uġranılmış turur (355a/1)

saçıl- “dağılmak, parçalanmak” < **saç-ıl-**

taƙı ol vaƙtın kim yulduzlar saçıldı (312b/7)

satġaşturul- “karşılaştırılmak, kavuşturulmak” < **satġa-ř-tur-ul-**

taƙı satġaşturulmas anga meġer uluġ ülüş eyesi uluġ ħired (61a/3)

seçil- “ayrılmak, uzaklaşmak” < **seç-il-**

taƙı eger kirtinmesengiz manga seçiling mindin ündedi idisini kim munlar ƙavmlar turur (94b/4)

sepil- “saçılmak” < **sep-il-**

taķı yazılmış kölige içinde taķı tökülmiş (yime sepilmiş) suw içinde (184b/5)

seril- “yayılmak” < **ser-il-**

*körmediler mü kuşlarını üstünlerinde kanatlarından yayıp (kanatlarını serilmiş)
taķı biri biringe yanalar tutmas anlarını (260b/3)*

sewündürül- “sevindirilmek” < **sew-ün-dür-ül-**

*haķıķat üze ol erdi ehli içinde sewündürülüp ol sizdi kim kaytmağay kaytur oķ
(318a/1)*

sındurul- “bastırılıp ezilmek” < **sı-n-dur-ul-**

*kitāblar içinde azu ayurlar biz öğür biz mümteni‘ bolğan sındırulğay bu bir
öğür (173b/7)*

soğul- “(yere) sokulmak” < **sok-ul-**

*ayğıl köre haber biring eger bolsa suwunguz soğulğan kim kelür sizke aqğan
suw birle (262a/2)*

soķul- “(birbirine) sokulmak” < **sok-ul-**

*taķı kötürüldü yir taķı tağlar töğüldi ikkisi tögülmek (soķuldı) bir tögülmek
(270a/2)*

sorul- “(soru) sorulmak” < **sor-ul-**

*ol kün sorulmas yazuķından ādemiler taķı periler iķingizning ni‘ metlerinin
ķayusını yalğanķa nisbet kıłursuz (178b/5)*

soyul- “(parçaları) soyulmak” < **soy-ul-**

taķı ol vaķtın kim kök açıldı (soyuldı) (311b/4)

sürül- “sürülmek, kovulmak, uzaklaştırılmak” < **sür-ül-**

*anın içinde nime yawuz turur iķāmet kıłgu yirleri uluğsınğanlarning taķı
sürüldi (29a/5)*

süzül- “süzülmek” < **süz-ül-**

taķı arıķlar bar turur   aseldin řāfī ķuruę ķılınmıř (süzülmış t r lmış) taķı anlaręa bolęay anıng iķinde tigme yimişlerdin (116a/5)

taķıl- “dağılmak, dağılıp gitmek” < **taķ-ıl-**

taķı köndürür anıng tapa ol kim iķiķa yansa taķı taķılmadılar (70a/2)

taķıtıl- “dağıtılmak” < **taķ-ıt-ıl-**

ol k n kim bolur kişiler taķıtılmıř kelebek mengizlig taķıtılmıř (341a/3)

tamdurul- “yakılmak” < **tam-dur-ul-**

Tangrıning yandurulmış (tamdurulmış) otı turur ol kim şar taķı ę lip bolur k g ller  ze (344a/2)

tapul- “ibadet edilmek” < **tap-ul-**

Tangrı   azze ve celle  ur  n iķinde on biş  yetde anıng sözini aydı taķı anıng tapulmaķını bilgürtti (53b/10)

targalit- “hezimete uğratmak” < **tar+ęa-l-ıt-**

kit blar iķinde azu ayurlar biz  g r biz m mteni  bolęan sındurulęay (targalitęay) bu bir  g r (173b/7)

tarıl- “ ekilmek, huzurdan çekilmek; çekilip gitmek” < **tar-ıl-**

Fir  avn ķatınęa bardılar M s dın tarıldı aydılar M s  ben  İsr  il birle turur (52a/12)

tengel- “eşit olmak” < **teng+e-l-**

taķı ne boldı sizke kim  arc ķılsangız Tangrı yolında Tangrı taķı Tangrıķa m r ş turur yiti ķat köklerning taķı yirning tengelmes sizdin ol kim erse  arc ķıldı (192a/2)

tepretil- “harekete geķirilmek” < **tep+re-t-il-**

ol vaķtın kim tepretildi yir tepretilmekini taķı  ıķarıldı yir yüklerini (339a/2)

teril- “toplanmak” < **ter-il-**

benī Īsrā’illig terilmişler (232b/4)

tezginil- / **tizginül-** “gezdirilmek, dolaştırmak” < **teg-iz-in-il-**

*taķı tezginilür anlar üze eğişleri birle kümüşdin taķı ķulpsuz eğişler birle erdi
ķarūreler ķarūreler endāze kıldılar* (297a/5)

*tizginülür anlar üze çanaķlar altundın taķı ķulpsız eğişler birle taķı anıng içinde
bolğay ol kim ārzūlayur anı tenleri taķı zevķluğ bolur kōzler taķı siz anıng
içinde cāvizāne bolğay siz* (90a/1)

tıķıl- “tıkamak” < **tıķ-il-**

taķı ța^ç ām taķı boğuzda tıķılğan ța^ç ām taķı iglig kıın (286a/3)

tigşürül- “değiştirilmek” < **tig-(i)ş-ür-ül-**

aynatılmas tigşürülmek söz benim kıatında taķı ermes men küç kıılğan kıullarķa
(148b/5)

tikil- “1. dikilmek, yükseltilmek” < **tik-il-**

taķı tağlar tapa neteg tikildi (325a/6)

“2. ayakta durmak, (namaz için) ayakta durmak”

ol vaķtın kim fāriğ boldung namāzdın imgengil (tikilgil) (334a/1)

tikül- “umut etmek, beklemek” < **tikü-l-**

*anlar kim ĥaddın keçtiler özleri üze nevmīz bolmang (umançsız bolmang
tikülmeng) Tangrıning rahmetindin* (26a/2)

tirgüzül- “diriltmek” < **tir-güz-ül-**

*ĥaķıķat üze munlar ayturlar ermes ol meger ilk ölmengiz taķı ermes miz
tirgüzülmüşler ketürüng atalarımıznı* (95b/2)

tir(i)l- (I) “toplanmak” < **tir-(i)l-**

uçā tam üze urdı anlar yalavaç kıatında tirildiler (213a/3)

tiril- (II) “dirilmek” < **tir-(i)l-**

*Mekkedin kelmek vaǵkta Yeşrib kişileri ‘ Abdu’llah bin Übey üze tirilmiş
erdiler anı uluǵ kılmış erdiler (239b/11)*

tizetil- “dizilmek” < **tiz-et-il-**

*şaf kılınmış tahtlar üze (tahtlar üze tizetilmiş) yime cüftlendürdük anlarını
(159a/6)*

toǵurul- “doǵurulmak” < **toǵ-ur-ul-**

toǵurmadı taǵı toǵurulmadı (355a/2)

tol- “dolmak” < **to-l-**

*taǵı bulduǵ anı toldurdı ǵatıǵ saǵçılar birle ǵatıǵ taǵı şeytān atılǵan yulduz
birle (280a/5)*

toldur- / **toltur-** “doldurmak” < **to-l-dur-**

ikeǵü ǵuǵıǵnı taş say birle toldurmuş erdiler (357b/2)

bīǵāreliǵ saǵunı tolturmaǵanlarǵa (314b/5)

toldurul- “doldurulmak” < **to-l-dur-ul-**

taǵı ol vaǵtın kim tengizler tolduruldı (311b)

tolula- “doldurmak” < **to-l+ug+la-**

*yalavaǵ köǵlini arıǵ kıldı yek vesveselerindin yudı köǵsüni ‘ ilm ve ǵıǵmet
toluladı (181a/10)*

töǵül- / **tök(ü)l-** “döǵülmek, daǵıtılmak, parça parça olmak, saǵılmak” < **töǵ-ül-**

*andaǵ ermes ol vaǵtın kim töǵüldi yir töǵülmek töǵülmek taǵı keldi idingning
āyetleri (327b/1)*

taǵı tökülmüş suw içinde (184b/5)

törütül- / **törütül-** “yaratılmak” < **törü-t-il-**

azu törütildiler mü neng yoқdın azu anlar mu tururlar törütgenler yaratğanlar
(160b/3)

taқı yığdı taқı eğiş içinde қattı ҳақıқat üze kіші yaratıldı (törütüldi) (274a/4)

tutul- “1. tutulmak, yakalanmak” < **tut-ul-**

bilinür yazuқ қılғанlar yüzlerining nişānları birle taқı tutulurlar bürçekleri birle
taқı ayakları birle (178b/7)

“2. kararmak”

taқı tutundı (yime tutuldı қарardı) ay taқı cem‘ қılındı күn taқı ay (293b/4)

“3. (mecaz) tutulmak”

taқı tutğıl eling birle awuçmak urğıl aning birle taқı anting sınmayayın
tutulmağıl biz bulduқ anı şabr қılған neme yaқşı kul ҳақıқat üze ol irdi idіka
қaytған (7b/5)

tüketil- “tüketilmek” < **tü-k+e-t-il-**

ol vaқtın kim fāriğ boldı (tüketildi erse) ewrүldiler (110a/3)

tüngül- “ümit kesmek” < ***tüng-ül-**

taқı ol ol kim indürür yaғmurnı andın kiğin kim түngүldiler yime yağar
raҳmetini taқı ol erklіg ögүlmiş (73a/4)

türül- “(mecaz) dürülmek, üst üste örtülmek” < **tür-ül-**

ol vaқtın kim күn түrüldi (311a/7)

uқılın- “anlaşılmak” < **uқ-ıl-in-**

idingizning ni‘metlerining қayusını yalғанka nisbet қılursuz bilinür (uқılınur)
(178b/6)

urul- “1. zincire vurulmak” < **ur-ul-**

ol vaқtın kim gullar (buқағular urulsalar) (45b/3)

“2. set çekilmek”

*taķı uruldı aralarında ħiřār birle anga ħapuğ bar turur iç yanı aning içinde
raĥmet turur taş yanı aning yanındın ħın ħıĥrarlar (193a/1)*

uşatıl- “un ufak edilmek” < **uşa-t-ıl-**

taķı uşatıldı tağlar uşatılmak (183b/4)

ündenil- “çağırılmak” < **ün+de-n-il-**

*ol munung birle turur kim ol vaķtın kim ündenildi Tangrını yalguzun küfr
ketürdüngüz yana apang ortağ tidiler erse angar kirtinür sizler ĥükm Tangrığa
yüksek uluğ Tangrığa turur (35b/4)*

ür(ü)l- “üflenmek” < **ür-(ü)l-**

taķı ürüldi řūrğa biĥūř boldı ol kim erse kim kökler içinde (28a/4)

yağıl- / yayıl- “1. (haber) yayılmak, açılıp yayılmak” < **yağ-ıl-**

yalavaçning igi sözi ajunda yağıldı (121b/1)

taķı ol vaķtın kim kitāblar yayıldı (311b/3)

“2. dağılmak”

*alçağ boluban közleri çıkarlar gūrlardın tamam anlar yağılmış çökürge teg
bolğaylar iwüp tururlar (171a/2)*

*ol vaķtın kim tükel ħılındı namāz yayılınğ yirde taķı isteng Tangrıning artuğsı
eğğülükündin Tangrı taķı yāđ ħılınğ Tangrını üküş bolğay kim siz ħurtulğay siz
(235b/1)*

yamrul- “yıkılmak, devrilmek” < **yam(u)r-ul-**

*ķılur kökler kim yarılıp tarılıp yamrulsa anlar üze taķı firişteler tesbīĥ ķılurlar
iğilerining ögmeki birle yime yarlıķatu ħolarlar (68a/3)*

yanarıl- “döndürtölmek” < **yan-ar-ıl-**

taķı Tangrı tapa ħaytarılur (yanarılur) işler ħigirür tünni kündüzke (191a/5)

yandurul- (I) “döndürölmek, çevrölmek” < **yan-dur-ul-**

taķı ermes iķing küç kılğan kullarına aning tapa yandurulur kıyāmetning bilmekini (63a/4)

yandurul- (II) “kızıştırılmak” < **yan-dur-ul-**

taķı ol vaķtın kim tamuğ yanduruldı (311b/4)

yaratıl- “yaratılmak” < **yarat-ıl-**

azu törütildiler mü (yaratıldılar mu) neng yoķdın azu anlar mu tururlar törütgenler yaratğanlar (160b/3)

yarıl- “yarılmak, parçalanmak” < **yar-ıl-**

ol vaķtın kim kök yarıldı taķı kulaķ tuttı (117a/10)

yaşrul- “taze olmak, yeşermek” < **yaş+(u)r-ul-**

taķı yaşrulmuş muz tüpi ağaķı içinde (184b/4)

yatıl- “belli bir vaziyet alınmak” < **yat-ıl-**

taķı oğullar hāzırlar (anuklar tükeli yatılmışlar) (289a/4)

yavutul- / yawutul- “yakınlaştırılmak” < **yawu-t-ul-**

taķı ol vaķtın kim uçmak yawutuldı (yavutıldı) bildi ten anı kim anı hāzır kıldı (311b/5)

yazıl- (I) “çözölmek” < **yaz-ıl-**

Cebrıl ‘ alehi’s-selām el-felaķ sūresini yalavaķķa öğretü birdi biş āyet okıdı erse biş yigne ol baladın çıķtı altı bağ yalavaçdın yazıldı (357b/5)

yazıl- (II) “yayılmak” < **yaz-ıl-**

taķı kölige taķı yazılmış kölige içinde (184b/5)

yeril- “yerilmek, kınanmak” < **yer-il-**

eger bolmasa erdi kim yiti anga ni‘ met bir rahmet iķisindin bırakılğay erdi yazı yirde taķı ol yerilmiş turur (266b/7)

yetil- “(güç) yetişmek” < **yet-il-**

taķı ol kün yıgılmış bolurlar Tangrıning düşmenleri ot tapa taķı anlar yıgarlar adınlar yetilginçe (58b/4)

yıgıl- “1. uzaklaştırılmak, yasaklanmak, men edilmek” < **yıg-ıl-**

Fır‘ avnķa yawuzluķı ‘ amelining taķı yıgıldı yoldın taķı ermes Fır‘ avning keydi meger yokalmak içinde (40a/5)

“2. toplanmak, bir araya gelmek”

ilk yawuzraķı Deccāl turur bu ol yigirmi sekkiz meselelerdin turur kim cuhūdlar tirildiler yıgıldılar (54a/8)

yıgılın- “1. kaçınmak; sakınmak” < **yıg-(ı)l-ın-**

kim ziyāret kıldıngız gūr-sitānlarķa yıgılının terk bolģay kim bilgey siz andın song yıgılının terk bolģay kim bilgey siz (342a/3)

“2. bir araya gelmek, toplanmak”

taķı ol vaķtın kim keyikler cem‘ kılındı taķı ol vaķtın kim tengizler tolduruldı (311b/1)

yingil- “yenilmek” < **ying-il-**

taķı yıgılındı ündedi idisini kim men yingilmiş men intıķām alģıl (171a/6)

yoğnal- “kalınlaştırmak” < **yoğ(u)n+a-l-**

taķı şıfatları İncıl ekin mengizlig kim çıkardı ferķlerini taķı yārī birdi anga yoğnaldı taķı tüz boldı (132a/2)

yoğurul- “yoğrulmak” < **yoğur-ul-**

Tangrı ‘ azze ve celle Ādemni balçıķdın yarattı terkīb erdi (yoğurulmuş) (298b/7)

yokal- “1. yok olmak” < **yo-ķ+a-l-**

yırde ķara suw (?) kördiler kişileri barķa yokalmış ābādānlıķ qalmamış (66a/1)

“2. (mecaz) mahvolmak”

*bu söz yalavaç tili üze yorıdı erse ol ok vaktıda ögüندی sakınçke tüşti Tangrıdın
korğa titreyü yoğaldı okımağnı koğtı iwke yandı (168b/2)*

yokatıl- “yok edilmek” < **yo-k+a-t-ıl-**

*tağı ‘Ād boğunı yoğatıldılar yıl katıg yıl birle esmeki katıg musahhar kıldı anı
anlar üze yiti tün (269a/6)*

yumul- “(göz) yumulmak” < **yum-ul-**

*ol kün kim okır okığan körksüz nirse tapa alçağ boluban (yumulmış anların)
közleri çıkarlar gūrlardın tamām anlar yağılmış çökürge teg bolğaylar iwüp
tururlar (171a/1)*

3.1.11. -IA-

Tarihî Türk dili sahasında nadir olarak kullanılan *filden fiil* yapım ekidir.

-IA- eki bazı gramer kitaplarında ayrı bir başlık olarak ele alınmamış, (Banguoğlu, 2011, Ergin, 2013, Korkmaz, 2017) -AIA- ekiyle birlikte değerlendirilmiştir. Korkmaz, ekin -AIA- ekinin başında yer alan -A sesinin düşmesiyle -IA- biçimine dönüştüğünü belirtmektedir (Korkmaz, 2017, 182).

Tekin ise ekin sıklık çatısı eki olduğunu belirtmekte ve *kunla-* “sürekli çalmak, yağmalamak” < *kun-la- örneğini vermektedir (Tekin, 2003, 94).

Ekin metindeki örnekleri şunlardır:

urla- (I) “vurmak” < **ur-la-**

Mūsī bir elig uçası urladı Kıbğilg yüze üze Mūsī elgi ağır erdi (51b/9)

urla- (II) “çağırılmak” < **ur-la-**

hağıkat üze anlar kim küfr ketürdiler kığırılurlar (urlağaylar) (35a/6)

3.1.12. -m-

Ekin metindeki örnekleri şunlardır:

çöm- “(suya) batmak” < **çö-m-**

tağı iblisleri tigme bir binā kılgan tağı tengiz tüpinge çömgenni (7a/2)

çömdür- “(suya) batırmak” < **çö-m-dür-**

*ol vaktın kim öfkeke kitürdiler bizni öç alduk anlardın baturduk anlarnı
(çömdürdük ğarka) (88a/7)*

köm- “gömmek” < **kö-m-**

*kiçig erken er bolğınça karı bolğınça ölmek sözi anı kömmeki yana koparmakı
gürdın sakış yirinde turğay (30a/8)*

3.1.13. -(X)n-

İşlek olarak kullanılan *fiilden fiil* yapan ektir.

Gabain, ekin meçhullük ifade ettiğini, aynı zamanda *-l-* son sesli fiil tabanlarının dönüşlülüğünün de *-n-* ile yapıldığını, anlam olarak da basitiyle aynı anlamı taşıdığını belirtmekte ve *alın-* “alınmak” < *al-in-*, *bilin-* “bil-in- < bil -in- örneklerini vermektedir (Gabain, 2000, 59).

Tekin, Orhun Türkçesinde *-(X)n-* ekinin dönüşlü ve edilgenlik bildirdiğini belirtir. *adrın-* “ayrılmak” < *ad(ı)r-in-* *basın-* “batmak” < *bas-in-* örneklerini verir (Tekin, 2003, 94).

Erdal, ekin isimden isim yapan *+la-* ekiyle kullanıldığını ve *-(X)n-* ekindeki bağlama ünlüsünün birçok örnekte */U/* şeklinde olduğunu belirtmektedir. Ayrıca diğer bağlama ünlüleriyle de kullanılmaktadır (Erdal, 1991, 632).

Karahanlı Türkçesinde dönüşlü ve pasif fiiller oluşturan *-(X)n-* eki bu işlevi dışında çeşitli eylemler oluşturmaktadır. Ünsüzle biten tabanlara *-ı-* / *-i-* / *-u-* / *-ü-* yardımcı ünlüleriyle birlikte gelir. *bitin-* “yazılmak” < *biti-n-*, *süzün-* “süzülmek” < *süz-ü-n-*, *azlan-* “azımsamak, az bulmak” < *az+la-n-* vb. (Hacıeminoğlu, 1996, 137-138).

Harezm Türkçesinde fiil kök ve gövdelerine gelerek dönüşlülük belirtmekte ya da belirsizlik ifade etmektedir. *aldan-* “aldanmak” < *alda-n-*, *ilin-* “bağlamak” < *il-in-*, *yaşun-* “gizlemek” < *yaş-un-* vb. (Hacıeminoğlu, 1997, 142).

Ercilasun ise bu ekin işlevlerini şöyle sıralamıştır: 1.Bugünkü gibi dönüşlülük ifade eden *-(X)n-* eki, yapılan işin failinin de kendisine tesir ettiğini yani hareketi yapan; fiilin hem faili, hem nesnesi durumundadır. 2.Bir işi kendi kendine, yalnız

başına yapmayı ifade eder. Bu durumda hareketin fail tarafından bizzat yapılması mühimdir. 3.Ünlü ve -l- ünsüzü ile biten fiillerden sonra (nadiren diğer fiillerden sonra) pasif ve meçhul fiiller yapan -l- ekinin işlevini de görür. 4.Herhangi bir fonksiyona bağlı olmadan da fiilden fiil yapar (Ercilasun, 2014, 44-47).

Toprak, Harezmi Türkçesinde ekin dönüşlü, edilgen ve pekiştirme işlevlerinin olduğunu ifade etmektedir (Toprak, 2005, 138).

Ek, Karahanlı ve Harezmi Türkçesi metinlerinde; **kon-** “konmak; bir yere konmak,” < ko-n- (DLT, III, 184, 28), **sığın-** “sığınmak” < sığ-ın- (DLT, II, 152, 25), **ötün-** “arz etmek, ricada bulunmak” < öt-ün- (KB, 791), **yun-** “yunmak, yıkanmak” < yu-n- (KB, 3287), **inan-** “inanmak” < ina-n- (NF, 281, 6), **örtün-** “örtünmek, bürünmek” < ört-ün- (NF, 144, 1), **bezen-** “süslenmek” < bez+e-n- (KE, 80v 19), **sewün-** “sevinmek” < sew-ün- (KE, 150r 12) gibi örneklerde karşımıza çıkmaktadır.

Ekin metindeki örnekleri şunlardır:

açın- “bağışlamak” < aç-ın-

başladım ol idi atı birle kim köni yol açındı (258b/1)

alkın- “bitmek, sonu gelmek” < alkı-n-

taķı atanmış vaķtning taķdīri birle (yime atanmış öğ birle ya^c nī aķun alķıngınça) (104b/4)

aşun- “geçmek” < aş-un-

kim yarlıķasa sanga Tangrı anı kim burun keçti (aşındı öng) yazuķungdın taķı anı kim song kaldı taķı tükel kılsa (125b/5)

atan- “belirlenmek” < at+a-n-

yalavaçlar vaķtları bilgölüg kılındı kayunguz bilgölük kılındı (öğ bilgölüg atandı) (300a/7)

ağırlan- “ağırlanmak” < ağır+la-n-

keldi mü sanga sözi İbrāhīm konuķlarının sözi ağırlanmışlar (154b/2)

ayın- “söylenmek, anlatılmak” < ay-ın-

keldiler Nemrūdnu bođunu birle yok yođun kıldılar andađ kim ayınmış turur el-en^ç ām sūresinde (65b/4)

ayırılan- “ayrılmak” < **ad-ır-t+la-n-**

aning içinde ayırılanur tigme bir hikmetlig işni (93a/9)

arın- “temizlenmek” < **arı-n-**

hakaikat üze kırtuldu ol kim arındı (323b/5)

başlan- “başlanmak” < **baş+la-n-**

iki sūre^ç ayn birle başlanur iki sūre hā birle başlanur bir sūre lām birle başlanur (358a/2)

bezen- “giyinip hazırlanmak” < **bez+e-n-**

bildiler erse kiçig beğük Mekkedin çıktılar talumlığ itinip bezenip ol iş üçün kim (133a/8)

bezenil- “süslenmek” < **bez+e-n-il-**

taķı bezenildi ol köngülleringiz içinde (127b/5)

bilgölülen- “açıklanmak” < **bil-gü+lü+le-n-**

Tangrıdın kitabı turur kim tafsıl kılındı (başha başha sanlu nişānlu bilgölü<le>ndi) āyetleri Qur’ān atlığ yarlığ Tāzīçe ol öğerke kim bilürler (56a/3)

bilin- “bilinmek, anlaşılmak” < **bil-in-**

bilinür yazuķ kılganlar yüzlerinin nişānları birle taķı tutulurlar bürçekleri birle taķı ayakları birle (178b/6)

bitin- “yazılmak” < **biti-n-**

el- hadīd sūresini okısa bitingey ol kışilerdin kırtinmiş bolsa Tangrıķa yime yalavaķķa (190a/7)

butan- “budanmak” < **buta-n-**

sidir tüpi ağacı köligesi içinde butanmış tikensiz (184a/4)

bügrün- “bürünmek” < **büg(ü)r-ün-**

*bu el-müzzemmil sūresi Mekke'de inmiş turur ol vaktta kim müsülmānlık açuk
bolmamış erdi yalan bir ton bügrünmiş erdi (287b/3)*

bürgen- “örtünmek” < **bür(ü)g-en-**

āy çulğanğan (ton içinde bürgengen) (285a/7)

cüftlen- (F. + T.) “çift yapmak” < **cüft+le-n-**

*taķı qalınq barçındın qarşu qarşu bolup anıng mengizlig taķı cüftlendürdük
anlarını ürüng qor tuşluğ king qara közlüğ kızlar birle (96b/4)*

çoğlan- “toplanmak” < **çoğ(ı)+la-n-**

taķı biri biringe yanalar (yime çoğlanurlar qanatlarındın tepretürler) (260b/3)

çulğan- “örtünmek” < **çul+ga-n-**

āy çulğanğan (285a/7)

erklen- / irklen- “güçlü olmak, üstün olmak” < **erk+le-n-**

aytğıl eger nirseni erklenmesler erse taķı mu taķı bilmesler (24a/5)

*taķı erklenmes (irklenmes) anlarqa kim oqırlar andın bisre qapğaklamakqa
(91b/1)*

eşeklen- “eşeğe binmek” < **eşek+le-n-**

yalavaçqa eşgek erdi Yağūr atlığ ürüng eşeklendi (212b/12)

hoşlan- (F. + T.) “sevinmek” < **hoş+la-n-**

*taķı ol vaktın kim ewrüldi ehlleringe ewrüldiler hoşlanu taķı ol vaktın kim
kördiler (316a/6)*

emgen- / imgen- “zahmet çekmek” < **em+ge-n-**

işlegen turur emgengen turur (324b/5)

*sizke üküş içinde işdin imgengey erdingiz velikin Tangrı sewdürdi sizke
kirtinmekni taķı bezedi anı köngülleringiz içinde (140a/3)*

ilen- “sözü sadık bir şekilde yerine getirmek” < **il+e-n-**

‘ *Oṣmān ol ok vaktta ilendi Mekke tapa bardı* (136b/2)

il(i)n- “bağlanmak” < **il-(i)n-**

ol kancavī uçasına ot yükler bir ot yip birle bağlıg ol yip boynında ilnür Veyl tağına ağıar (353b/9)

inan- “inanmak” < **ina-n-**

Fir‘ avning keydi meger yokalmak içinde tağı aydı ol kim kirtindi (bitti inandı) (40a/6)

irinçlen- “geçim sağlanmak” < **ir-inç+le-n-**

tağı anlar kim küfr ketürdiler menfa‘ at alurlar (irinçlenürler) (115b/3)

irinçlendür- “geçindirmek” < **ir-inç+le-n-dür-**

bolğay kim anlar yangaylar tiyü çın kim menfa‘ at birdim (irinçlendürdüm) (85a/5)

isin- “bağlanmak” < **isi-n-**

bu ol kün turur kim isinürler barqlarğa uçmağnı uniturlar (325b/7)

işlen- “dost, arkadaş olmak” < **iş+le-n-**

velikin kim erse sini işlense aning içinde sewünmek kaçğurmak kerek bolğay (14b/9)

itin- “(hazırlık) edinmek” < **it-in-**

Mekkedin çıktılar talumlıg itinip bezenip ol iş için kim yalavaçğa Mekke yol birmeyelim (133a/8)

katıgılan- “1.hastalanmak” < **katıgıla-n-**

bu Hudeybiyye bozuk yir erdi yalavaçning tiwesi ol yirde çökti niçeme kim katıgılandı tiwe kopmadı işler aydılar tiweke ne bolmış (133b/6)

“2. (mecaz) (bir amaç için) katılaşmak, sertleşmek”

Habīs katıǵlandı bu erni anlarning elgindin kutǵardı yayagın katinga keldi
(135b/12)

katlan- “sabretmek” < **kat+la-n-**

taķı ol nirse birle kim yarattı erkekni tişini haķıkat üze ‘ amelingiz muhtelif
turur (331a/5)

kazǵan- / **kazan-** “kazanmak” < **kazǵa-n-**

munlardın terk tiggey anlarǵaol nirsening yawuzları kim kazǵandılar taķı irmes
(25b/5)

yā song kalsa tigme bir ten anıng birle kim kazǵandı (kazandı) (290b/1)

kelin- “hazır bulunmak” < **kel-in-**

taķı hāzır bolunmış birle (yime kelinmiş birle) öldürülsün yarılmış yerning
eyeleri tamduķluǵ ot eyeleri birle tamduķluǵ (319a/5)

kılın- “yapılmak, edilmek” < **kıl-in-**

iki kat kılınmış ot içinde (9a/6)

kınan- “azap edilmek” < **kın+a-n-**

taķı kınansa münāfıķ erenlerni taķı münāfıķ tişilerni taķı ortak qoşǵan erenlerni
taķı ortak qoşǵan tişilerni sizgenlerni Tangrıķa yawuznung siziki anlarning üze
hezimet taķı öwke kıldı (126a/7)

kıvan- / **kıwan-** / **kuvan-** “böbürlenmek” < **kıva-n-**

taķı i‘ rāz kıldı andın song bardı ehli tapa hırāmlayur erdi (kıwanu kıvanu
kuvanu) (294b/5)

kirtgin- / **kirtin-** “inanmak, iman getirmek” < **kir-t-in-**

ol kişi kim anga çındurdı anga kirtgindi ma‘ lūm boldı kim yalavaç turur
(30b/1)

Fir‘ avning keydi meger taķı aydı ol kim kirtindi āy boğunum uyung manga
köndüreyin sizni köni yolǵa (40a/6)

kişilen- “kişi (köle) sahibi olmak” < **kişi+le-n-**

*Mūsī yitiz erklikke tigdi erse anga kişiler birdi kend içinde beḏūk küden kılu
birdiler taḳı aydılar Fir‘avn oğlu kişilenmiş turur* (51a/12)

kizlen- “gizlenmek” < **kiz+le-n-**

*ant iḥer men ḳaytḡan yulduzlar birle yörigenler birle yaşıṡṡanlar birle
(kizlengenler birle)* (311b/6)

ḳolun- “istenilmek” < **ḳol-un-**

taḳı biz bilmes miz ṡerr mü tilendi (ḳolundi) (280b/1)

ḳon- “koyulmak” < **ḳo-n-**

bir bulıt turur (biri biri üze ḳonmış bulut turur) (161a/7)

kömerlen- “musallat” < **kömer+le-n-**

*taḳı ermes ssen anlar üze musallaṡ (kömerlenmiş) angduṡṡıl Ḳur’an birle ol kim
erse kim ḳorḳar benim ḳorḳutmaḳımdın* (150a/6)

kön- “doğru yola gitmek” < **kö-n-**

*tamuḡ eyeleri arasında tamuḡ iḳrār kıldılar (köndiler muḳırr keldiler) yazuḳları
birle yıraḳlık bolsun tamuḡ eyeleringe tamuḡ* (259b/4)

köndür- “dogru yola sokmak” < **kö-n-dür-**

eṡitgen körgen ḥaḳıḳat üze biz köndürdüḳ anı (296a/3)

köngüllen- “arzulamak, dilemek, istemek” < **köngül+le-n-**

*ḥaḳḳdın öngin birle taḳı munung birle kim raḡbet kılrur erdingiz (köngüller
erdingiz)* (46a/2)

könit- / könüt- “1.doğru yola sokmak” < **kö-n-it-**

ḥıḳardı feḥlerini taḳı yārī birdi anga yoḡnaldı taḳı rāst könitür (132a/2)

“2. doğrultmak”

*bağırsak kim aning uçasın könütti terslikdin kiḏin soyurkağan kim küçeylikdin
song āsānlıkka tegürdi (333b/5)*

könül- “doğru yola girmek” < **kö-n-ül-**

*ol kim erseni kim azdı yolındın taḑı ol turur bilgenrek ol nirseni kim könüldi
(164b/4)*

körün- “görünmek” < **kö-r-ün-**

ırāḑdın bir ağaç köründi (231a/8)

ḳutlun-/ ḳutul- “kurtarılmak” < **ḳu(r)t-(u)l-un-**

*Fir‘ avn yalavaḑka tuttuḑ anı tutmaḑ ḑatıḑ tutmaḑ saḑlanur siz ḑutlunur siz eger
küfr ketürsengiz ol künke kim ḑılur (286b/1)*

*yime ant içti aydı bitig birding erse ḑutuldung yoḑ erse sini iki kes ḑılur men
(221b/5)*

ḳuwanış- “böbürlenmek” < **ḳuwa-n-ış-**

*biling yaḑınraḑ tiriglik oyun turur taḑı füsüs turur taḑı bezek taḑı ḳuwanışmaḑ
arangızda taḑı köpleşmek māllar içinde (194b/1)*

ḳuvvetlandur- / ḳuvvetlendür- “güçlendirmek” < **ḳuvvet+la-n-dür-**

*taḑı ḳuvvetlandurduḑ mülkini taḑı birdük anga Zebür kitābını taḑı sözning açuḑ
ayra kese bıça ‘ ilmi (4a/4)*

ḳuvvetlendürdük anlarını kim bittiler düşmenleri üze boldılar (230b/5)

küçlen- “güçlenmek” < **küç+le-n-**

*taḑı ḑabardı (yime küçlendi) ḑaḑıḑat üze ol idı kim tirgüzdi anı ölüglerning
tirgürgeni teg (61b/6)*

küçlendür- “güçlendirmek” < **küç+le-n-dür-**

*Ya‘ ḑub oğullarındın taḑı küfr ketürdi bir pāre ḳuvvetlendürdük (küçlendürdük)
anlarını kim bittiler düşmenleri üze boldılar (230b/5)*

küwen- “sevinmek” < **küwe-n-**

ehlleringe ewruldiler hoşlanu (sewnü küwenü) taķı ol vaķtın kim kördiler anlarını (316a/6)

küwezlen- “kibirilenmek” < **küwe-z+le-n-**

bu ķancavī öz kişiler arasında bardı küwezlenür erdi angar aydılar yalavaç sini tutmağay kim sen ķarı turur sen (256b/5)

oķın- / oķun- “1. çağrılmak” < **ok+ı-n-**

ol kūn kim açılur yünçükdin taķı ündenürler (oķırlar anlarını oķınurlar) secde kılmakķa (266a/4)

āy anlar kim bittiler ol vaķtın kim nidā kıldı (oķundı ündendi) namāzķa (235b/4)

“2. okunmak”

yalğan sözlegen yazuk kılgan eşitür Tangrıning āyetlerini oķınur (98b/6)

ornan- “yer tutulmak, yerleşilmek, karar kılınmak” < **or(u)n+a-n**

ol kūn yalğanķa nisbet kılganlarķa yaratmaduk siznidın haķır suwdın haķır kılduk anı ornağan ķarār kılgı yir yir (300b/5)

öğren- “1. alıştırmak” < **ög(ü)r-e-n-**

ķureysning öğrenmeki üçün öğrenmekleri üçün (348a/1)

“2. öğrenmek”

ol oķıģu kim yalavaçdın öğrenmiş erdiler oķıdılar ķamugķa hoş keldi bildiler kim ol cın yalavaç turur (169b/5)

ögün- “düşünmek” < **ög-ün-**

velī siz fitne kıldıngız özleringiz taķı ögündüngüz taķı şekklig boldunguz taķı arsqıtturdı (193a/4)

ögütlen- “öğüt verilmek” < **ög-üt+le-n-**

rāst kıling tanuqluḡnı Tangrı üçün ol ögütlenür anıng birle ol kim erse biter erdi (247a/6)

örtün- “örtünmek” < **ört-ün-**

kıldılar barmaqlarını kulakları içinde taḡı örtündiler tonları birle taḡı peyvestelik kıldılar taḡı uluḡsındılar (277a/4)

öten- “yerine getirilmek” < **öte-n-**

ol vaḡtın kim tükel kılındı (yitiz oḡındı ötendi) (235b/7)

öt(ü)n- “1. söylemek, buyurmak” < **öt-(ü)n-**

aḡaḡın koptı ötündü yā resūlalalāh bir kūn yalıng kelür erdim siz mini bir aḡaḡ birle urdıngız (123a/1)

“2. rica etmek”

yalavaḡ aydı bu iki diyetni benī en-Nazīrdin ötnü alḡay men (212b/11)

öwkelen- “öfkelenmek” < **öwke+le-n-**

Muḡammed<ning> Tangrısı Muḡammedḡa buşmış turur (öwkele<n>miş) (78b/3)

uḡranıl- “muhtaḡ olmamak” < **uḡ(u)r+a-n-ıl-**

ol idı kim uḡranılmış turur (355a/1)

saḡ(ı)n- / **saḡ(ı)n-** “zannetmek, düşünmek, idrak etmek; sakınmak, günah işlemekten sakınmak” < **sa-k-m-**

taḡı sanadı anı saḡınur (saḡnur) kim mālī cāvızāne kıldı anı yıḡlınsun (343b/9)

yalavaḡ kendü<ni> ondın saḡındı yanut birmedi (55a/2)

saklan- “sakınmak, günah işlemekten sakınmak” < **sa-k+la-n-**

taḡı ol kim erse kim birdi yime yawuzlıḡdın saḡındı (saḡlandı) (331a/6)

serin- “sabretmek, katlanmak” < **ser-in-**

taķı ol kim erse kim şabr kıldı (serinse) taķı yarlıķadı haķıķat üze ol sabr kılmaq işning uęraęasılardıń turur (75a/2)

sev(ü)n- / **sewin-** / **sew(ü)n** “sevinmek” < **sew-(ü)n-**

taķı kağgurmang yime sewnüngler (taķı sevününg) ol uçmaq birle kim (60b/1)

anı kördi bildi sewindi (145b/2)

kişike bizdin raķmet sewüdi anıń birle taķı eger tigse anlaręa belā (76a/3)

sewnüş- “(birlikte) sevinmek” < **sew-(ü)n-üş-**

yāđ kılındı anlar kim andın öngin ol vaķtın anlar sewünürler (sewnüşürler) (24b/3)

sewündürül- “sevindirilmek” < **sew-ün-dür-ül-**

haķıķat üze ol erdi ehli içinde sewündürülüp ol sizdi kim kaytmağay kaytur oķ (318a/1)

sıĝ(ı)n- “sıĝınmak” < **sıĝ-in-**

Tangrı üze men kelür men sizke açuķ ĥuccet birle taķı men sıĝındım idim birle (94b/2)

sıĝındur- “barındırmak” < **sıĝ-in-dur-**

taķı karındaşı birle taķı ol yawuķları birle kim sıĝındurur anı (274a/1)

sıķ(ı)n- “1. sıkıntıya düşmek, kaygılanmak” < **sıķ-(ı)n-**

bū Süfyān bu sözni eşitti sıķıntı (222b/5)

“2. kaçınmak”

anlar kim sıķnurlar uluĝ yazuķlardın (164b/7)

sın- “1. kırılmak” < **sı-n-**

aydılar kim ‘Ervahning süngükleri ķamuĝ sindı (134b/12)

“2. geri püskürtmek, bastırmak”

Mekkeligler öz becî lerini sınmışlar bû Süfyānka adın nirse aymadı (220a/10)

sındur- “bastırmak, bastırmak” < **sı-n-dur-**

ol bütlerini Ka bedin taşın çıkardılar uşak uşak sındurdılar (225a/13)

sındurul- “bastırılıp ezilmek” < **sı-n-dur-ul-**

kitāblar içinde azu ayurlar biz ögür biz mümteni bolğan sındırulğay bu bir ögür (173b/7)

sınık- “bastırılmak, ezilmek” < **sı-n-ık-**

çirigi anda sınıkmiş kâfirler ögürindin (3a/6)

siz(i)n- “zannetmek” < **siz-(i)n-**

anlarğa kerekmes nirseke kelmekni taķı anlar sizdiler (sizindiler) neteg kim sizdingiz-mağay ıdmağay (280a/3)

sizündür- “şüpheli olmak, zanda olmak” < **siz-ün-dür-**

kitābını anlardın kiğın şekk içinde tururlar andın şekklig (sizündürgen) aning üçün ündegil (70a/6)

söndür- “söndürmek” < **sö-n-dür-**

taķı Tangrı köndürmes küç kılğan erenlerni kolarlar tileyürler kim söndürseler Tangrıning yaruqluķını ağızları birle (229a/7)

sun- “elini uzatmak” < **su-n-**

ķıkırdılar anlardın birin sundı ingen singirdin kesti (172b/4)

sün- “tabi olmak” < **sü-n-**

küç kılğanlargā dostdın taķı şefa atçıdın kim anga yansalar (ķaytsalar sünseler) (36b/4)

taplan- “razı olunmak” < **tap+la-n-**

şevab birilmiş (taplanmış ķabül ķılınmış) haķıķat üze biz biz indürdük sening üze Kur’ānnı (298a/1)

tap(u)n- “tapınmak, ibadet etmek” < **tap-(u)n-**

sekizinçisi ol kim otkā kim yüküندی tokkuzınçısı ol kim ilk bütka kim tapundi
(78a/5)

taşlan- “taşlanmak” < **taş+la-n-**

taķı ermes ol taşlanmış şeytān sözi taşlanmış (312a/4)

tawran- “acele etmek” < **tawra-n-**

ol kūn kim çıkarlardın gūrlardın iwe (ive ıvek tawranu) tamām anlar büt tapa
iwerler (275b/6)

tayan- / tıyan- “1. yorgun düşmek, yorulmak” < **taya-n-**

cuhūdlar aydılar yalavaçka Tangrı şenbe kūn tayandı yalavaç aydı Tangrıka
tayanmak hācet yok (152a/2)

ol cānavar yime tıyansun yana yorur bolsa siz minigler taķı yarlıkamış turur
(13b/5)

“2. yaslanmak, dayanmak”

anın katında turuķmış bir kılıç üze tayanmış bir aşak başı üze‘ Ervah yalavaç
katınga keldi (134b/5)

ya‘ nī yorımas irken tıyansa aning üze minip turmanglar (13b/4)

tepren- “hareket etmek” < **tep+re-n-**

ol teprenür yā imīn boldunguz mu ol kim ersedin kim kök içinde turur kim ıd sa
(260a/6)

tepün- “(ayak) vurmak” < **tep-ün-**

iblis imgek birle taķı kın birle yirke urğıl (tepüngil) adakın birle (7b/1)

tezgin- / tizgin “1. dolaşmak, gezmek; dolanmak” < **teg-(i)z-in-**

kim yalgānka nisbet kılrur erdiler anı yazuķ kılgānlar tezginürler aning arasında
(179a/2)

taķı istiřnā kılmaslar tezgindi (tizgindi) aning üze tezgingen idingdin taķı anlar uyugañlar turur boldı (264b/5)

“2. tavaf etmek”

Ka‘ be tegresinde tezgindiler (347b/8)

yalavaķa destūr biring kirsün Ka‘ be tigre tizginsün (136b/4)

“3. (yörünge) dönmek”

ol kün kim tizginür kök tizginmek (158b/3)

tezgindür- “gezdirmek, dolaştırmak” < **teg-iz-in-dür-**

taķı cüftleringiz sewündürülür siz tizginülür (tezgindürürler) anlar üze çanaķlar altundın taķı kulpsız eğişler birle (90a/1)

tezginil- / tizginül- “gezdirilmek, dolaştırmak” < **teg-iz-in-il-**

taķı tezginilür anlar üze eğişleri birle kümüşdin taķı kulpsuz eğişler birle erdi karüreler karüreler endāze kıldılar (297a/5)

tizginülür anlar üze çanaķlar altundın taķı kulpsız eğişler birle taķı aning içinde bolğay ol kim ārzūlayur anı tenleri taķı zevķluğ bolur közler taķı siz aning içinde cāvizāne bolğay siz (90a/1)

tilen- “istenmek” < **ti-l+e-n-**

ħaķıķat üze bu nirse turur tilenür eşitmedük munı song dīn içinde (2b/5)

tirgündür- “toplayıp derleyip yapmak” < **tir-gün-dür-**

Tangrı bu sūreni ıdı taķı aydı anlarķa bitünlük kökler birle turur kerek kim bilseler kim bu yirni neteg tirgündürdi yıl bulıt kış yay issig sawuķ tün kün zamāneni neteg yaraşu tüz tirdi (103b/5)

toķun- “dokunmak, örülmek” < **toķ+u-n-**

toķunmuş taķtlar üze yünçü gevherler örülmüş (184a/2)

tölen- “karar kılmak, yerleşmek, sabit olmak” < **töl+e-n-**

*kasem yād kılur men kuşluk vaqtı birle taķı tün ol vaqtın kim ķarār ķıldı
(tölendi) ķoymadı sini iķing (332b/3)*

tölendür-“sabit kılmak” < **töl+e-n-dür-**

*ķiyāmetdin ķiyāmet ķaçan turur tölendürmeki taķı ķoparmakı ne iķinde sen
anın zıkrindin iķing tapa aning biligining tegmeki (307b/2)*

töşen- “döşenmek, serilmek, yayılmak” < **töş+e-n-**

taķı yayılmış bisātlar (yime töşenmiş töşekler) (325a/4)

tutun- “1. İttihaz etmek, edinmek” < **tut-un-**

haķıķat üze bu pend turur kim kim tilese tutundı iķisinge (298b/2)

“2. kararmak”

taķı tutundı ay (293b/4)

tüken- “bitmek” < **tü-k+e-n-**

haķıķat üze bu rüzīmiz yok anga tükenmekdin (8b/4)

türlen- “muhtelif olmak” < **tür+le-n-**

*Tangrı meşel bir erni aning iķinde ortaķlar muhtelif ķılıķlıķlar (tar<tı>
şıkılıķlar türlegenler) (21b/6)*

uķılın- “anlaşılmak” < **uķ-ıl-ın-**

*iķingizning ni‘ metlerining kayusını yalganķa nisbet ķılursuz bilinür (uķılınur)
(178b/6)*

ulan- “bağlanmak” < **ul+a-n-**

taķı kesilgil aning tapa kesmek erkliķi maşrıķning (285b/5)

uman- “umut etmek” < **um-an-**

taķı umanur iķisining rahmetini aytģıl teng bolur mu anlar kim bilürler (18a/4)

urun- “vurulmak” < **ur-un-**

cüfti çaķırmak içinde urdı (yüzün urunu) yüzini (154b/7)

uşan- “un ufak olmak” < **uşa-n-**

körer sen anı sargarmış andın song kılur anı uşanmış (20a/7)

ünden- “çağrılmak” < **ün+de-n-**

uş siz erenler anlar kim ündenür siz munug üçün kim harc kılsangız Tangrı yolında (119b/4)

ündenil- “çağırılmak” < **ün+de-n-il-**

ol munung birle turur kim ol vaktın kim ündenildi Tangrını yalguzun küfr ketürdüngüz yana apang ortak tidiler erse angar kirtinür sizler hüküm Tangrığa yüksek uluğ Tangrığa turur (35b/4)

yamanlan- “kınanmak” < **yaman+la-n-**

bir rahmet idisindin bırakılğay erdi yazı yirde taķı ol yerilmiş turur (ıngalamış turur yamanlanmış turur) (266b/7)

yan- (II) “yanmak” < **ya-n-**

taķı bezedük dünyā kökini yangan çerāğlar birle taķı kılduk anı atgu nirseler şeytānlarke taķı anuķ kılduk anlarğa tamuğ kının (259a/2)

yarağlan- “gücü yeter olmak” < **yarağ+la-n-**

yime anlar köre turur irdiler hergiz umadılar (yarağlanu bilmediler) öre turguķa yime ermediler öç alğanalar (156a/3)

yarlıķan- “bağışlanmak” < **yarlığ+ķa-n-**

ol suwnı yarnı alur erdiler özleri üz tutar erdiler öz yarlıķanmışlarını aning içinde körür erdiler (135a/7)

yarundur- “parlatmak, ışık saçmak” < **yar+u-n-dur-**

taķı yaruķ boldı yir idisining yaruķluķı birle (28b/1)

yaşın- “gizlenmek” < **yaş-ın-**

vesvese qılğanning şerrindin vesvese qılğan yaşıngan iblisning (356b/2)

yıǵlın- “1. kaçınmak; sakınmak” < **yıǵ-(ı)l-in-**

*kim ziyāret qıldingız gūr-sitānlarğa yıǵlınıng terk bolğay kim bilgey siz andın
song yıǵlınıng terk bolğay kim bilgey siz* (342a/3)

2. bir araya gelmek, toplanmak”

*taǵı ol vaqtın kim keyikler cem‘ qılındı taǵı ol vaqtın kim tengizler tolduruldı
(311b/1)*

yigren- “iğrenmek, hoşlanmamak” < **yig+re-n-**

*taǵı Tangrı yarukluǵınıng tükel qılğanı turur taǵı eger yigrense kāfirler ol ol
turur kim ıdı peygamberini köni yol birle* (229b/2)

yigrendür- “iğrendirmek” < **yig+re-n-dür-**

*sewdürdi sizke kirtinmekni taǵı bezedi anı köngülleringiz içinde taǵı
yigrendürdi sizke küfini buyruǵdın çıqmaǵnı taǵı yazmaǵnı anlar anlar tururlar
köni yolluǵlar tururlar* (140a/4)

yin- (II) “(yemek) yenilmek” < **yi-n-**

taǵı qıldı anlarını yinmiş ekin mengizlig (345a/1)

yönen- “yönlenmek” < **yön+e-n-**

*andın song yönendi kök tapa taǵı ol tütün turur aydı anga taǵı yirke keling
boyun süyü azu ünmeüyü tilemeyü aydılar ikegün keldük boyun sügliler bolup
(57a/3)*

yörün- “yürünmek, gidilmek” < **yörü-n-**

ol kün kim tizginür kök tizginmek yime yorır (taǵ yörünür) taǵlar (158b/3)

yulun- “fidye vermek” < **yul-un-**

*taǵı eger haqıqat üze anlarğa kim küç qıldılar ol nirse kim yirde turur qamuǵ
taǵı anıng endāzesinçe anıng birle yulungaylar erdi anıng birle qınnıng*

katıglıkından kıyāmet küni taķı zāhir boldı anlarğa Tangrıdın ol nirse kim saķınmas erdiler (25a/1)

yüklen- “sorumlu tutulmak” < **yük+le-n-**

anlarning şıfatı yüklendiler Tevrītnı andın song kötürmediler eşgek şıfatı mengizlig kim kötürür kitāblarını neme yawuz ol erenlarning şıfatı kim yalgānķa nisbet kıldılar āyetlerini Tangrıning āyetlerini taķı Tangrı köndürmes zulm kılgān erenlerni zulm kılgānlar (235a/1)

yük(ü)n- “secde etmek” < **yük-(ü)n-**

yime kiğinki buçuķ künde Ādemni yarattı yir yüzinde firıştelerke yarlıķadı kim Ādemķa yükününgler (152b/1)

yüzlen- “-e / -a yönelmek” < **yüz+le-n-**

‘ Ukkāşāķa yüzlendiler Ebū Bekr ‘ Ömer ‘ Oşmān ‘ Alī ķamuğı ‘ Ukkāşāķa aydılar yā ‘ Ukkāşāķa yalavaç iglig turur (123a/4)

3.1.14. -(X)r-

Gabain, ekin eylemlere gelerek yaptırma bildirdiğini ve genellikle *u*, nadiren de *a*, çok az da *ı*, ünlüsü ile oluşturulduğunu belirtmekte ve *ölür-* “öldürmek” < *ö-l-ür-* , “*basur-* “ezilmiş olmak, yani birinin emrine girmek” < *bas-ur-* örneklerini vermektedir (Gabain, 2000, 60).

Tekin, Orhun Türkçesinde (X)r- ekinin orta çatı eki olarak kullanıldığını belirtir. *kir-* “girmek” (BK D 38) < **kī-r-* (krş. *kigür-* “sokmak” < **kīgür-*) ; *olor-* “oturmak, tahta oturmak” (T 32, vb.) < **ol-* (krş. *olgurt-* “oturtmak” , Kırg. *olut* “oturacak yer, sandalye”) örneklerini verir (Tekin, 2003, 95).

Eski Türkçe döneminden itibaren işlek olarak kullanılan bir ektir. Geçişsiz eylemlerden geçişli, geçişli eylemlerden ise ettirgen eylemler oluşturmaktadır. *aytur-* “söyletmek” < *ayt-ur-* *buşur-* “kızdırmak, hiddetlendirmek”, *kopur-* “yerinden kaldırmak” < *kop-ur-* vb. (Hacıeminoğlu, 1996, 146).

Harezm Türkçesinde fiilden fiil türeten ettirgenlik bildiren bu ek, Harezm sahasında geniş kullanım alanına sahiptir. *çökür-* “çökertmek” < *çök-ür-*, *keçir-* “geçirmek” < *keç-ir*, *togur-* “doğurmak” < *tog-ur-* vb. (Hacıeminoğlu, 1997, 139).

Türkçede yaygın olarak kullanılan fiilden fiil türeten eklerinden biridir. Yani bir *oldurma* ve *yaptırma* bildirir: *düş-ür-*, *doy-ur-*, *iç-ir-*, *uç-ur*, *piş-ir*, *yat-ır-* vb. (Ergin, 2013, 209-210).

Ek, Karahanlı ve Harezm Türkçesi metinlerinde; **ağır-** “ayırarak; bölmek, dağıtmak” < *ağı-r-* (DLT, I, 177, 17), **yunçır-** “kötülemek” < *yunçı-r-* (DLT, III, 98, 7), **çökür-** “çökertmek” < *çö-k-ür-* (KB, 1109), **ewür-** “evirmek, çevirmek, döndürmek” < *ew-ür-* (KB, 628), **aşur-** “ aşırarak, ağdırmak, çıkarmak” < *aş-ur-* (NF, 226, 6), **kör-** “ görmek, bakmak; maruz kalmak; sorumlu tutmak” < *kö-r-* (NF, 271, 7), **batır-** “batırmak, boğdurmak” < *bat-ur-* (KE, 46v 2), **yitür-** “kaybetmek, yitirmek” < *yit-ür-* (KE, 97r 2) gibi örneklerde karşımıza çıkmaktadır.

Ekin metindeki örnekleri şunlardır:

ağır- / **ayır-** “ayırarak” < **ağ-ır-**

öz kızlarını Ebū Leheb oğlanlarından ağırdı (257b/3)

tağı kuvvetlendurduğ mülkini tağı birdük anga Zebūr kitābını tağı sözning açuđ ayra kese bıça ğ ilmi (4a/5)

ağrıl- / **ayrıl-** / **ayırıl-** “ayrılmak” < **ağ-(ı)r-ıl-**

kün ay yılduzlar tökülgeyler tağlar yorıgaylar ğ ayāllar analarından ağrılğaylar (313b/5)

ol vaktın kim tigdiler ğ iddetlerinin songına tutung anlarını eğgülük birle yā ayrılınğ anlardan eğgülük birle (247a/4)

tağı ayrılmadılar anlar kim birildiler kitābnı meger mundın song kim keldiler anlarğa açuğ huccet (337b/3)

ağur- “yükseltmek, çıkartmak” < **ağ-ur-**

Burağ birle yalavaçnı kökke ağurdı (166b/8)

amrul- “1. sakinleşmek, yatışmak” < **am(u)-r-ul-**

ķopġıl tünle namāz ķılġıl peygāmbēr amrudı bildi kim bu vaħy turur (31a/2)

“2. güven duymak”

bolġay kim anga al itgeyler yana saķındı kõngli hīķ kim erse üze amrulmadı
(48b/12)

“3. sâkin (yerleşik) olmak”

ilki Tangrı bu yirni yarattı suw yüzinde yir teprer erdi ħalk yir yüzinde
amrulmas erdiler (151b/7)

“4. karar kılınmak”

yime yalġan tuttılar yime uğu bardılar hevālarınga yime barķa iş öz ornında
amrulmış turur (170b/5)

artur- “1. artırmak” < **art-ur-**

taķı peygāmbērliknı taķı rūzı ķılduķ anlarġa ħelāl arıġ tatlıġlardın taķı arturduķ
anlarnı ‘ ālemler üze ajunlıġlar üze (100a/3)

“2. seçmek, tercih etmek”

sıġınurlar erenlerke perīlerdin arturdılar anlarķa kerekmes nirseke kelmekni
(280a/2)

arturul- “artırılmak” < **art-ur-ul-**

anın içinde taķı katımızda arturulmış (149a/5)

aşur- “yükseltmek” < **aş-ur-**

baġırsaķ kim eđġüleri ‘ iliyyīnke aşurur (314b/4)

ayırtlan- “ayrılmak” < **ad-ır-t+la-n-**

anın içinde ayırtlanur tigme bir ħikmetlig işni (93a/9)

basrul- “bastırılmak” < **bas-(u)r-ul-**

*anlar üze ögür ögür kuşlarını ögür ögür atar erdiler anlarını taşlar birle basrulmuş
bışmış balçık dın* (344b/9)

batır- “(suda) batırmak, (güneş, yıldız) batırmak” < **bat-ur-**

*ol vaktın kim öfkeke kitürdiler bizni öç aldık anlardın baturduķ anlarını
ķamuķını* (88a/7)

batrul- “(suda) batırılmak” < **bat-(u)r-ul-**

*meger azmaķdın yazuķlarındın ğarķa ķıldılar (batruldılar) anlarını taķı
ķiwrüldiler otģa bulmadılar* (278b/2)

bitür- “yaratmak” < **bit-ür-**

künni yangın çerāģ taķı Tanrı ündürdü sizni (bitürdi sizni) (277b/7)

çaķır- “çaķırmak, baķırmak” < **çaķ+ı-r-**

yakın yirdin ol kim eşitürler çaķırmaķnı (150a/1)

çevir- / çevür- / çewür- “çevirmek, dönmek, döndürmek” < **çeb-ir-**

*yazuķlarımız birle bar mu çıķmak tapa (bizke çıķģuķa ya‘ nı bizni çevre
dünyāģa ıdģuķa hıç yol bar mu)* (35b/3)

*Tanırının yalavaķı ewürdiler (çevürdiler) başlarını taķı kördüng anlarını
yıģılurlar taķı anlar uluģsınģanlar turur* (237b/4)

taķı tün birle ol vaktın kim songın çewürdi (290a/7)

çevrül- “dönmek” < **çeb-ür-ül-**

*bir gürüh tururlar boynaģalar ewrülģül (çevrülģil) anlardın ermes sen melāmet
ķılınmış* (156b/6)

egir- “(etrafını) çevirmek” < **eg-ir-**

*beni en-Nazır hıřārını egirdi anlar ķatıģ baģladılar anda ħurmā aģaķları telim
erdi* (214a/4)

eskir- “eskimek püskümeķ” < **eski-r-**

taķı ķıldı anı eskirmiş çöp ķara (323a/6)

ewrül- “dönmek” < **eb-ür-ül-**

taķı ol vaktın kim keçtiler anlar birle işāret ķılışurlar taķı ol vaktın kim ewrüldi ehlleringe ewrüldiler hoşlanu (316a/5)

ewür- / iwür- “döndürmek, çevirmek” < **eb-ür-**

yalavaç atını İncıldin ewürdiler cuhūdlar birle biriktiler aydılar İncilde bar turur kim ‘ Arabdın yalavaç çıkğay (234a/3)

taķı yokattuķ anı kim yöreleringizde ķonumlardın taķı iwürdük āyetlerni bolğay kim anlar ķaytgaylar (109b/4)

içür- “içirmek” < **iç-ür-**

ol kim erse mengizlig kim ol cāvizāne tursa ot içinde taķı içürüldiler (116a/6)

içürül- “içirilmek” < **iç-ür-ül-**

bilür sen yüzlerinde ni‘ metler körkin içrülürler (315b/7)

ķaçur- “kaçırmak, uzaklaştırmak” < **ķaç-ur-**

kelmedi anlarķa hīç yalavaç meger kim erdiler angar ķaçurğan yime helāk ķıldımız (82b/3)

ķawrul- “kavrulmak” < **ķaw-(u)r-ul-**

Tangrı indürdi sözning körlügrekini kitābnı oğşağan mükerrer bolğan kitābnı çığrılur (ķawrulur ķo<r>ķar) andın anlarning tirileri ķorķarlar idilerindin (20b/6)

keç(ü)r- “geçirmek, gidermek; affetmek, bağışlamak” < **keç-(ü)r-**

yalavaç aydı Tangrı Hinddin hoşnūd boldı yazuķını keçürdi anıng üçün kim kirtindi (227a/12)

keğür- / keyür- “giydirmek” < **keç-ür-**

*aydı mini yuyunglar kefen keğürü biringler bi az körüm başında ıoğunglar
Cebrîl Mikâ'il ilki namâz kılgıllar (124a/2)*

köklerni tağı yirni rāstlık birle tolğar (keyürür) tünni kündüz üze (16b/3)

kır- “girmek” < **ki-r-**

bir kün Fir' avn kirdi Mūsî sarāyda oynar erdi (50a/12)

kiriş- “çekişmek, husumet çıkarmak” < **ki-r-iş-**

şurū kılsunlar (kirişünler sözleringe) (275b/4)

kör- “görmek” < **kö-r-**

*‘ Abdu'l Muṭṭalibka yol birdi anı kördi taḥtdın indi' Abdu'l Muṭṭalib birle yir
yüze olturdılar (346a/10)*

körün- “görünmek” < **kö-r-ün-**

ırakdın bir ağaç köründi (231a/8)

körgez- / körgüz- “göstermek” < **kö-r-güz-**

anlar andın külerler tağı körgezmes biz āyetdin meger (87b/2)

*tağı kılduḡ anı eşitgen körgen ḥaḳıḳat üze biz köndürdük anı (körgüzdük anga)
yolğa (296a/3)*

körgüzitil- / körgüzül- “gösterilmek” < **kö-r-güz-it-il-**

*tağı sorulmas dost dostdın körsetilür (körgüzitilürler anlarğa) anlarını ārzūlayur
yazuḡ kılgan kim kāşķi yulunsa (273b/6)*

*ol kün ḳaytur ḳişiler taḳut ḥālī üze munung üçün kim körgüzülseler' amellerini
(339a/5)*

körsetil- “gösterilmek” < **kö-r+se-t-il**

*körsetilür anlarını ārzūlayur yazuḡ kılgan kim kāşķi yulunsa ol künnüng
ḳınındın ol künnüng oğulları birle (273b/6)*

körül- “görölmek” < **kö-r-ül-**

yime aning se^c i̇i terk bolğay kim körülgey (165b/3)

körüş- “görüşmek” < **kö-r-üş-**

körüştümüz öğ urmaduğ (292b/2)

köyür- “yakmak” < **kö-y-ür-**

*ol barçası ot turur köyürgen uluğ künde Ebū Lehebning bir ƣancav̄isi bar erdi
yalavaƣnı düşmen tutar erdi* (353b/5)

öçür- “söndürmek” < **öç-ür-**

kim södürseler (öçürseler) Tangrıning yarukluğını ağızları birle (229b/1)

öğür- / öyür- “seçmek, üstün tutmak” < **öğ-ür-**

Semūd bođunınga köndürdük anlarını öđürdiler közsizlikni köni yol üze tuttı
(58a/7)

arturursuz öyürür siz bu yaƣınraƣ tiriglikni (154b/4)

ör- “kalkmak” < **ö-r-**

*ol kim erse mü kim ol t̄ā^c at ƣılğan turur tünning s̄ā^c atlarında secde ƣılu taƣı
öre turur ađaƣın ƣorƣar ol cihāndın* (18a/3)

öyür- “geçirmek, batırmak” < **öy-ür-**

kim yolsuz bargay bu ajunnı ol ajun üze öyürse tamu aning orunı turur
(307b/7)

sawur- “savurmak” < **saw-ur-**

ol esingen esin ƣaƣƣı (ant iƣer men sawurgan yiller birle sawurmak) (153a/9)

sigirt- “seğirtmek, koşmak” < **sek-ir-t-**

*Tangrı öz yalavaƣı üze anlardın yügrütmedingiz (sigirtmedingiz) aning üze
atlardın taƣı tiwelerdin* (206b/1)

singür- “1. yutmak” < **sing-ür-**

Mūsī aydı yā^c arzu cezzibhu yir anı yuttı süngürdi (232b/11)

“2. (mecaz) (öfke) yutmak”

taķı ol öfkelig turur (öfkesin singürür) (83b/7)

tapur- “daldırmak” < **tap-ur-**

anlar kim anlar tapurğan cehl içinde ġāfiller (153b/4)

tegşür- / tigşür- “değiştirmek, birbirine benzetmek” < **teg-(i)ş-ür-**

arıklar yullar Tangrıning va‘desi ħilāf kılmas (tegşürmes özge kılmas) (20a/2)

Tangrıning sünnetinge bedel kılmaq (aynatmaq tigşürmek) taķı ol ol idi turur kim yıġdı (130a/3)

tigür- / teg(ü)r- “ulaştırmak, değdirmek” < **tig-ür-**

ol resülallāhķa elig tigürdi bitigdin kiterdi bitig tükel boldı (138a/1)

tegürdiler idilerining risālelerini taķı kapsadı ol nirseni kim katlarında turur (282a/7)

tigşürül- “değiştirilmek” < **tig-(i)ş-ür-ül-**

aynatılmas tigşürülmek söz benim katımda taķı ermes men küç kılğan kullarķa (148b/5)

toġur- “doğurmak” < **toġ-ur-**

Mekkede kırķ kancavī yüklüg erdi kaçan toġurdılar erse kamuġı oġul toġurdılar (175a/3)

toġurul- “doğurulmak” < **toġ-ur-ul-**

toġurmadı taķı toġurulmadı (355a/2)

tüşür- “yıkma” < **tüş-ür-**

taķı ewrülgen konumlarını түşürdi (166a/5)

üster- “çekişmek, (kavga) çıkarmak” < **üst+e-r-**

ol kim rüzī birür sizke eger yıġsa rüzisin örçünediler (üsterdiler üstediler ya‘ nī sitihiden üste keldiler sitize kıldılar) (260b/7)

üşer- “korkmak, çekinmek” < **üşe-r-**

*taķı ündenürler secde kılmakķa yarağlığ bolmaslar alçağ bolup (üşerip) közleri
ķararğay (266a/5)*

yanarıl- “döndürtölmek” < **yan-ar-ıl-**

taķı tapa ķaytarılur (yanarılur) işler kigirür tünni kündüzke (191a/5)

yaşur- “gizlemek” < **yaş-ur-**

*men Tangrı yaşurur men anı Tangrı ‘ azze ve celle uluğ kūn kelmekinge telim
belgüler bilgürtmiş turur (188b/10)*

yetür- “ulaştırmak” < **yet-ür-**

*Tangrının ķulları aķtururlar anı aķturmak vefā kılurlar (yiringe ok yetürürler)
nezrke (296b/1)*

yitür- (II) “yitirmek, kaybetmek” < **yit-ür-**

Mekkedin keldiler biz anlarnı arıyu miz yitürdimiz (234b/2)

3.1.15. -sa-

Gabain, ekin “arzulama, “bir şeyi yapmayı isteme” anlamlarına geldiğini belirtmekte ve *barıgsa-* “gitmeyi arzu etmek” < bar+ıg-sa-, *öpügsa-* “öpmeyi arzu etmek” < öp+üg-sa- örneklerini vermektedir (Gabain, 2000, 59).

Karahanlı Türkçesinde fiilden ve isimden yeni bir fiil meydana getiren *-se-* / *-sa-* eki işlek olarak kullanılmıştır. Esasen *-se-* / *-sa-* eki isimlerden fiil türeten bir ektir. Bu ek DLT’de yaygın ve işlek olarak isimlerden fiil türetmektedir. Kaşgarlı *-sın-* / *-sın-* ekini de bu ekler ile birlikte değerlendirmiştir fakat Hacıeminoğlu bu görüşe katılmadığını açıkça ifade etmiştir. Hacıeminoğlu, ekin fiilden fiil türetme işlevinin bir hece düşmesi sonucu ortaya çıkmış olabileceğini savunmuştur. *kör-* “görmek” < körse- < kör-se- < kör-ü-se- “görmek istemek”, *em-* “emmek” < emse < em-se- < em-i-se- “emmek istemek” vb. (Hacıeminoğlu, 1996, 140).

Harezmi Türkçesinde yaygın kullanılmayan bir ektir. Bir şeye karşı duyulan arzuyu ve isteği belirtmektedir. *savsa-* “susamak” < suv-sa-, *kapsa-* “ihtiva etmeki içine almak” < kap-sa- vb. (Hacıeminoğlu, 1997, 136).

Türkçede yaygın olarak kullanılmayan bir ektir. İstek, arzu vb. için kullanılır. *ayğır-sa-* “kısrağın aygır istemesi” < aygır-sa- gibi fiillerde, bugün *garip-se*, *mühim-se-* vb. (Ergin, 2013, 184).

İhtiyaç ve istek bildiren eylemler türetir. *boğasa-* “inek boğa istemek”, *duraksa-* “durmak istemek, durur gibi yapmak” vb. (Korkmaz, 2017, 180).

Ercilasun, *Kâşgarlı Mahmud'da -sā- / -sē- eki* adlı bir çalışmasında ekin hem isme hem de fiile gelebildiğini “*istemek, arzu etmek*” anlamı kattığını belirtmekte ve Kâşgarlı'dan şu örnekleri vermektedir: *itisē-* “itmek istemek”, *açısā-* “açmak, istemek”, *içisē-* “içmek istemek” vb. (Ercilasun, 1995, 449).

Ek, Karahanlı ve Harezmi Türkçesi metinlerinde; *atsa-* “atmak istemek” < at-sa- (DLT, I, 280, 14), *ķapsa-* “kaplamak, kaplamak istemek; etrafını kaplamak, sarmak; kapmak istemek” < kap-sa- (DLT, 285, 4), *tapuğsaķ-* “hizmet eden” < tap-ug+sa-k- (KB, 2237), *ķopsa-* “kalmak, çıkmak istemek” < kop-sa- (KE, 30r 1), *körse-* “görmek istemek” < kö-r-se- (KE, 83r 17) gibi örneklerde karşımıza çıkmaktadır.

Ek, metinde yalnızca bir yerde tespit edilmiştir:

ķapsa- “kapsamak, kuşatmak” < **ķap-sa-**

taķı ķapsadı anlarını ol kim anıng birle yobılayur erdiler (102/b/7)

3.1.16. -sIk-

Türkçede işlek olarak kullanılmayan edilgen eylemler türeten bir ektir. *tutsuk-* “tutulmak, hapsedilmek” < tut-suk, *ursuk-* “vurulmak” < ur-suk vb (Gabain, 2000, 60).

Edilgen veya dönüşlü eylemler türeten bir ektir. Kaşgarlı; bu eki *-k-* / *-ķ-* ile birlikte değerlendirmektedir. Oldukça işlek bir ektir. *alsık-* “bir şeyden mahrum kalmak, kaybetmek” < al-sık-, *arsık-* “aldatmak” < ar-sık- vb (Hacıeminoğlu, 1996, 141).

Türkçede ünsüzle biten tek heceli fiillere gelir. Yaygın kullanım alanı yoktur: *al-sık-* “kaptırmak, kaybetmek”, *ar-sık-* “aldatılmak, aldanmak” örneklerinde görüldüğü gibi ek, her iki ünlü uyumuna da uymaktadır (Ercilasun, 2014, 65).

Eraslan, -sı- / -si- (-su- / -sü-) ekleri üzerine yazmış olduğu makalesinde –sık- / -sık- (-sUk- / -sÜk-) ekinin etimolojisini –sı- /si (-su-/ -sü-) fiilden fiil yapma eki ile – kuvvetlendirme bildiren -k- / -k birleşmesinden oluştuğunu belirtmektedir (Eraslan, 1996, 59).

Ek, Karahanlı ve Harezmi Türkçesi metinlerinde; **arsık-** “aldanmak, kanmak” < ar-sık- (DLT, I, 21, 6, KE, 112v 14), **ursuk-** “dövüşte yenilmek, dövülmek” < ur-suk- (DLT, I, 243, 2), **alsık-** “bir şeyden kurtulmak, kaybetmek” < al-sık- (KB, 4119), **bassık-** “basılmak, baskına uğramak” < bas-sık- (KB, 679) gibi örneklerde karşımıza çıkmaktadır.

Ekin metindeki örnekleri şunlardır:

arsık- “aldanmak” < **ar-sık-**

ermesler kâfirler meger arsıkmağ içinde (260b/6)

arsıktur- “aldatmak” < **ar-sık-tur-**

Tangrının âyetlerini füsûs tağı arsıkturdu (103a/4)

3.1.17. -(X)ş-

Gabain, “Eylemlere gelerek karşılıklılık ve yinelenme bildirir; -*ma-* hariçtir. Karşılıklı bir tarafın pasif, diğer tarafın aktifliği ile oluşur. Fakat katılan iki taraf da aktif olabilir.” demektedir. *körüş-* “ görüşmek, selamlaşmak” < kö-r-üş- , *amraş-* “sevişmek” < amra-ş- (Gabain, 2000, 60).

Tekin, Orhun Türkçesinde ekin işteşlik çatı eki olduğunu belirtir. sözlüş- “konuşmak, konuşup anlaşmak” < söz+lâ-ş-, sünüş- “(mızrakla) savaşmak” < *sün-üş- örneklerini verir (Tekin, 2003, 95).

Bu ek hem ünlü hem de ünsüz fiil tabanlarına gelebilmektedir. Genellikle de +A- ve +IA- ekleriyle kullanılmaktadır. Erdal, Gabain’in “-*ma-* hariç, daima, bu bahiste bahsedilen yapım unsurlarından sonra gelir” yargısının doğru olmadığını, bu durumun tersinin birçok örnekte görülebileceğini belirtmektedir. Örnek olarak da *tepsil-*, *yapşın-* örneklerini vermektedir (Erdal, 1991, 575).

Türk dili sahasında ses ve anlam değişikliğine uğramadan kullanılan -ş-, ünsüzle biten fiil tabanlarına -ı- / -i- / -u- / -ü- yardımcı ünlüleriyle birlikte gelir

Bu ekin oluşturduğu fiillerde işi yapan kişi birden fazladır. Böylece ifade edilen iş ve hareket birçok kişi tarafından ya birlikte ya da karşılıklı olarak yapılmaktadır. Bu durumda -ş- ile oluşturulmuş eylemler işteşlik ifade ettiği için *işteş fiiller* olarak da adlandırılmaktadır (Hacıeminoğlu, 1996, 142).

Harezmi Türkçesinde herhangi bir işte birliktelik, karşılıklı hareket bildiren işlek bir ektir. Bazı eylemlerde ise dönüşlülük ifade eder. *külüş-* “gülüşmek” < kül-üş-, *tutuş-* “tutuşmak” < tut-uş-, *kingeş-* “genişlemek” < kinge-ş- vb. (Hacıeminoğlu, 1997, 142-143).

Korkmaz, ekin Türkçede oldukça yaygın olarak kullanıldığını, fiilin gösterdiği işin karşılıklı, ortaklaşa yapıldığını ve kendiliğinden olma fiiller türettiğini belirtmektedir. Kendiliğinden olma durumunda ortaklaşma işlevinin değişip gelişmesiyle ortaya çıktığını ifade etmektedir (Korkmaz, 2017, 187).

Ek, Karaahanlı ve Harezmi Türkçesi metinlerinde; **büküş-** “bükmekte yardım etmek” < bük-üş- (DLT, II, 105, 8), **emgeş-** “birbiri yüzünden zahmet çekmek” < emge-ş- (DLT, I, 238, 17), **keliş-** “gelişmek, karşılıklı gidip gelmek” < kel-iş- (KB, 4569), **uruş-** “vuruşmak, savaşmak” < ur-uş- (KB, 2378), **üleş-** “üleşmek, paylaşmak; paylaştırmak” < üle-ş- (NF. 424, 11), **yigrenüş-** “birbirinden nefret etmek < **yig(i)r+e-n-üş-** (NF. 399, 10), **turuş-** “vuruşmak, savaşmak, karşı çıkmak” < tur-uş- (KE, 246v 10), **yağılaş-** “düşman olmak” < yağ+la-ş- (KE, 178r 3) gibi örneklerde karşımıza çıkmaktadır.

Ekin metindeki örnekleri şunlardır:

aldaş- “(karşılıklı) aldatmak” < **al+da-ş**

ol kün kim yığar sizni yığmak küninge ol aldaşmak küni turur (243a/7)

aytış- “(karşılıklı) konuşma” < **ay-(1)t-ış-**

taķı karşı keldi pāreleri pāreleri ūze soruşurlar (aytışurlar) (159b/7)

azuş- “yarışmak” < **az-uş-**

azuşung yarlıkamak tapa idingizdin taķı uçmak tapa (194b/7)

bulğastur- “(akıl) karıştırmak, vesvese vermek” < **bul+ğa-ş-tur-**

iblisdin yöndürmek (vesvese kılıp bulğasturmek) sıgıngıl Tangrıǵa haķıķat üze ol ol turur (61a/5)

buyruş- “müşavere etmek” < **buy(u)r-uş-**

eger imdürseler sizning üçün biring anlarǵa terlerini taķı buyruşung arangızda eğgülık birle (248a/7)

çoğılaş- / çoğulaş- “(karşılıklı) husumet kılmak < **çoğı+la-ş-**

cedel kılışmas (huşūmet kılmas çoğılaşmas) Tangrıning āyetleri içinde meger anlar kim küfr ketürdiler (34a/2)

taķı tilegenni iriglik birle çoğulaşmaǵıl (333a/2)

çulğaş- “(birbirine) dolaşmak” < **çul+ga-ş-**

taķı yaş otnı taķı yörgesmiş (çulğaşmış) būstānlar yörgesmiş (303b/6)

huccetleş- (Ar. + T.) “münakaşa etmek” < **huccet+le-ş-**

taķı ol vaķtın kim huccetleşürler ot içinde (41b/5)

ileş- “barışmak” < **il+e-ş-**

taķı ündemeng ilişmekke taķı siz yingenrek siz taķı Tangrı sizing birle turur taķı ekismegey sizke ‘ amelleringizni (119a/5)

illeş- “ıslah etmek” < **il+le-ş-**

taķı ongarsa (yime illeşse ya‘ nī yanut kılmasa taķı yaraşsa) aning şevābı (74b/4)

illeştür- “ıslah etmek” < **il+le-ş-tür-**

aning birle kim küç kılur kaytǵınçaǵa tigrü Tangrıning buyruķı tapa eger kaytsa ongarıng (illeştürüngler) aralarında tüzlık birle (140b/2)

isteş- “(karşılıklı) istemek” < **iste-ş-**

yime tang birle haqıkat üze anlar kim cedel kılışurlar (isteşü sözleşürler)
(43a/1)

karış- “karışmak” < **kar-ış-**

haqıkat üze biz yarattuk âdemîni karışğan sinayur nuţfedın karışğan sinayur
miz taķı kılduk anı eşitgen körge (296a/2)

kavuş- “kavuşmak” < **kav-uş-**

Muhammed tapa bir ekindike kavuştılar (292b/2)

kayış- “(göz) kaymak” < **kay-(ı)ş-**

yawuzlardın tutunduk mu anlarını yobı yā kayşı mu anlardın közler (9b/1)

kayş- “dönmek” < **kay-(ı)ş-**

eger tevbe kılsangız Tangrıķa haqıkat kayştı siz ikkingiz köngülleri (251a/5)

kayştur- “döndürmek” < **kay-(ı)ş-tur-**

kayşturdı Tangrı köngüllerini taķı Tangrı köndürmes erenlerni buyruķdın
(228b/7)

kıķırış- “(karşılıklı) seslenmek, bağırarak, çağırarak” < **kı+ķır-ış-**

taķı kıķırıştılar erteke kiriglı bolup (264b/6)

kemiş- “1. ulaştırmak” < **kem-iş-**

ol kim mening üskümde hāzır erdi kemişing ikegü tamuğ içinge tigme bir küfr
ketürgen boynağunı yığğan hayrını (148a/7)

“2. sığınmak”

Mūsîni Tangrıķa kemişti ikinçi kün telim ni‘metler birle anı bildi anası tuttı
ançaķa tigrü kim Mūsî biş yaşlıgı boldı (50a/10)

“3. örtmek”

ol kim başıngğa kemişip turur sen ķumi‘l-leyle ya‘nî turgıl tünde (287b/5)

“4. ilham kılmak”

*Tangrı ‘ azze ve celle Mūsī anası köngli içinde kemişti kim angar sūt birgil takı
Tangrıka kemişgil (48b/1)*

“5. (olgunlaşmak için) beklemek”

*Tangrı ‘ azze ve celle Ādemni balçıqdın yarattı terkib erdi kemişip kırk yıl
yattı (298b/7)*

“6. dökülmek, akmak”

yalavaç suw elig üze töker erdi azu yar ağzındın kemişse erdi (135a/6)

“7. beyan etmek”

*taķı eger kemişse ‘özrlerini tepretmegil anıng birle tilingni munung üçün kim
iwseng anıng birle (294a/1)*

“8. atmak, bırakmak, salmak, atılmak, koyulmak”

taķı kemişti anı kim anıng içinde key ħālī kıldı (317b/1)

“9. tevekkül etmek”

Tangrı iğim anıng üze tevekkül kıldım (ya‘nī kemiştım işimni) (69a/5)

“10. döşemek, yaymak”

taķı kemiştük anıng içinde tölengen tağlarını (147b/7)

“11. sıyrılmak”

*yalavaçning kögsi üze tüşti ağaç elgindin kemişti iki emiki arasında öpti
(123a/11)*

“12. sıkmak, bağlamak”

*Mekke yazısı içinde destār yalavaç boynında kemişti yime boğdı kişiler tıydılar
(143a/5)*

“13. (mecaz) doldurmak, ağzı yanlış kelimelerle doldurmak”

yā Muhammed ermedi bir yalavaç kim biz sindin burun ıdtımız İblīs nirse anıng tilinde kemişti mundağ kim sen ayding nirse aydı öz elgi adaķı üze yoritı (168b/7)

“14. dizilmek, sıralanmak”

ol şarşar yili keldi ‘ Ādlıglarnı yok kıldı ħurmā ağačları teg kemişüp yatur erdiler (272b/8)

“15. (mecaz) sarılmak”

āy anlar kim bittiler tutunmang düşmenimni taķı düşmeningizni dostlar kemişür siz anlarķa dostluķnı (210a/4)

kemişil- “ulaştırılmak” < **kem-iş-il-**

ol vaķtın kim kemişildiler anıng içinde eşittiler anga kaķıg ün (259a/5)

kengeş- / **kingeş-** “müşavere etmek” < **kenge-ş-**

yime namāznı adaķın tuttılar taķı müsülmāanlık içinde kengeştiler (81a/13)

Mūsī Ķārūn birle zekat üçün iriglik kıldı Ķārūn kingeşti aydı Mūsını neteg helāk kılayın (231b/10)

kiriş- “çekişmek, husumet çıkarmak” < **ki-r-iş-**

şurū kılsunlar (kirişsünler sözleringe) (275b/4)

körüş- “görüşmek” < **kö-r-üş-**

körüştümüz öd urmaduķ (292b/2)

köpleş- “(karşılıklı) çoğaltmak” < **köp+le-ş-**

biling yaķınraķ tiriqlik oyun turur taķı füsüs turur taķı bezek taķı kuwanışmaķ arangızda taķı köpleşmek mällar içinde (194b/1)

kuwanış- “böbürlenmek” < **kuwa-n-iş-**

biling yaķınraķ tiriqlik oyun turur taķı füsüs turur taķı bezek taķı kuwanışmaķ arangızda taķı köpleşmek mällar içinde (194b/1)

mingeş- “birbirinin üstüne binmek” < **ming-eş-**

*taķı sizdi kim ol ayrılmak turur taķı yörgeşti (mingeşip çulğaştı) yünçük
yünçük birle iding tapa ol kün sürmek rāstlamadı (294b/2)*

mingeştür- “birbirinin üstüne binmek” < **ming-eş-tür-**

*ol kim yarattı sini rast kıldı sini yā ewürdi sini қayu şüret içinde kim tiledi
terķib kıldı sini (mingeştürdi) (313a/3)*

otruş- “(karşılıklı) oturmak” < ***ol-tur-uş-**

*taķı қaling barқındın қарşu қарşu bolup (bir ekindi oturuşu) aning mengizlig taķı
cüftlendürdük anlarını (96b/4)*

öldürüş- “(karşılıklı-birbirini) öldürmek” < **ö-l-dür-üş-**

*taķı anlar kim öldürüldiler yā öldürüştiler yol içinde Tangrıning yolında bāṭıl
қılmağay ‘ amellerini ködürgey anlarını (114b/5)*

ölüş- “(karşılıklı-birbirini) öldürmek” < **ö-l-üş-**

*taķı eger iki gürüh mü’minlerdin қıtāl қılsalar (toқuşsalar ölüşseler) ongarıngız
aralarında (140a/7)*

rāzlaş- (F. + T.) “gizli gizli (konuşmak)” < **rāz+la-ş-**

ol vaқtın kim rāzlaştingız rāzlaşmang yazuқ birle (200b/4)

satgaş- / sataş- “karşılaşmak, kavuşmak” < **satga-ş-**

*bu kününgüzning satgaşmaķı aydılar andağ oқ imet vācib boldı ‘azābning
kelimesi kafirler üze (29a/2)*

*taķı oynasunlar ançaқа tigrü kim satgaşsalar (sataşsalar) ol künleringe kim
va‘de қılınurlar (275b/4)*

sataştur- / satgaştur- “karşılaştırmak, kavuşturmak” < **satga-ş-tur-**

*saқladı anlarını Tangrı ol künnüg şerrindin ol kün taķı satgaşturdı (sataştur)
anlarını tāzelik taķı sewünmekni (296b/7)*

satğaşturul- “karşılaştırılmak, kavuşturulmak” < **satğa-ş-tur-ul-**

taķı satğaşturulmas anga meger uluğ ülüş eyesi uluğ ħired (61a/3)

sewnüş- “(birlikte) sevinmek < **sew-(ü)n-üş-**

yād kılındı anlar kim andın öngin ol vaķtın anlar sewünürler (sewnüşürler)
(24b/3)

sıķaş- “(cinsellik) temas etmek” < **sıķa-ş-**

kim kim bulmasa bir baş ķarabaş rûze tutġu kerek iki ay ulam mundın aşnu kim
sıķaşsalar kim kim yaraġı yitnese yitürmeki kerek altmış miskġning (199a/4)

sıķış- “sıkışmak” < **sıķ-ış-**

Tangrı sizke taķı ol vaķtın kim aytıldı ħopung (sıķışu olturunglar) kötürsün
Tangrı anlarını kim bittiler sizdin (201a/5)

soruş- “(birlikte) sormak” < **sor-uş-**

meger saġ elig eyeleri saġ elig uçmaķlar içinde soruşurlardı (290b/4)

sözleş- “konuşmak” < **sö-z+le-ş-**

taķı ol vaķtın kim ħuccetleşürler (sözleşseler) ot içinde aytur za‘ ĩfler anlarġa
kim boynaġalık ķıldılar (41b/5)

tapuş- “buluşmak, bir araya gelmek” < **tap-uş-**

yalavaç‘ aleyhi’s-selām Medġneķa yüzlendi barmaķdın burun sü tirilür vaķtta
bir ekindi birle tapuştılar bir enşārġı birle (239a/12)

tartış- “(karşılıklı) alıp vermek” < **tart-ış-**

yime it birle ol nirsedin kim ārzūlarlar bir ekindidin alurlar (biri birindin
tartışurlar) anıġ içinde (159b/4)

tayaş- “(karşılıklı) kavga etmek” < **taya-ş-**

bu ol erdi kim ‘ Arap yalavaç ödike tegi tayaşı uruşur irdiler (167a/5)

tegşür- / tigşür- “deġiştirmek, birbirine benzetmek” < **teg-(i)ş-ür-**

arıklar yullar Tangrining va' desi hilāf kılmas (tegşürmes özge kılmas) (20a/2)

Tangrining sünnetinge bedel kılmaq (aynatmaq tigşürmek) taķı ol ol idi turur kim yıǵdı (130a/3)

tigşürül- “deǵıştırilmek” < **tig-(i)ş-ür-ül-**

aynatılmas tigşürülmek söz benim katımda taķı ermes men küç kılğan kullarķa (148b/5)

tiriş- “toplanmak” < **tir-iş-**

yime tirişseler Kureyşliǵ ayurlar yime ayurlar kim bir tınlıǵ bar tengizde öngin tınlıǵlarını kamuǵını urur (348a/8)

toķuş- “savaşmak” < **toku-ş-**

sizdin ol kim erse kim ħarc kıldı Mekke açmasdın burun taķı kıtāl kıldı (yime toķuştı uruştı) (192a/3)

tutuş- “çekişmek, kavga döǵüş etmek, savaşmak” < **tut-uş-**

Mekke kişileri bu yalavaç birle tutuştılar yime kaçtılar Yemen tapa bardılar (345b/8)

uğuş- / uyuş- “uyuşmak, pıhtı olmak” < **uğu-ş**

başladım ol idi atı birle kim yangluķnı uğuşmış kandin törütti (335a/6)

andın song erdi kıoyuǵ kan (uyuşmış kan) taķdēr kıldı (295a/1)

ulaş- “ulaşmak” < **ul+a-ş-**

taķı biz sıkadıķ (ya' nī kökke ulaşmaq istedük) (280a/4)

uruş- “savaşmak” < **ur-uş-**

yā Muĥammed Mekkeligler kiçig beğük siler birle uruşmaq tilerler (133a/10)

ündeş- “(karşılıklı) seslenmek” < **ün+de-ş-**

taķı kıķırıştılar (yime ündeştiler) erteke kirigli bolup (264b/6)

yaǵılaş- “düşmanlık etmek” < **yaǵı+la-ş-**

*taķı ting tüz bolmas eḡgülük taķı yawuzluķ yandur ol nirse birle kim
körklügrek ol vaķtın kim ol kim erse sening arangda taķı anıng arasında
yağılaşmak turur tamām ol yaķın dost ħālīş dost mengizlig (61a/2)*

yamanlaş- “haset etmek, kıskanmak” < **yaman+la-ş-**

*Tangrı aşnudın ayğaylar kim ħased kılursuz bizke (yamanlaşur siz bizke)
(128a/7)*

yapış- / **yapuş-** “(kadın - erkek) birlikte olmak, yapışmak, sarılmak” < **yap-ış-**

*öz bigi birle yapışmış erdi begi anga aydı sen mening üze andağ turur sen kim
anam uçası teg (203b/8)*

*yapuşğıl angar kim vahy kılındı sening tapa ħaķıķat üze sen yol üze köni yol
üze turur sen (87a/2)*

yapuştur- “elzem olmak” < **yap-uş-tur-**

taķı vācib boldı anlarķa (yime yapuşturdı) sözni saķnuķluķ kelimesi (131a/2)

yaraş- “anlaşmak, uyuşmak” < **yara-ş-**

*Ĥudeybiyyede Mekke kişileri tanuķ ketürmiş erdiler bir ekindi birle
yaraşğaylar (219a/5)*

yarış- “ihtilafa düşmek” < **yar-ış-**

*aning ħilāf (yarıtım yaraşmaslık) kılusurlar andın song kılduķ sini şerīˆ āt üze
(100a/6)*

yepüş- “yapışmak, sarılmak” < **yep-üş-**

birdimiz mü anlarķa kitāb aşnusındın anlar anı tutğanlar yepüşge<n>ler (84a/7)

yöndürüş- “(karşılıklı) yönlendirmek, çekmek; teşvik etmek” < **yön-dür-üş-**

taķı yöndürüşmes siz dervişning tãˆ amı üze dervişning (327a/5)

yörgeş- “içiçe geçmek < **yörge-ş-**

taķı yörgeşmiş būstānlar yörgeşmiş (303b/6)

3.1.18. -(X)t-

Gabain, ekin nadiren bağlama ünlüsü ile birlikte kullanıldığını, yaptırma ve edilgenlik bildirdiğini ifade etmektedir. *okıt-* “okutmak” < okı-t-, *sewit-* “sevilmek” < sew-it- örneklerini verir (Gabain, 2000, 60).

Tekin, Orhun Türkçesinde ekin ettirgen çatı eki olduğunu belirtmekte ve *akıt-* “akın ettirmek” < ak-it-, *ayıt-* “sormak” < ay-it- örneklerini vermektedir (Tekin, 2003, 95).

Eski Türkçe döneminden itibaren kullanılan işlek bir ektir. Geçişli fiilleri ettirgen, geçişsiz fiilleri ise geçişli hale getirir. Bu ek de tek ünsüzden oluşan diğer ekler gibi ünsüzle biten tabanlara *-i-* / *-ı-* / *-u-* / *-ü-* yardımcı ünlüleriyle birlikte kullanılmaktadır. Ancak, Türk dili kurallarına göre *-l-* / *-n-* / *-r-* gibi ünsüzlerden sonra direkt olarak da bağlandığı görülmektedir. *bedüt-* “büyütmek” < bedü-t-, *tamıt-* “damlatmak” < tam-it- vb. (Hacıeminoğlu, 1996, 144-145).

Harezmi Türkçesinde yaygın olarak kullanılan bir ettirgenlik ekidir. *korkıt-* “korkutmak” < kork-it-, *mengzet-* “benzetmek” < meng(i)z+e-t- vb. (Hacıeminoğlu, 1997, 140).

Türkçede işlek olarak kullanılan bir fiilden fiil yapan ektir. Fiillerde oldurma ve yaptırma ifade eden fiiller oluşturur (Ergin, 2013, 211).

Toprak, fiilden fiil yapan -t- eki için şunları ifade etmektedir:

- Geçişli fiillere gelerek geçişli yapar (belgürt- “ortaya çıkarmak”),
- Geçişli fiilleri ettirgen yapar (saçıt- “saçtırmak”)
- Bir anlam değişikliği yapmadan pekiştirme görevinde kullanılmaktadır (ayt- “söylemek”) (Toprak, 2005, 116).

Ek, Karahanlı ve Harezmi Türkçesi metinlerinde; **abıt-** “gizlemek, saklamak, örtülme” < abı-t- (DLT, I, 206, 15), **saçıt-** “saçtırmak, dağıtmak, dağıtmayı emretmek” < saç-it- (DLT, II, 299, 17), **arıt-** “temizlemek, temizletmek” < ar-it- (KB, 3524), **emlet-** “ilaçlatmak, tedavi ettirmek” < emle-t- (KB, 157), **azıt-** “azdırmak, yoldan çıkarmak” < az-it- (NF, 387, 3), **törüt-** “yaratmak” < törü-t- (NF, 217, 2), **işlet-** “işletmek, çalıştırmak, yerine getirmek, yapmak” < iş+le-t- (KE, 22r 19), **körset-** “göstermek” < kö-r-se-t- (KE, 104v 4) gibi örneklerde karşımıza çıkmaktadır.

Ekin metindeki örnekleri şunlardır:

açıt- “(mecaz) yüz ekşitmek” < **açı-t-**

çığay kelse yüz öngin çevürmegü kerek açıtmağı kerek (310b/5)

ağrı-t- “acı vermek” < **ağrı-t-**

kim kütgarur kâfirlerni iglig (ağrırgan) kındın aygıl ol rahmet kılğan bittük
(261b/6)

aķıt- “akıtmak” < **aķ-ıt-**

Tangrının kulları aķtururlar anı (aķıturlar anı) aķturmak (aķıtmak) vefā kılurlar
nezrke (296b/1)

amıt- “yönelmek” < **amı-t-**

kayştılar (amıttılar meyl ittiler) (228b/7)

anıt- / **anut-** “hazırlamak” < **anu-t-**

‘ Amr bin Ümeyye bizdin iki kişini yazuqsuz öldürdi ol kişiye diyet birgil azu
uruşka anıtgıl (212b/10)

ol muyanlardın kim Tangrı anlar üçün anutmış turur (299b/4)

anglat- “anlatmak” < **ang+la-t-**

Tangrı aning üze bildürdi (anglattı) (251a/2)

anglattur- “anlattırmak” < **ang+la-t-tur-**

bilgeni örtüglügnüng bilgeni muṭṭalı‘ kılmas (uṭturmas anglatturmas) örtüglügi
üze bir kim erseni (282a/4)

anglatturul- “anlattırılmak” < **ang+la-t-tur-ul-**

ol kün ‘ arza kılınursuz (anglatturulur siz) örtülmes sizdin örtülgen ṭakı velikin
ol kim erse kim birildi bitigni sağındın (270a/7)

aşut- “geçmek” < **aş-ut-**

yaḥşırak ozmağaylar (aşutmağay) erdi (106a/5)

ayırtlan- “ayrılmak” < **ad-ır-t+la-n-**

aning içinde ayırtlanur tigme bir hikmetlig işni (93a/9)

ayıt- / ayt- “söylemek, demek” < **ay-(1)t-**

yalavaçka ayıttılar ilkiniki kün ni yarattı tigme kün bu altı künde ne yarattı
(152a/4)

aytgıl haqıkat üze men kórkutğan men taķı yok hıç tapungudın meger Tangrı
bir kahr kılğan köklerning irkligi (9b/2)

aytıl- “söylenmek, denilmek” < **ay-(1)t-ıl-**

kıyāmet küni taķı ayıldı (21a/4)

aytış- “(karşılıklı) konuşma” < **ay-(1)t-ış-**

taķı karşıu keldi pāreleri pāreleri üze soruşurlar (aytışurlar) (159b/7)

aynat- / aynıt- “değiştirmek” < **ayna-t-**

men kórkar men kim aynatsa dīningizni yā kim zāhir bolsa yirde fesād (38a/1)

taķı koymas reng aynatğan (reng aynıtğan *boyag) yüzlerning taş yanına*
aning üze tokuz on tokuz on (289b/4)

aynatıl- “değiştirilmek” < **ayna-t-ıl**

aynatılmas tigşürülmek söz benim katımda (148b/5)

arıt- (I) “temizlemek” < **arı-t-**

taķı tonlaringnı arıtgıl (288b/7)

“2. (mecazen temizlenmek) beraat ettirmek, aklamak”

ol yalgandın anı arıttı (253b/8)

arıt- (II) “yormak, zorlamak” < **arı-t-**

gālib bolğan ‘ azabnı (arıtmış kınını) taķı haqıkat üze mescidler (281a/6)

azarlat- (F. + T) “eziyet etmek, incitmek” < **azar+la-t-**

ol şart üze Mekke kişileri Muḥammed işlerini azarlatmağaylar (137b/4)

azıt- “azmak, yoldan çıkmak” < **az-it-**

taḳı kimni kim azdursa (azıtsa) Tangrı bolmağay anga köndürgendin (21a/2)

başlat- “(doğru yola) götürmek” < **baş+la-t-**

taḳı ḥaḳıḳat üze sen köndürür sen yol tapa (eḏgü yolḳa başlatur biz) köni
(76b/7)

bayıt- “zengin etmek” < **bay+ı-t-**

taḳı ol ol turur kim bayıttı taḳı toyğū māl birdi (166a/1)

beḏüt- “kibirlenmek” < **beḏü-t-**

‘ Ād boḏunı köngül beḏütüp küwezlendiler yirde ḥaḳḳdın öngin birle (57b/7)

bekit- / beküt- / bikit- “katı, sağlam hâle getirmek” < **bek+i-t-**

Ḥırbıl aydı men oğlungḳa bir tābūt iteyin yime itti taḳı ḳapuğlarını ḳurḳuşun
birle bekitti (49a/2)

ol köğürçün balasını ağıturdılar yipler birle bekütmiş erdiler (357b/3)

muḥkem ḳıldılar mu (biklediler mü bikittiler mü beküttiler mü) işni biz ḥükm
ḳılğanlar miz (90b/4)

belgürt- “açığa çıkmak, açıkça belirtmek, ortaya çıkmak” < **bel-gür-t-**

ol ajun yıllarındın mundağ belgüler belgürtmiş turur (55b/2)

berkit- “1. sağlamca bağlamak” < **berk+i-t-**

taḳı berkitmes anıng berkitmekini bir kim erse (327b/5)

“2. (yere) çakmak”

tört timürdin şiş itti Āsiyening tört elgi adaḳı ol tört ḳazğuş birle yirke berkitti
(258a/2)

berkitil- “sağlamlaştırılmak” < **berk+i-t-il-**

uqmaslar qıtāl qılışmaslar sizning birle birikip meger konumlar içinde berkitilmiş yā tamlar artındın (208b/3)

bezet- “süslemek” < **bez+e-t-**

soyurqağan kim tenlerini öz tapuğı birle bezetti (279b/1)

bilgürt- “1. açıklamak, bildirmek” < **bil-gür-t-**

kaçan kim Cebrīl özini bilgürtti erse yalavaç aydı uş aytğanım keldi (30b/10)

“2. belli etmek”

Mekkeligler kāfırler qayı kişi birle yalavaç özini bilgürtse ol tanguçılar angar barur erdiler (169a/10)

bilgürtil- “belirtilmek, ortaya konmak” < **bil-gür-t-il-**

taķı ol vaqtın kim uruldı (bilgürtildi erse) Meryem oğlu meşel ol vaqtın kim qavmung andın yüz ewürürler (88b/2)

bitit- “yazdırmak” < **bit+i-t-**

yalavaç tapa bitig bitidiler anı uqturdılar kaçan bitig tigdi (122a/9)

eksit- / eksüt- / iksit- “eksilmek, eksiltmek” < **eksi-t-**

taķı haqıkat üze nevmiz boldı ol kim eksitti taķı örtti anga yalganķa nisbet kıldı (330b/4)

Tangrıǵa taķı yalavaçıǵa ekismegey sizke (eksütmegey silerke)‘ amelleringizdin (141b/7)

taķı rast tartıǵlar tart< d>uqta könilik birle taķı iksitmengler terazüni (176b/6)

emget- / imget- “incitmek, acı çektirmek, zahmet çektirmek” < **em+ge-t-**

eger tilese sizdin taķı emgetse sizni baķıllıķ kılgay siz taķı çıkargay kıneleringizni (119b/3)

ol vaqtın kim fāriǵ boldung namāzdın imgengil (imgetmegil) taķı iding tapa raǵbet kılgıl (334a/1)

esrüt- “sarhoş etmek” < **esrü-t-**

bir tün Esved tün buçukında esrük keldi iwinge kirdi (122a/6)

eyit- “söylemek” < **ey-it-**

eyiki ayıķı ayıķı eyitmeki

ırat- “çıkarmak” < **ır+a-t-**

ton özindin ıratı kögsin bilgürtti (123a/10)

ımgurt- “(rüzgar) dindirmek” < **amı-gur-t-**

eger tilese ımgurtur esinni kalğaylar erdi (73b/5)

ilet- / ilt- “götürmek” < **il+e-t-**

yalavaç ‘ aleyhi’s-selām ‘ Ā’ışeni koldı Ā’iše kiçig erdi yiti yaşlıg iwke iletmedi (254b/6)

Medīnedin haram tutmış erdi talumdın nirse iltmemiş erdi Mekkeliglerke bildürmek üçün kim yalavaç hacça kelür uruşmaķķa kelmes (132b/11)

istet- “istetmek” < **iste-t-**

Ebū Bekrni talepledi (istetti) Ebū Bekr yime ol ödde çıktı aydı barayın Muḥammed tapa bir ekindike kavuştılar (292b/1)

işlet- “yapmak” < **iş+le-t-**

ķayu ķişi kim ol turur anı işletse ança kim bu işletgen ķişıke muyan bolsa ol tura başlağanga andağ oķ muyan bolur (32b/8)

ivüt- / iwüt- “acele ettirmek” < **iw-üt-**

Tangrı üküş ganimetlerni alur siz anı iwütti (ivütti) sizke munı taķı yıgđı (129b/2)

işleringe iwmesünler ķınga (iwütmesünler mini ķınga) (157a/5)

kağgurt- “kaygılandırmak” < **kaç-gur-t-**

ḥaḳīḳat üze rāzlaşmak iblīsдин munung üçün kim ḳaḍğurtsa anlarını kim bittiler taḳı ermes anlarınḡ ziyān tegürgeni nirseni (201a/1)

ḳayt- “dönmek” < **ḳay-t-**

şeyṯāndın kim tapunsalar angar taḳı yandılar (taḳı ḳaytdılar) Tangrıḡa anlarḡa müjde sevünçlik birgil ḳullarımḡa (19b/1)

ḳaytar- “döndürmek” < **ḳay-t-ar-**

rāst ḳılmak andın song ḳaytarduḳ anı astınlarning astınraḳı meger anlar kim bittiler (334b/2)

ḳaytarıl- “döndürülmek” < **ḳay-(ı)t-ar-ıl-**

taḳı eger yandurulsam (ḳaytarılsa men) idim tapa ḥaḳīḳat üze manga bolḡay anıḡ üskinde körklügrek ḡal ḡaber birgey miz (63b/7)

ḳigürt- “sokmak” < ***ḳi-gür-t-**

ol kūn kim anlar ot üze köydürürler (ḳigürtürler) tatinglar ḳınıḡıznı bu turur (153b/6)

kingit- “yaymak, genişletmek” < **king+i-t-**

ḥaḳīḳat üze Tangrı yayar (kingitür) rūzini ol kim erseke kim tileyür taḳı dar ḳılur (25b/7)

kirtgin- / **kirtin-** “inanmak, iman getirmek” < **kir-t-in-**

ol ḳişi kim anga çındurdı anga kirtgindi ma‘ lūm boldı kim yalavaç turur (30b/1)

Fir‘ avnıḡ keydi meger taḳı aydı ol kim kirtindi āy boḡunum uyung manga köndüreyin sizni köni yolḡa (40a/6)

ḳorḳut- “korkutmak, uyarmak” < **ḳorḳ-ut-**

ḥaḳīḳat üze biz ıdduk Nūḡnı ḳavmıḡa kim ḳorḳutḡul ḳavmunḡnı mundın aşnu kim kelse anlarḡa ḳın iglig ḳın (276b/2)

ḳorḳutul- “korkutulmak, uyarılmak” < **ḳorḳ-ut-ul-**

taķı anlar kim küfr ketürdiler andın ķorķutuldılar yüz ewürgenler turur (104b/5)

könit- / **könüt-** “1.doğru yola sokmak” < **kö-n-it-**

çıkardı ferhlerini taķı yārī birdi anga yoğnaldı taķı rāst könitür (132a/2)

“2. doğrultmak”

bağrsak kim anıng uçasın könütti terslikdin kiğin soyurķağan kim küçeylikdin song āsānlıķķa tegürdi (333b/5)

körgüzitil- / **körgüzül-** “gösterilmek” < **kö-r-güz-it-il-**

taķı sorulmas dost dostdın körsetilür (körgüzitilürler anlarķa) anlarını ārzūlayur yazuķ ķılğan kim kāšķī yulunsa (273b/6)

ol kūn ķaytur kişiler taķut hālī üze munung üçün kim körgüzülsele^ç amellerini (339a/5)

körsetil- “gösterilmek” < **kö-r+se-t-il**

körsetilür anlarını ārzūlayur yazuķ ķılğan kim kāšķī yulunsa ol künnüng ķınındın ol künnüng oğulları birle (273b/6)

mengzet- “benzetmek” < **meng(i)z+e-t-**

Tangrı ^ç azze ve celle bu işni mengzetmiş yanutu birgey (316b/6)

oķut- “okutmak” < **ok+ı-t-**

oķutğay miz sini (terk bolğay kim oķutğay biz sanga) (323a/7)

olturt- / **olturut-** “oturtmak” < ***ol-tur-t-**

^ç Ervah yalavaç ķatinga keldi yalavaç anı ağırladı olturuttı bir ança sözledi (134b/6)

ornat- “yerleştirilmek” < **or(u)n+a-t-**

taķı ornattuķ anlarını ol nirse içinde kim ornatmaduķ sizni anıng içinde taķı ķılduķ anlarğa ķulaķlar (109a/6)

öğret- “öğretmek” < **ög(ü)r+e-t-**

Cebrīl turur men sen yime Tangrının yalavaçı turur sen bu sūreni öğretti
(291b/6)

ögretil- “öğretilmek” < **ög(ü)r+e-t-il**

andın song yandılar andın taķı öğretilmiş tilbe turur biz açğanlar biz ķınning az
siz yağanlar siz (94a/3)

ört- (II) “yakmak, yakarak kaplamak” < **ör-t-**

örter kişileri bu iglig kın (93b/7)

sarsıt- “itmek, itip kakmak, azarlamak” < **sars-it-**

yana aydı koltğucını sarsıtma umanç (333a/8)

semrit- “semirtmek, beslemek” < **sem(i)r+i-t-**

semritmes taķı mungsuz kılmas açlıkdın (324b/7)

sevüt- / sewüt- “sevdirmek” < **sev-üt-**

taķı ol yarlıķağan dost tutğan turur (sevgen turur sevütgen turur) ‘ arş eyesi
ögmekke sezā turur (320a/2)

Tangrı sewdürdi (sewütti) sizke kirtinmekni taķı bezedi anı köngülleringiz
içinde (140a/2)

sıhtat- “ağlatmak” < **sıhta-t-**

ol kim küldürür bizni yime sıhtatur kökni taķı ol turur ol kim öldürür (165b/5)

sigirt- “seğirtmek, koşmak” < **sek-ir-t-**

Tangrı öz yalavaçı üze anlardın yügrütmedingiz (sigirtmedingiz) anıng üze
ağlardın taķı tiwelerdin (206b/1)

solıt- “(at için) nefes nefese olmak” < **solı-t-**

ya‘ nī ol ağlar ħürmeti solıturlar (340b/2)

sözlet- “konuşturmak” < **sö-z+le-t-**

Tangrı ol kim sözletti tigme bir nirseni taķı ol yarattı sizni (59a/1)

taķıtıl- “dağıtılmak” < **taķ-it-ıl-**

ol kün kim bolur kişiler taķıtılmış kelebek mengizlig taķıtılmış (341a/3)

tarıt- “dar etmek” < **tar+ı-t-**

taķı yirning king qılur rüzini ol kim erseke kim tileyür taķı dar qılur (yime tarıtur) haķıķat üze ol tigme bir birseni bilgen turur (69b/3)

targalı- “hezimete uğratmak” < **tar+ğa-l-it-**

kitāblar içinde azu ayurlar biz ögür biz mümteni‘ bolğan sındurulğay (targalıtgay) bu bir ögür (173b/7)

tart -“çekmek” < **tar-t-**

bir taş bar erdi quduğ başı üze kim kırk er kötürür erdi Mūsī ol quduğka tigdi erse bir gürūh kişiler kördi turur irdiler kırk er tükel bolğınça suw tar<t>mak üçün (53a/7)

tart- “1. çekmek, çekip çıkarmak” < **tar-t-**

Ümmi Habibe keldi ol töşekni bū Süfyān altınındın tarttı bū Süfyānı ırak saldı (220b/2)

“2. ölçmek”

taķı rast tartıqlar tart<d>uķta könilik birle (176b/6)

tayat- “yaslanmak” < **taya-t-**

taķı harirni tayatğanlar anıing içinde tutuğ içindeki tahtlar üze körmesler anıing içinde kün taķı katıg sawuķ (297a/2)

tenglet- “hazır hâle getirmek” < **teng+le-t-**

taķı ol vaktın kim uçmak yawutuldı bildi ten anı kim anı kim hāzır qıldı (tengletürmişin) (311b/5)

tepret- “harekete geçirmek” < **tep+re-t-**

yalavaç iglig boldı bağlarını hiç tepretümes erdi otaçılar bilmediler kim bu ne turur (357a/9)

tepretil- “harekete geçirilmek” < **tep+re-t-il-**

ol vaktın kim tepretildi yir tepretilmekini taķı çıkarıldı yir yüklerini (339a/2)

tıwrat- “acele etmek” < **tıwra-t-**

taķı cidd eyeleri peygamberlerdin taķı iwe tilemegil (yime tıwratmağıl) anlarķa tamām anlar kim ol kūn körerler (111a/4)

tizetil- “dizilmek” < **tiz-et-il-**

şaf kılınmış taķtlar üze (taķtlar üze tizetilmiş) yime cüftlendürdük anlarını (159a/6)

törüt- “yaratmak” < **törü-t-**

ol erklig ögülmüş taķı āyetlerindin turur törütmek yiti ķat köklerni (73a/5)

törütül- / törütül- “yaratılmak” < **törü-t-il-**

azu törütildiler mü neng yokdın azu anlar mu tururlar törütgenler yaratğanlar (160b/3)

taķı yığdı taķı eğiş içinde ķattı ĥaķıķat üze ķişı yaratıldı (törütüldi) (274a/4)

turut- “tutmak” < **tur-ut-**

Esmā atası ķadaşı kıızı yağ keltürdi aning burnı üze tuttı yalavaç közin açtı aydı bu yağ kim turuttı burnum üze (124a/9)

tüketil- “tüketilmek” < **tü-k+e-t-il-**

ol vaktın kim fāriğ boldı (tüketildi erse) ewrıldiler (110a/3)

tüzet- “yaratmak” < **tüz+e-t-**

taķı tüzetti taķı kıldı andın nev‘ ni erkekni taķı tişini ermes mü (295a/2)

uzat- “uzat(ıl)mak” < **uza-t-**

ol anlarning üze örtüglüg turur örekler temdīd kılınmış örekler içinde (uzatmış yitiz uzun tirgükler öreler*)* (344a/3)

uşat- “un ufak edilmek” < **uşa-t-**

kim mālī cāvīzāne kıldı anı yıǵlınsun her-āyine bıraķılıǵay tamuǵķa sındurǵan otķa (uşatǵan otǵa* yinçgen) (344a/1)*

uşatıl- “un ufak edilmek” < **uşa-t-ıl-**

taķı uşatıldı taǵlar uşatılmak (183b/4)

ündet- “çaǵırtmak” < **ün+de-t-**

Fir‘ avnnı ündetti Fir‘ avn қatında tābūtnı açtılar (49b/1)

yaǵut- “yaklaştırmak” < **yaku-t-**

başladım ol idī atı birle kim boyıǵalaķķa қahr қıılır baǵırsaq kim za‘ iflerni aǵırlayur soyurķaǵan kim öz raķmetinge tigürür (yaǵutur raķmeti lāzım) (308b/2)

yarat- “yaratmak” < **yara-t-**

Tangrı yarlıķar biz bu kökler taķı yirni yime ol nirseler kim anlarını anlarının arasında bar turur altı künde yarattımız (151b/11)

yaratıl- “yaratılmak” < **yara-t-ıl-**

azu törütildiler mü (yaratıldılar mu) neng yokdın azu anlar mu tururlar törütgenler yaratǵanlar (160b/3)

yarlıķat- “baǵışlatmak” < **yarlıg+ķa-t-**

taķı ķamuǵı Tangrıdın ‘ azze ve celle aning yazuķlarını yarlıķatu ķolǵaylar (33b/3)

yarut- “nurlandırmak” < **yar+u-t-**

başladım ol idī atı birle kim tang atarnı yaruttı hāķķlar isizlikini Muħammeddin yıratı yilwinçiler yilwinçisini yokatturdı (356a/9)

yaşıt- “gizletmek” < **yaş-ıt-**

yörigenler birle yaşıtǵanlar birle (311b/6)

yawut- “yakınlaştırmak” < **yawu-t-**

Tangrıǵa yawuqluq haqı̇kat üze Tangrı hı̇km qılur aralarında ol nirse içinde kim anlar anıng içinde hılāf qılusurlar haqı̇kat üze Tangrı köndürmes ol kim erseni kim yalǵan sözlegen küfr ketürgen turur (16a/4)

yavutul- / yawutul- “yakınlaştırmak” < **yawu-t-ul-**

taqı ol vaqtın kim uçmak yawutuldı (yavutıldı) bildi ten anı kim anı hāzır qıldı (311b/5)

yırat- “uzaklaştırmak” < **yıra-t-**

anı yalavaçdın yıratılardı (143a/6)

yognat- “kalınlaştırmak” < **yog(u)n+a-t-**

taqı şıfatları İncıl ekin mengizlig kim çıkardı ferhlerini taqı yārī birdi anga yogıñaldı (yogıñatur ya‘ nī Oşmān birle) taqı tüz boldı (132a/2)

yokat- “yok etmek” < **yo-ķ+a-t-**

taqı ol sizikingiz kim ol sizdingiz idingizke helak qıldı sizlerni (yokattı sizni) (59a/6)

yokatıl- “yok edilmek” < **yo-ķ+a-t-ıl-**

taqı ‘Ād boğunı yokatıldılar yıl katıǵ yıl birle esmeki katıǵ musahhar qıldı anı anlar üze yiti tün (269a/6)

yokattur- “yok ettirmek” < **yo-ķ+a-t-tur-**

yılwinçiler yılwinçisini yokatturdı (356a/9)

yoklat- “(bina) kaldırmak, yükseltmek” < **yo-ķ+la-t-**

yime aydı Fir‘ avn āy Hāmān yoklat manga qarşı bolǵay kim tiggey men kapuǵlarǵa kökler kapuǵlarıǵa tā baqsam (40a/1)

yorut- “yürütmek” < **yoru-t-**

Nūşurvān awқа barmış erdi bir atlıǵ atını tarıǵ içinde yorutmış erdi (143a/12)

yügrüt- “koşturmak” < **yüg(ü)r-üt-**

taķı neni ġanīmet ķılu birdi Tangrı öz yalavaķı ūze anlardın yŭgrŭtmedingiz anıng ūze aķlardın taķı tiwelerdın taķı veli Tangrı erķlig ķılur yalavaķlarını ol kim erse ūze kim tileyŭr taķı Tangrı tıgme bir nirseni ūze yaraġlıġ turur (206b/1)

yŭlŭt- “tırış etmek” < **yŭl-ŭt-**

Mekke mezgitinde kirgey ķorķunķsız ķılġay baķını yŭlŭtgey (138a/7)

yŭnķŭt- “incitmek” < **yŭnķŭ-t-**

Cŭveyriye bin bin Ŧufeyl bin Veheb bin ‘Abdu’l -Kaķvī erdi yalavaķını yŭnķŭtŭr erdi sŭger erdi taķlar erdi (224b/1)

yŭngŭt- “hafifletmek” < **yŭng-ŭt-**

taķı aytġaylar anlar kim ot iķinde tururlar tamuġnung ġāzinlarına ūndeng iķingizni yŭngŭtsŭn bizdın bir kŭn kındın (42a/4)

3.1.19. -(X)z-

Gabain, ekin fiilden fiil yaptırma eki olduġunu belirtmekte ve *tutuz* “tutturmak” < tut-uz-, *tŭtŭz* “tŭttŭrmek” < tŭt-ŭz- örneklerini vermektedir (Gabain, 2000, 61).

Tekin, -(X)z- ekinin ettirgen çatı eki olduġunu belirtir. *uduz* “sevk etmek, yakalatmak” ud-uz-, *utuz* “oyunda yenilmek < ut-uz- örneklerini verir (Tekin, 2003, 96).

Karahanlı Tŭrkçesinde yaygın olmayan bu ek, bazen ettirgen, bazen de geķiřli fiil meydana getirmektedir. *bulduz* “buldurmak” < bul-u-t-u-z, *emŭz* “emdirmek” < em-ŭ-z vb. (Hacıeminoġlu, 1996, 147).

Harezm Tŭrkçesinde genellikle dŭnŭřlŭ ve geķiřsiz fiiller yapan bir ektir. oz- “geķmek” < o-z-, yaz- “yazmak” < ya-z- vb. (Hacıeminoġlu, 1997, 143).

Tŭrkçede eskiden beri gŭrŭlen bir *faktitif* ektir. İşlek bir ek deġildir. *utuz* “kumarda kaybetmek” < ut-u-z-, *tamzır* “damlatmak” < tam-ı-z-ı-r- vb. (Ergin, 2013, 214).

Ek, Kaarahanlı ve Harezmi Türkçesi metinlerinde; **emüz-**“ emzirmek” < em-üz (DLT, I, 180, 2), **tamuz-** “damlatmak” < tam-uz- (DLT, II, 86, 15), **tutuz-** “ söylemek, nasihat etmek, emretmek” < tut-uz- (KB, 3940), **küdez-** “gözetmek, korumak, saklamak” < küd-ez- (KB, 3956), **tütüz-** “koku vermek için bir şeyi yakıp tütsülemek” < tüt-üz- (NF, 33, 1), **küdez-** “gözetlemek, korumak” < küd-ez- (KE, 33r 10) gibi örneklerde karşımıza çıkmaktadır.

Ekin metindeki örnekleri şunlardır:

küwezlen- “kibirlenmek” < **küwe-z+le-n-**

bu kaçavî öz kişiler arasında bardı küwezlenür erdi angar aydılar yalavaç sini tutmağay kim sen kaçı turur sen (256b/5)

tezgin- / **tizgin** “1. dolaşmak, gezmek; dolanmak” < **teg-(i)z-in-**

kim yalganka nisbet kıılır erdiler anı yazuk kılganlar tezginürler aning arasında (179a/2)

taķı istiṣnā kıılmaslar tezgindi (tizgindi) aning üze tezgingen idingdin taķı anlar uyuganlar turur boldı (264b/5)

“2. tavaf etmek”

Ka‘ be tegresinde tezgindiler (347b/8)

yalavaçķa destür biring kırsün Ka‘ be tigre tizginsün (136b/4)

“3. (yörünge) dönmek”

ol kūn kim tizginür kök tizginmek (158b/3)

tezgindür- “gezdirmek, dolaştırmak” < **teg-iz-in-dür-**

taķı cüftleringiz sewündürülür siz tizginülür (tezgindürürler) anlar üze çanaķlar altundın taķı kulpsız eğişler birle (90a/1)

tezgini- / **tizginül-** “gezdirilmek, dolaştırılmak” < **teg-iz-in-il-**

taķı tezginiülür anlar üze eğişleri birle kümüşdin taķı kulpsuz eğişler birle erdi karüreler karüreler endāze kııldılar (297a/5)

*tizginülür anlar üze çanaqlar altundın taķı ķulpsız eğişler birle taķı anıng içinde
bolğay ol kim ārzūlayur anı tenleri taķı zevķluğ bolur kōzler taķı siz anıng
içinde cāvīzāne bolğay siz (90a/1)*

3.2.İSİMDEN FİİL YAPAN EKLER

3.2.1. +A-

Eski Türkçede işlek olarak kullanılan isimden fiil yapan bir ektir. İsimlerden geçişsiz fiiller türetir.

Gabain, ekin isimden fiil yapım eki olarak kullanıldığını belirtmekte ve *müne-* “azarlamak, suçlamak” < mün+e-, *öli-* “nemlenmek, ıslanmak” < öl+i-, *küçe-* “çabalamak” < küç+e- örneklerini vermektedir (Gabain, 2000, 48).

Tekin, +A- ekinin daha çok geçişsiz eylemler türettiğini ifade etmekte ve *ata-* “unvan vermek, tayine etmek” < at+a-, *sıgta-* “yas tutmak, ağlamak” < sıg(ı)t+a-, *yaşa-* “yaşamak... yaşında olmak” < yaş+a- vb. örneklerini vermektedir (Tekin, 2003, 85).

Karahanlı Türkçesinde kök (basit) isimlere gelerek geçişli etken fiiller oluşturan oldukça yaygın olarak kullanılan bir ektir. Sonraki devirlere ve diğer şivelere göre bu ekin işlek oluşu, üzerinde durulmaya değer bir durumdur. Oluş ifade eder ve geçişsizdir. *aşa-* “aş yemek, yemek yemek” < aş+a-, *başa-* “kertik yapmak, yara açmak” < baş+a-, *beze-* “süslemek” < bez+e- vb. (Hacıeminoğlu, 1984, 144-145).

Harezm Türkçesinde isimlerden hem etken-geçişli hem de oluş bildiren geçişsiz fiiller teşkil eden işlek bir ektir. *ata-* “adlandırmak” < at+a-, *oyna-* “oynamak” < oy(u)n+a-, *yarlıka-* “buyruk, ferman” < yarlık+a-. Bu ekle yapılan fiiller yalın olarak değil de *-l-*, *-n-*, *-ş-*, ve *-t-* gibi fiilden fiil yapan eklerle genişlemiş bir durumda kullanılmaktadır. *orunat-* yerleştirmek < orun+a-t-, *uvtan-* “utanmak” < uv(u)t+a-n-, *yokal-* “tükenmek” < yok+al- vb. Bu nedenle, +a- /+e- ekinin işlekliği yalın kullanışı ile değil, genişlemiş şekillerinden anlaşılmaktadır (Hacıeminoğlu, 1984, 167-168).

Türkçede işlek olmayan ve sınırlı örnekte karşımıza çıkan bir ektir. İsimlerden olma veya yapma belirten fiiller yapar. *yaş+a-*, *kan+a-*, *boş+a-*, *dil+e-*, *göz+e-* vb. Bu ek Türkçede hiç değişmemiştir. Eski Türkçede işlek durumdayken sonraki dönemlerde kullanımı azalmıştır (Ergin, 2013, 181).

Ek, Karahanlı ve Harezmi Türkçesi metinlerinde; **örte-** “yakmak” < ört+e- (DLT, I, 129, 4), **tewşe-** “karışmak, dolaşmak, -ip-” < tew(i)ş+e- (DLT, III, 286, 7), **beze-** “bezemek, süslemek” < bez+e- (KB, 386), **küçe-** “zorlamak, baskı yapmak” < küç+e- (6438), **tüne-** “gecelemek, geceyi geçirmek” < tün+e- (NF, 270, 16), **yöne-** “yönelmek, bir işi yapmak için hazır olmak” < yön+e- (NF, 243, 7), **orna-** “yerleşmek, konmak, ikâmet etmek” < or(u)n+a- (KE, 37v 5), **ķarta-** “yaşlanmak, ihtiyarlanmak” < ķart+a- (KB, 194r 5) gibi örneklerde karşımıza çıkmaktadır.

Ekin metindeki örnekleri şunlardır:

ata- “(… olarak) isimlendirmek” < at+a-

Hūdnu ucuzladı yılwinçi atadılar (66b/3)

atal- “atanmış, önceden belirlenmiş” < at+a-l-

taķı kelime ozmaduķ bolsa erdi idingdin atalmış ödke tegi hüküm kıılınğay erdi
(70a/4)

atan- “belirlenmek” < at+a-n-

yalavaçlar vaķtları bilgüüg kıılındı kayunguz bilgülük kıılındı (öd bilgüüg atandı) (300a/7)

beze- “bezemek, süslemek” < bez+e-

aydı bu köklerni bezedimiz bu yıldızlar birle yol bilmek üçün tün kün bilmek üçün (152b/13)

bezen- “giyinip hazırlanmak” < bez+e-n-

bildiler erse kiçig beğük Mekkedin çıktılar talumlıg itinip bezenip ol iş üçün kim (133a/8)

bezenil- “süslenmek” < bez+e-n-il-

taķı bezenildi ol köngülleringiz içinde (127b/5)

bezet- “süslemek” < bez+e-t-

soyurķağan kim tenlerini öz tapuğı birle bezetti (279b/1)

boşa- “1. (evlilik) boşamak” < **boş+a-**

iki kancavîni körmedip boşadı bir vaktta bu cihândın çıktı (254a/11)

“2. azat etmek”

*ögsüzlerini edgü tutsa oşasa çıgaylarğa yigü birse kullarını boşasa kirtinmiş
bolsa halk üze soyurkasa (329b/10)*

ilen- “sözü sadık bir şekilde yerine getirmek” < **il+e-n-**

‘ Oşmān ol oğ vaktta ilendi Mekke tapa bardı (136b/2)

ileş- “barışmak” < **il+e-ş-**

*taķı ündemeng ilişmekke taķı siz yingenrek siz taķı Tangrı sizing birle turur
taķı ekismegey sizke ‘ amelleringizni (119a/5)*

ilet- / ilt- “götürmek” < **il+e-t-**

*yalavaç ‘ aleyhi’s-selām ‘ Ā’işeni koldı Ā’işe kiçig erdi yiti yaşlıg iwke
iletmedi (254b/6)*

*Medînedin haram tutmış erdi talumdın nirse iltmemiş erdi Mekkeliglerke
bildürmek üçün kim yalavaç haccka kelür uruşmakka kelmek (132b/11)*

ırat- “çıkarmak” < **ır+a-t-**

ton özindin ıratı kögsin bilgürtti (123a/10)

kına- “ceza vermek, işkence etmek” < **kın+a-**

*anlar kim kınadılar mü’min erenleri taķı mü’min tişileri andın song tevbe
kılmadılar (319b/4)*

kınan- “azap edilmek” < **kın+a-n-**

*taķı kınansa münāfik erenleri taķı münāfik tişileri taķı ortak koşğan erenleri
taķı ortak koşğan tişileri sizgenleri Tangrıķa yawuznung siziki anların üze
hezimet taķı öwke kıldı (126a/7)*

mengze- “benzemek” < **meng(i)z+e-**

*kim ersedin toğmadı yime kim erse andın toğmadı hiç kim erseke mengzemes
anın teg nirse yok Tangrıka mundın artuğ şıfat kılı bilmezler ol özini mundağ
aydı (355a/11)*

mengzet- “benzetmek” < **meng(i)z+e-t**

Tangrı ‘ azze ve celle bu işni mengzetmiş yanutu birgey (316b/6)

orna- “yer tutmak, yerleşmek, karar kılmak” < **or(u)n+a-**

kılduğ anı ornağan karar kılgu yir yir (300b/5)

ornan- “yer tutulmak, yerleşilmek, karar kılınmak” < **or(u)n+a-n-**

hākīr suwdın hākīr kılduğ anı ornağan karar kılgu yir yir (300b/5)

ornat- “yerleştirilmek” < **or(u)n+a-t-**

*taķı ornattuğ anlarını ol nirse içinde kim ornatmaduğ sizni anıñ içinde taķı
kılduğ anlarğa kulaklar (109a/6)*

oyna- “oynamak, eğlenmek” < **oy(u)n+a-**

*taķı yirni taķı ol nirseni kim ikkisi arasında turur oynayu yaratmaduğ ol ikisini
meger haķķ birle velī üküşrekleri bilmesler (95b/6)*

oza- “geçmek” < **oz+a-**

*taķı uğradılar (yime bardılar ozadılar) tigme bir ümmet peygāmbەرلارına
(34a/5)*

öğret- “öğretmek” < **ög(ü)r+e-t-**

*Cebrīl turur men sen yime Tangrıning yalavaçı turur sen bu sūreni öğretti
(291b/6)*

öğretil- “öğretilmek” < **ög(ü)r+e-t-il-**

*andın song yandılar andın taķı öğretilmiş tilbe turur biz açğanlar biz kınnıng az
siz yanganlar siz (94a/3)*

sana- “saymak” < **sa-n+a-**

yawuz sözlese bu ol kişi kılğay kim tawar tirgey yime anı sanayu turğay ya‘ nī
Velīd önginler (344a/8)

sanān- “sayılmak” < **sa-n+a-n-**

munung üçün kim bilse kim tegürdiler idilerinining risālelerini taķı kapsadı ol
nirseni kim katlarında turur taķı sanadı tigme bir nirseni sananmış hālda
(282b/1)

sıķa- “1. değmek, dokunmak; (kötülük vb.) ulaşmak < **sıķ+a-**

taķı yirni taķı ol nirseni kim ikkisining arasında turur altı kün içinde taķı
sıķamadı bizni (149b/3)

“2. okşamak”

ķaytarıng anı benim üze sıķayu başladı singirlerin bıķa yinçüklerni taķı
boyunlarını (6b/2)

sına- “sınamak” < **sın+a-**

Muhammedni sinamak üçün cuhūdlar bu meselelerini Mekkelig tanguçılarķa
birdiler (78a/8)

tengel- “eşit olmak” < **teng+e-l-**

taķı ne boldı sizke kim ĥarc kılsangız Tangrı yolında Tangrı taķı Tangrıķa
mīrāş turur yiti ķat köklerning taķı yirning tengelmes sizdin ol kim erse ĥarc
ķıldı (192a/2)

tile- “dilemek, istemek” < **ti-l+e-**

rāst ķıldı sini yā ewürdi sini ķayu şūret içinde kim tiledi terkīb ķıldı sini
(313a/3)

tilen- “istenmek” < **ti-l+e-n-**

ĥaķıķat üze bu nirse turur tilenür eşitmedük munı song dīn içinde (2b/5)

tölen- “karar kılmak, yerleşmek, sabit olmak” < **töl+e-n-**

*kasem yād kılur men kuşluk vaqtı birle taķı tün ol vaqtın kim karār kıldı
(tölendi) koymadı sini iding (332b/3)*

tölendür-“sabit kılmak” < **töl+e-n-dür-**

*kıyāmetdin kıyāmet kaçan turur tölendürmeki taķı koparmakı ne içinde sen
anın zıkrindin iding tapa aning biligining tegmeki (307b/2)*

töşe- “döşemek, sermek, yaymak” < **töş+e-**

*hacc kıldı bu ol turur kim yalavaç töşemiş erdi Mekke mezgitinde kirgey
korķunçsız kılğay başını yülütgey (138a/6)*

töşen- “döşenmek, serilmek, yayılmak” < **töş+e-n-**

taķı yayılmış bisātlar (yime töşenmiş töşekler) (325a/4)

tüke- “tükenmek, son bulmak” < **tü-k+e-**

*yalavaç sözi tükese ol ayur erdi aning sözün eşitmengler silerni armasun bu
yılwinçi turur (169a/13)*

tüken- “bitmek” < **tü-k+e-n-**

haķıķat üze bu rüzīmiz yok anga tükenmekdin (8b/4)

tüketil- “tüketilmek” < **tü-k+e-t-il-**

ol vaqtın kim fāriğ boldı (tüketildi erse) ewrıldiler (110a/3)

tüşe- “düş görmek” < **tüş+e-**

tünle yalavaç түşedi (132b/7)

tüzet- “yaratmak” < **tüz+e-t-**

taķı tüzetti taķı kıldı andın nev‘ ni erdekni taķı tişini ermes mü (295a/2)

uğra- “1. gitmek, uğramak, ziyaret etmek” < **uğ(u)r+a-**

taķı uğradılar tigme bir ümmet peygāmblerlarińa (34a/5)

“2. niyetlenmek”

‘ *Āmir işleri uruşmakka uğradılar asıg kılmadı benī Süleym kişileri yalavaç becī‘ i içinde erdiler* (212b/6)

“3. gelmek”

aydı apang aysa men silerke bir sü kelmiş turur silerke uğrar manga bütgey mü siler (112a/13)

uğranıl- “muhtaç olmamak” < **uğ(u)r+a-n-ıl-**

ol idi kim uğranılmış turur (355a/1)

ula- “bağlamak” < **ul+a-**

bu kâf tağı yaşıl zümrüddin turur bu ilki kök birle ulamış turur (150b/7)

ulan- “bağlanmak” < **ul+a-n-**

tağı kesilgil aning tapa kesmek erkligi maşrıqning (285b/5)

ulaş- “ulaşmak” < **ul+a-ş-**

tağı biz sıkaduk (ya‘ nī kökke ulaşmak istedük) (280a/4)

üste- “çekişmek, (kavga) çıkarmak” < **üst+e-**

ol kim ruzi birür sizke eger yıgsa ruzisin örçünediler (üsterdiler üstediler ya‘ nī sitihiden üste keldiler sitize kıldılar) (260b/7)

üster- “çekişmek, (kavga) çıkarmak” < **üst+e-r-**

ol kim ruzi birür sizke eger yıgsa ruzisin örçünediler (üsterdiler üstediler ya‘ nī sitihiden üste keldiler sitize kıldılar) (260b/7)

yıldıra- “parlamak” < **yıldır+a-**

yüzler ol kün açuk yaruk yıldırağan külgen sewüngen bolğay (310a/1)

yoğnal- “kalınlaştırmak” < **yoğ(u)n+a-l-**

tağı şfatları İncil ekin mengizlig kim çıkardı ferhlerini tağı yārī birdi anga yoğnaldı tağı tüz boldı (132a/2)

yoğnat- “kalınlaştırmak” < **yoğ(u)n+a-t-**

*taķı şıfatları İncıl ekin mengizlig kim çıkardı ferhlerini taķı yārī birdi anga
yoğnaldı (yoğnatur ya^c nī Oşmān birle) taķı tüz boldı (132a/2)*

yokał- “1. yok olmak” < **yo-ķ+a-l-**

yırde ķara suw (?) kōrdiler kişileri barķa yoķalmış ābādānlıķ ķalmamış (66a/1)

“2. (mecaz) mahvolmak”

*bu söz yalavaķ tili üze yorıdı erse ol oķ vaktde ögüندی saķınķe tüştı Tangrıdın
ķorķa titreyü yoķaldı oķımaķnı ķođtı iwke yandı (168b/2)*

yokať- “yok etmek” < **yo-ķ+a-t-**

*taķı ol sizikingiz kim ol sizdingiz idingizke helak ķıldı sizlerni (yoķattı sizni)
(59a/6)*

yokaťıl- “yok edilmek” < **yo-ķ+a-t-ıl-**

*taķı ‘ Ād boğunı yoķatıldılar yıl katıģ yıl birle esmeki katıģ musahķar ķıldı anı
anlar üze yiti tün (269a/6)*

yokaťtur- “yok ettirmek” < **yo-ķ+a-t-tur-**

yılwinķiler yılwinķisini yoķatturdı (356a/9)

yōnen- “yōnlenmek” < **yōn+e-n-**

*andın song yōnendi kōķ tapa taķı ol tütün turur aydı anga taķı yirke keling
boyun süyü azu ünmeýü tilemeýü aydılar ikegün keldük boyun sügliler bolup
(57a/3)*

yumş-a- “1. yumuşatmak” < **yum(u)ş+a-**

*ķorķarlar idilerindin andın song yumşar tirileri taķı kōğülleri Tangrıńıń zıkrini
tapa bu ol Tangrıńıń kōni yolu turur (20b/7)*

“2. yumşamak, müsamaha göstermek”

ārzūladılar kim yumşasang yumşayurlar (264a/5)

3.2.2. +I- / +U-

Ünsüzle biten *+I- / +U-* isimlere gelerek geçişsiz fiiller teşkil eder.

Bu ekle ilgili Gabain bir açıklama yapmamıştır. *öli-* “nemlenmek, ıslanmak” < *ö-l+i-*, *boşu-* “kurtarmak” < *boş+u-* örneklerini vermiştir (Gabain, 2000, 48).

Tekin, *+U-* eki için herhangi bir açıklama yapmamıştır. *yaru-* “ışımak, aydınlanmak” < **ya+r+u-* örneğini vermiştir (Tekin, 2003, 88).

Erdal, ekin isimden fiil oluşturan *+A-* eki gibi sadece ünsüzle biten isimlere geldiğini ifade etmektedir. (Erdal, 1991, 474). Bu nedenle ek; *+(A)d-*, *+(X)k-*, *+(A)r-* eklerinden ayrılmaktadır (Erdal, 1991, 474).

Hacıeminoğlu, “*Türk Dilinde Fiiller*” adlı kitabında Karahanlı Türkçesi bölümünde, *+I- / +U-* eklerini ayrı başlıklar altında incelemiştir:

Buna göre; Karahanlı Türkçesinde *+I-* hem etken hem de oluş bildiren geçişsiz fiiller meydana getiren işlek bir ektir. *butı-* “budamak” < *but+ı-*, *udı-* “uyumak” < *ud+ı-*, *yıdı-* “korkmak, bozulmak” < *yıd+ı-* (Hacıeminoğlu, 1984, 153). *+U-* eki isimlerden genellikle oluş bildiren geçişsiz- dönüşlü fiiller teşkil eden işlek bir ektir. Nadiren geçişli- etken fiiller türetmektedir. *agru-* “ağırlaşmak” < *ağ(u)r+u-*, *bayu-* “zenginleşmek” < *bay+u-*, *bekü-* “berkişmek, sağlamlaşmak” < *bek+ü-* vb. (Hacıeminoğlu, 1984, 166).

Harezmi Türkçesinde az kullanılan bir ektir. *okı-* “okumak, çağırmak” < *ok+ı-*, *toku-* “dokumak” < *tok+u-* vb. (Hacıeminoğlu, 1997, 136).

Eski Türkçede yaygın olarak kullanılan bir ektir. Fakat sonradan işlekliliğini ve canlılığını kaybetmiştir. *ağr+ı-*, *uz+u-*, *taş+ı-* vb. Bu ekle türetilen fiiller olma ve yapma ifade ederler (Ergin, 2013, 182).

Ek, Karahanlı ve Harezmi Türkçesi metinlerinde; **semri-** “semirmek, yağlanmak” < *sem(i)r+i-* (DLT, II, 365, 26), **okı-** “çağırmak” < *ok+ı-* (KB, 1488), **taru-** “daralmak, dar gelmek” < *tar+u-* (KB, 488), **udı-** “uyumak” < *ud+ı-* (NF, 191, 3), **yaru-** “aydınlanmak, ışımak, parlamak” < **yar+u-* (NF, 200, 15), **agrı-** “ağrımak, hasta olmak, acı çekmek; darılmak, gücenmek” < *ağ(i)r+ı-* (KE, 110v 13), **berki-**

“sağlamlaşma, kuvvetlenme” < berk+i- (KE, 244r 2) gibi örneklerde karşımıza çıkmaktadır.

Ekin metindeki örnekleri şunlardır:

bayı- “zengin olmak” < **bay+ı-**

kim bildi anı bayıdı (335b/2)

bayıt- “zengin etmek” < **bay+ı-t-**

taķı ol ol turur kim bayıttı taķı toyǵu māl birdi (166a/1)

bekit- / **beküt-** / **bikit-** “katı, sağlam hâle getirmek” < **bek+i-t-**

Hırbıl aydı men oǵlungқа bir tābūt iteyin yime itti taķı қапуǵларını қurқуsun birle bekitti (49a/2)

ol köǵürçün balasını aǵturdılar yipler birle bekütmiş erdiler (357b/3)

muħkem kıldılar mu (biklediler mü bikittiler mü beküttiler mü) işni biz ħükm kılganlar miz (90b/4)

berkit- “1. sağlamca bağlamak” < **berk+i-t-**

taķı berkitmes anıng berkitmekini bir kim erse (327b/5)

“2. (yere) çakmak”

tört timürdin şiş itti Āsiyening tört elgi adaķı ol tört қазғuқ birle yirke berkitti (258a/2)

berkitil- “sağlamlaştırılmak” < **berk+i-t-il-**

uķmaslar қıtāl қılışmaslar sizning birle birikip meger қonumlar içinde berkitilmiş yā tamlar artındın (208b/3)

Çin. piet > biti- “yazmak” < **bit+i-**

taķı ni kim bolǵusı bar erdi қalem bitidi Tangrı yarlıǵı birle anda kıdın suwnı yarattı (152b/8)

bitil- “yazılmak” < **bit+i-l-**

kiçig taķı uluğ bitinmiş turur (bitilmiş turur) haķıķat üze saķnuķlar būstanlar içinde (174b/2)

bitit- “yazdırmak” < **bit+i-t-**

yalavaç tapa bitig bitidiler anı uķturdılar kaçan bitig tigdi (122a/9)

çaķır- “çağırarak, bağırarak” < **çaķ+i-r-**

yakın yirdin ol kim eşitürler çaķırmaķnı (150a/1)

tarıt- “dar etmek” < **tar+i-t-**

taķı yirning king kıılur rüzini ol kim erseke kim tileyür taķı dar kıılur (yime tarıtur) haķıķat üze ol tigme bir birseni bilgen turur (69b/3)

toķun- “dokunmak, örölmek” < **toķ+u-n-**

toķunmuş taķtlar üze yünçü gevherler örölmüş (184a/2)

ķatı- “(mecaz) katılaşmak” < **ķat+i-**

köngülleri ķatıg bolmış olsa (anlarning köngülleri ķatımıř) (20b/3)

kingit- “yaymak, genişletmek” < **king+i-t-**

haķıķat üze Tangrı yayar (kingitür) rüzini ol kim erseke kim tileyür taķı dar kıılur (25b/7)

ķomıltur- “teşvik etmek” < **ķom+i-l-tur-**

taķı ķomılturmadı kişilerke devīřning ta‘ āmı üze dervīř (271a/6)

oķı- / oķu- “1. çağırarak” < **oķ+i-**

ol vaķtın kim oķuduķ anı uyğıl oķumaķıngā (294a/3)

“2. okumak”

men kızlarımķa buyurmuş turur men kim el-vāķı‘ a sūresini oķunglar tigme bir tün (183a/8)

“3. ibadet etmek, tapmak, dua etmek”

aydılar du‘ ā kıling (du‘ ā okınglar) taķı ermes kāfirlerning du‘ āsı (42a/6)

okın- / okun- “1.çağrılmak” < **ok+ı-n-**

ol kūn kim açılur yünçükdin taķı ündenürler (okırlar anlarnı okınurlar) secde kılmakķa (266a/4)

āy anlar kim bittiler ol vaķtın kim nidā kılındı (okundı üdendi) namāzķa (235b/4)

“2. okunmak”

yalgān sözlegen yazuķ kılgān eşitür Tangrıning āyetlerini okınur (98b/6)

okut- “okutmak” < **ok+u-t-**

okutgay miz sini (terk bolgay kim okutgay biz sanga) (323a/7)

semrit- “semirtmek, beslemek” < **sem(i)r+i-t-**

semritmes taķı mungsuz kılmas açlıkdın (324b/7)

yaru- “parlamak” < **yar+u-**

uluķ kūnke aning yüzi ay teg yaruğay (293a/3)

yarundur- “parlatmak, ışık saçmak” < **yar+u-n-dur-**

taķı yaruķ boldı yir idisining yaruķluķı birle (28b/1)

yarut- “nurlandırmak” < **yar+u-t-**

başladım ol idi atı birle kim tang atarnı yaruttı halklar isizlikini Muḥammeddin yıratı yilwinçiler yilwinçisini yokatturdı (356a/9)

3.2.3. +(X)d- / +(X)y-

Gabain, *+d-*, *+ad-*, *+ed-* ekinin “bir şey olmak veya yapmak” anlamına geldiğini, *-t-* yaptırma eki ile *+a-* isimden fiil yapma ekinden meydana gelen *+at-* ile karıştırılmaması gerektiğini belirtir (Gabain, 2000, 48).

Tekin, *+(A)d-* ekinin geçişsiz eylemler türettiğini belirtir. *başad-* “başında olmak, kumanda etmek” < baş-ad-, *yagıd-* “düşman olmak” < yag+ıd- örneklerini verir (Tekin, 2003, 86).

Karahanlı Türkçesinde isimlerden oluş ifade eden geçişsiz-dönüşlü fiiller meydana getiren işlek bir ektir. *atat-* “tay at olmak, atlamak” < at+at-, *kutad-* “kutlu olmak, saadetli olmak” < kut+ad- vb. (Hacıeminoğlu, 1984, 147).

Eski Türkçedeki *+ad-* / *+ed-* eki, bu sahada *-d-* nin değişimi ile *+ay-* / *+ey-* şeklinde görülmektedir. Ancak birkaç örnekte karşımıza çıkmaktadır. *ulğay-* “büyük” < ul(u)ğ+ay- vb. (Hacıeminoğlu, 1984, 169).

Ek, Karahanlı ve Harezmi Türkçesi metinlerinde; *bilget-* “akıllanmak” < bil(i)g+et-, (DLT, II, 340, 13), *yokad-* “yok olmak” < yok+ad- (DLT, III, 384, 18), *ulğad-* “yükselmek” < ul(u)ğ+ad- (KB, 4708), *köped-* “çoğalmak” < köp+ed- (KB, 2262), *ulğay-* “büyümek” < ul(u)ğ+ay- (NF, 287, 16), *közet-* “gözetmek, göz kulak olmak, gütmek” < köz+et- (KE, 185r 13) gibi örneklerde karşımıza çıkmaktadır.

Ek, metinde yalnızca bir yerde tespit edilmiştir:

ulğay- “büyümek, ergenliğe ulaşmak” < ul(u)ğ+ay-

Mūsī anası Mūsīnı andağ ok tapar erdi tağı igtüler irdi ol vaqtğa tegi kim ulğaydı (51a/8)

3.2.4. +dA-

Gabain, ekin taban ismini vasıta hâline getirdiğini ve Moğolcada da aynı olduğunu belirtir. *ün-te-* “seslenmek” < ün+te-, *alta-* “aldatmak” < al+ta- örneklerini verir (Gabain, 2000, 50).

Erdal, *üze+te-* > *üste-* örneği dışında ekin daima tek heceden meydana gelen kökler ile oluştuğunu ifade etmektedir. Ayrıca Erdal, bu ekin Moğolcada *+dA-* eki ile benzer olabileceğini ve ekin Eski Türkçede sonu /l/, /n/, /z/ ile biten köklere de gelebileceğini belirtmektedir (Erdal, 1991, 458).

İsimlerden geçişli, taklidî sözlerden ise oluş bildiren geçişsiz fiiller meydana getiren işlek olarak kullanılmayan bir ektir. *bagda-* “güreşte sarmaya kalkmak” < bag+da-, *izde-* “takip etmek” < iz+de- vb. (Hacıeminoğlu, 1996, 151).

İsimlerden yapma ifade eden, ses taklitlerinden olma ifade eden fiiller yapar: *şırıl-da-*, *mırıl-da-*, *parıl-da-*, *kütür-de-* vb. (Ergin, 2013, 182).

Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesi eserlerinde sessizlerden sonra /t/, seslilerden sonra /d/ olarak karşımıza çıkar. Bu ek yansıma sözcüklerde de karşımıza çıkar. *tırpıl+da-* *yälkül+de-* vb. +da- lı fiillerin birçoğu özneyi etkilemez. İsim türleri (X)g veya -(X)m- ile biçimlenir. *alta-ğ-*, *oқта-m-* vb (Toprak, 2005, 56).

Ek, Karahanlı ve Harezmi Türkçesi metinlerinde; **alda-** “aldatmak” < al+da- (DLT, I, 273, 9), **ünde-** “ünlemek, çağırmak” < ün+de- (DLT, I, 273, 2), **irte-** “istemek, aramak, araştırmak” < ir+te- (KB, 1730), **tıl-da-** “engel olmak” < tıl+da- (KB, 4030), **iste-** “istemek, aramak” < is+te- (NF, 317, 10), **ünde-** “çağırmak, seslenmek, davet etmek” < ün+de- (NF, 78, 17, KE, 192r 11), **küldürde-** “gök gürlemek” < küldür+de- (KE, 121r 4) gibi örneklerde karşımıza çıkmaktadır.

Ekin metindeki örnekleri şunlardır:

alda- “kandırmak” < **al+da-**

taķı aldadılar anı konuqlarındın (173a/6)

aldaş- “(karşılıklı) aldatmak” < **al+da-ş**

ol kūn kim yıǵar sizni yıǵmaķ kūninge ol aldaşmaķ kūni turur (243a/7)

inde- / **ünde-** “çağırmak” < **in+de-** / **ün+de-**

taķı ol vaķtın kim sıķadı kişini ziyan ündedi iǵisini yañıǵı bolup tevbe birle anıng tapa andın song ol vaķtın kim birdi anga ni‘ metni andın unuttu (17b/5)

irte- / **iste-** “istemek” < **ir+te-**

Tangrı ‘ azze ve celle yarlıķar bi‘ ādın ireme zātı’l -‘ imād [89/1;2] ajunrı irtedi (80a/8)

Tangrı bir kim erseni taķı biz sıķaduķ (ya‘ nī kökke ulaşmaķ istedük kökni) taķı bulduķ anı (280a/4)

sıhta- “ağlamak” < **sıh** < **sıg** < **yıg+ta-**

yime külersiz yime sıhtatur kökni (165b/5)

ünde- “1. çağırmak, seslenmek, davet etmek” < **ün+de-**

*Mūsining bir ekesi bar erdi Meryem atlıg anası bat ol ekeni ündedi aydı tábüt
suykıra bargıl bağıl kaçça barur* (49a/6)

“2. niyaz etmek”

*taķı aytğaylar anlar kim ot içinde tururlar tamuğnung hāzinlarına ündeng
iğingizni yüngütsün* (42a/3)

ünden- “çağırılmak” < **ün+de-n-**

*uş siz erenler anlar kim ündenür siz munug üçün kim harc kılsangız Tangrı
yolında* (119b/4)

ündenil- “çağırılmak” < **ün+de-n-il-**

*ol munung birle turur kim ol vaktın kim ündenildi Tangrını yalguzun küfr
ketürdüngüz yana apang ortak tidiler erse angar kirtinür sizler hüküm Tangrıga
yüksek uluğ Tangrıga turur* (35b/4)

ündeş- “(karşılıklı) seslenmek” < **ün+de-ş-**

taķı kıkırıştılar (yime ündeştiler) erteke kirigli bolup (264b/6)

ündet- “çağırtmak” < **ün+de-t-**

Fir^c avnını ündetti Fir^c avn katında tábütını açtılar (49b/1)

3.2.5. +GA-

Gabain, ekin *+ka-* / *+kă-* / *+ga-* / *+gă* şeklinde kullanıldığını belirtmekte ve *irinçka-* “acımak, merhamet etmek” < *irinç+ka-*, *yarlıgka-* “buyurmak, vaaz etmek” < *yarlıg+ka-* örneklerini vermektedir (Gabain, 2000, 49).

+GA- eki işlek olarak kullanılmayan isimden fiil yapan ektir. *yarlı(k)ka* “(Tanrı) lütfetmek, buyurmak, emretmek” < *yarlı (k)+ka-* vb. (Tekin, 2003, 87).

Bu ek için Ercilasun, *yarlıka-* “yarlıgamak” örneğini verir ve *-rka-*, *-rke-* ekiyle *+ka-* ekinin fonksiyon bakımından benzerliği üzerinde durur (Ercilasun, 2014, 39).

Harezm Türkçesinde ek birkaç fiilde tespit edilmiştir. *terge-* “terletmek, damıtmak” < ter+ge-, *yöväütke-* “yardım etmek” < yövüt+ke- vb. (Toprak, 2005, 58).

Ek, Karahanlı ve Harezm Türkçesi metinlerinde; **esirge-** “acımak, eseflenmek” < esir+ge- (DLT, I, 306, 15), **yarlıka-** “buyurmak, emretmek, affetmek” < yarlı(ğ)+ka- (KB, 5835), **çulğa-** “sarmak, örtmek, dolamak” < çul+ga- (NF. 9, 9, KE, 147v 18) gibi örneklerde karşımıza çıkmaktadır.

Ekin metindeki örnekleri şunlardır:

bulğa-“(akıl) karıştırmak, vesvese vermek” < **bul+ğa-**

yime apang bulğasalar sini vesvese kılısalar iblîsdin (61a/4)

bulğastur-“(akıl) karıştırmak, vesvese vermek” < **bul+ğa-ş-tur-**

iblîsdin yöndürmek (vesvese kılıp bulğasturmek) sığingıl Tangrığa haqıkat üze ol ol turur (61a/5)

çulğan-“örtünmek” < **çul+ga-n-**

ây çulğanğan (285a/7)

çulğaş-“(birbirine) dolaşmak” < **çul+ga-ş-**

taķı yaş otı taķı yörgeşmiş (çulğaşmış) büstānlar yörgeşmiş (303b/6)

emgen- / **imgen-** “zahmet çekmek” < **em+ge-n-**

işlegen turur emgengen turur (324b/5)

sizke üküş içinde işdin imgengey erdingiz velikin Tangrı sewdürdi sizke kirtinmekni taķı bezedi anı köngülleringiz içinde (140a/3)

emget- / **imget-** “incitmek, acı çektirmek, zahmet çektirmek” < **em+ge-t-**

eger tilese sizdin taķı emgetse sizni baķıllık kılğay siz taķı çıkargay kıneleringizni (119b/3)

ol vaktın kim fāriğ boldung namāzdın imgengil (imgetmegil) taķı iding tapa rağbet kılğıl (334a/1)

ırğa- “eğlenmek” < **ır+ga-**

taķı kođġul mini taķı yalġanka nisbet kılġanlarnı tenaķķum eyeleri (māl tawar birle ırġaġan eyelerini) (286a/1)

tarġalit- “hezimete uġratmak” <tar+ġa-l-it-

kitāblar içinde azu ayurlar biz öġür biz mümteni‘ bolġan sindurulġay (tarġalitġay) bu bir öġür (173b/7)

yarlık- “1. emretmek, buyurmak” < yarlık+ka-

yime yarlıkadılar manga köni dād kılġu üçün arangızda Tangrı iğimiz taķı iğingiz bizke ‘ amellerimiz (70b/2)

“2. bağışlamak”

ġaķıķat üze biz açtuķ sanga Mekkeni açuķ munung üçün kim yarlıkasa sanga Tangrı anı kim burun keçti yazuķungdın (125b/4)

yarlıkān- “baġışlanmak” < yarlık+ka-n-

ol suwnı yarı alur erdiler özleri üz tutar erdiler öz yarlıkānmişlarını aning içinde körür erdiler (135a/7)

yarlıkāt- “baġışlatmak” < yarlık+ka-t-

taķı ķamuġı Tangrıdın ‘ azze ve celle aning yazuķlarını yarlıkātu ķolġaylar (33b/3)

3.2.6. +GAr-

Eski Türkçede +gAr-, +gĀr-, +kAr-, +kĀr- şeklinde sık kullanılmayan bir ektir. *köġülkār*- “düşünmek” < köġül+kār-, *tüpkār*- “tahkik etmek, aslını araştırmak” < tür+kār- vb (Gabain, 2000, 49).

Tekin, +gAr- ekinin geçişli eylemler türettiğini ve sadece iki örnek ile karşılaştığını belirtir. *iġġār*- “baġımlı kılmak” < iġ+ġār-, *taşgar*- “(orduyu sefere) çıkarmak” < taş+gar- örneklerini verir (Tekin, 2003, 86).

Karahanlı Türkçesinde bir birleşik ek olduğu belli olan +ġar- / +ġer- ayrıca yanlış hecelemeyle de meydana gelmiş olabilir

İlk ihtimale göre bu ek isimden *+k-* / *+k-* ile türemiş fiillere *-ar-* / *-er-* ettirgenlik ekinin gelmesi ve ikisinin kaynaşması ile oluşmuş olabilir. Nitekim bunun *-kar-* / *-ker-* şekli de mevcuttur: *munğkar-* “bunalmak” < mung+kar-, *içker-* “içeriye sokmak” < iç+ker- vb.

İkinci ihtimal, sonu *+ğ-* / *+g-* ile biten isimlere *+ar-* / *+er-* fiil yapma ekinin gelmesiyle kurulan fiil, vurgusuz hecenin düşmesi yüzünden yanlış bölününce, böyle bir ek ortaya çıkmış olabilir: Sarığ+ar- < sarğar- < sar+ğar- “sararmak” vb.

Ancak mevcut örnekler arasında her iki şekilde kullanıma rastlanmaktadır. Yalnız, bunlardan etken- geçişli durumda olanlar birinci ihtimale göre, oluş bildiren geçişsiz durumdakiler ise ikinci ihtimale göre izah edilmelidir. *andğar-* “yemin ettirmek” < and+ğar-, *suvğar-* “sulamak” < suv+ğar-, *sütger-* “süt gibi sulu olmak” < süt+ger-, *tazğar-* “kelleşmek, dazlak olmak” < taz+ğar- vb. (Hacıeminoğlu, 1984, 151-152).

Hacıeminoğlu, +gAr- ekinin esas itibarıyla bir fiil yapma eki olmadığını yanlış heceleme sonucunda ortaya çıktığını düşünmektedir (Hacıeminoğlu, 1984, 169).

Ek, Karahanlı ve Harezmi Türkçesi metinlerinde; *atğar-* “ata binmek” < at+ğar- (DLT, I, 225, 9), *otğar-* “otlatmak” < ot+ğar- (DLT, I, 225, 13), *muñkar-* “bunaltmak, can sıkırmak” < muñ+kar- (KB, 4024), *suwğar-* “sulamak” < suw+ğar- (NF, 113, 7), *atğar-* “birini ata bindirmek” < at+ğar- (KE, 223v 17) gibi örneklerde karşımıza çıkar.

Ek, metinde yalnızca bir yerde tespit edilmiştir.

ongar- “düzeltmek, iyileştirmek” < on+gar-

taķı kim kılсам eğgü ‘ ameli kim rāzı bolur sen taķı ongağıl manga içinde
(107a/4)

3.2.7. +gUr-

Eski Türkçede *+kır-* / *+kir-* / *+gır-* şeklinde bulunan bu ek ses çıkarma manasına gelmektedir (Gabain, 1988, 49).

Ergin, *+kır-* / *+kir-* / *+kur-* / *+kür-* başlığı altında ekin ses taklitlerinden fiil yapan bir ek olduğunu olma ve yapma ifade ettiğini belirtmekte ve *fiş+kır-*, *tü+kür-*, *süm+kür-* örneklerini vermektedir (Ergin, 2013, 242).

Korkmaz da ekin yansımalı köklerden geçişli ve geçişsiz filler türettiğini ifade etmektedir (Korkmaz, 2017, 176).

Ek, Karahanlı ve Harezmi Türkçesi metinlerinde; **tozgır-** “tozarmak, toz kalkar gibi olmak” (DLT, III, 193, 25), **bıskır-** “gülümsemek” (NF, 157, 6), **tüwkür-** “tükürmek” (NF, 202, 13) gibi örneklerde karşımıza çıkar.

Ek, metinde yalnızca bir yerde tespit edilmiştir:

tüfgür- “üfürmek” < **tüf+gür-**

taķı tüfgürlerning şerrindin tüfgürgenler tügünler içinde (356a/1)

3.2.8. +(X)k-

Gabain, ekle ilgili bir açıklama yapmamıştır. *ıçık-* “içeri girmek, emri altına girmek” < içi-k-, *tagık-* “çıkmaq, dağa çıkmak” < tag+ık- örneklerini vermiştir (Gabain, 2000, 49).

Tekin, *+(X)k-* ekinin geçişsiz eylemler türettiğini belirtir. *ıçık-* “bağımlı olmak, tabi olmak” < iç+ık-, *yoluk-* “yolda karşılaşmak” < yol+uk- örneklerini verir (Tekin, 2003, 87).

Karahanlı Türkçesinde isimlerden genellikle oluş bildiren ve geçişsiz fiil türeten işlek bir ektir. Umumiyetle kök isimlere gelmektedir. Ünsüzle biten tabanlara *-ı/-* *-i/-* *-u/-* *-ü-* seslerinden biri ile bağlanmaktadır

ağuk- “zehirlenmek” < ağı-k-, *çavık-* “ün sahibi olmak” < çav-ık-, *kinik-* “gecikmek” < kin-ik- vb (Hacıeminoğlu, 1984, 154).

Harezmi Türkçesinde oluş bildiren geçişsiz fiiller meydana getiren yaygın olarak kullanılmayan bir ektir. *birik-* “birikmek” < bir-ik-, *tarık-* “daralmak, darlanmak” < tar-ık- vb (Hacıeminoğlu, 1984, 170).

İşlek olmayan eklerden biridir. Eski Türkçede kullanım alanı daha geniştir. Bugün sadece birkaç örnekte görülür. Yalnızca olma ifade eden eylemler türetir. *ac+ık-* (< aç-ık-), *bir+ık-*, *göz+ük-* vb (Ergin, 2013, 183).

Ercilasun, ek ile ilgili herhangi bir açıklama yapmamıştır. Sadece şu örnekleri vermiştir: *basık-* “basılmak” < bas-ık-, *irik-* “bıkmak” < ir-ik- vb (Ercilasun, 2014, 66).

Ek, Karahanlı ve Harezmi Türkçesi metinlerinde; **çınık-** “gerçekleşmek” < çın+ık- (DLT, II, 177, 16), **karık-** “kardan göz kamaşmak” < kar+ık- (DLT, II, 115, 20), **birik-** “birikmek, toplanmak, bir olmak” < bir+ik- (KB, 5617), **tüpük-** “kökleşmek, kök atmak, devam etmek” < tüp+ük- (KB, 4203), **yoluğ-** “karşısına önüne çıkmak” < yol+uk- (NF, 405, 14), **birik-** “birikmek, toplanmak” < biri+k- (KE, 196r 14), **çavığ-** “ünlenmek, tanınmak, ünlü olmak” < çav+ık- (KE, 144r 19) gibi örneklerde karşımıza çıkmaktadır.

Ekin metindeki örnekleri şunlardır:

andık- “ant içmek” < **and+ık-**

ol vaktın kim ant içtiler kim kesgeyler anlarını erteke kirigli bolup tağı istişnā kılmaslar tezgindi

birik- “toplanmak” < **bir+ik-**

tanguçılar birle birikti ikinci ‘ Abdu’llāh bin el-Aḥṭal erdi benī Temīm koşuğçısı (224a/10)

çınıktur- “doğruyu göstermek” < **çın+uğ-tur-**

Tangrığa ol kim rāst kıldı bizke (ya‘ nī çınıkturdu bizke) öz va‘ desin tağı mīrāş birdi (29b/3)

3.2.9. +IA-

Gabain, ekin sınırsız kullanım alanının olduğunu belirtir. *yilvile-* “büyülemek” < yilvi+le-, *buzagula-* “buzağılamak” < buzagu+la- örneklerini verir (Gabain, 2000, 49).

Tekin, ek ile ilgili herhangi bir açıklama yapmamıştır. *abla-* “avlamak” < ab+la-, *başla-* “başında olmak, lider olmak” < baş+la-, *kışla-* “kışı geçirmek” < kış+la- örneklerini vermiştir (Tekin, 2003, 87).

Karahanlı Türkçesinde; isimden etken, oluş bildiren ve taklidî eylemler türeten işlek bir ektir. *akıla-* “cömert saymak, cömert olarak kabul etmek” < akı+la-, *bedükle-* “büyük saymak” < bedük+le-, *çağıla-* “çağlamak” < çağı+la-, *ıgla-* “ağlamak” <

ıġ(1)+la-, *emle*- “ilaçlamak, ilaç vermek, ilaç katmak” < em+le, *talula*- “seçkin hâle getirmek, iyiyi seçmek” < talu+la-vb (Hacıeminoğlu, 1984, 156-160).

Harezmi Türkçesinde de isimden, etken-geçişli ve oluş bildiren geçişsiz fiiller meydana getiren işlek bir ektir. *ağırla*- “ağırlamak, saygılı davranmak” < ağır+la-, *arzula*- “istemek, arzu etmek” < arzu+la-, *fermanla*- “ferman buyurmak” < ferman+la-vb.

Nazarî bakımdan her isme gelmesi mümkün olan bu ek, yalın ve tek başına değil, -n- yahut -ş- fiilden fiil yapma ekleriyle genişlemiş durumda kullanılmaktadır. Örneğin aşağıdaki fiillerden -n- ve -ş- ekleri kaldırıldığı zaman geride kalan gövde kullanılmaktadır. *atlan*- “ata binmek” < at+la-n-, *küçlen*- “güç kazanmak” < küç+le-n-, *sözleş*- “karşılıklı sözleşmek” < söz+le-ş-, *paylaş*- “bölüşmek” < pay+la-ş vb (Hacıeminoğlu, 1984, 170-172).

İsimden fiil yapma eklerinin en işlek olanıdır. Örnekleri sayılamayacak kadar fazladır. Hemen hemen her çeşit ismin sonuna gelerek yapma ve olma ifade eder. *av+la*-, *balta+la*-, *taş+la*-, *sap+la*-, *su+la*- vb (Ergin, 2013, 180).

Ek, semantik olarak sonuna geldiği isme “*yapmak, etmek, olmak, vurmak, kılmak*,” gibi çok çeşitli anlamlar yükler. *kemle*- “hasta olmak” < kem+le-, *ayala*- “ellerini vurmak” < aya+la-, *samla*- “ilaç yapmak” < sam+la-, *anuk+la*- “hazır etmek” < anuk+la- vb (Toprak, 2005, 65).

Ek, Karahanlı ve Harezmi Türkçesi metinlerinde; *ağızla*- “ağza vurmak, ağız açmak” < ağız+la- (DLT, I, 302, 1), *anala*- “ana edinmek, ana demek” < ana+la- (DLT, I, 311, 1), *ayığla*- “kötülemek” < ayığ+la- (KB, 685), *azla*- “az görmek, azımsamak” < az+la- (KB, 3234), *adımla*- “adım atmak” < adım+la- (NF, 149, 9), *awla*- “avlamak” < aw+la- (NF, 155, 12), *birle*- “Allah’ın birliğini kabul etmek, tevhid etmek” < bir+le- (KE, 58v 3), *çarla*- “bağırarak, cırlamak” < çar+la- (KE, 110r 16) gibi örneklerde karşımıza çıkmaktadır.

Ekin metindeki örnekleri şunlardır:

āğāzla- (F. + T) “başlamak” < *āğāz+la*-

tört künde törüttimiz yana āğāzladı köklerning yaratmaķı (152a/9)

ağırla- “ağırlamak” < **ağır+la-**

öz ewinge yandı öz kişilerin ağırladı (225b/10)

ağırlan- “ağırlanmak” < **ağır+la-n-**

keldi mü sanga sözi İbrāhīm konuklarının sözi ağırlanmışlar (154b/2)

angla- “anlamak” < **ang+la-**

taķı yirning velikin münāfıķlar uķmaslar (anglamaslar) (21b/3)

anglat- “anlatmak” < **ang+la-t-**

Tangrı aning üze bildürdi (anglattı) (251a/2)

anglattur- “anlattırmak” < **ang+la-t-tur-**

*bilgeni örtüglügnüñ bilgeni muṭṭalı‘ kılmas (uķturmas anglatturmas) örtüglügi
üze bir kim erseni (282a/4)*

anglatturul- “anlattırılmak” < **ang+la-t-tur-ul-**

*ol kün ‘ arza kılınursuz (anglatturulur siz) örtülmes sizdin örtülgen taķı velikin
ol kim erse kim birildi bitigni sağındın (270a/7)*

arığla- “tesbih etmek” < **arığ+la-**

arığlağıl uluğ idingning atı birle (187a/1)

ayırtlan- “ayrılmak” < **ad-ır-t+la-n-**

aning içinde ayırtlanur tigme bir hikmetlig işni (93a/9)

ārzūla- (F. + T.) “arzulamak” < **ārzū+la-**

taķı tillerini yawuzluķ birle taķı ārzūladılar kim küfr ketürsengiz (215b/6)

azarla- (F. + T.) “eziyet etmek, incitmek” < **azar+la-**

‘ Abdu’l Muṭṭalıb bizdin azarlağay (182a/1)

azarlat- (F. + T.) “eziyet etmek, incitmek” < **azar+la-t-**

ol şart üze Mekke kişileri Muḥammed işlerini azarlatmağaylar (137b/4)

bağışla- (F. + T.) “bağışlamak, affetmek” < **bağış+la-**

Āsiye aydı mını manga bağışlağıl (49b/3)

bağla- “1. bağlamak” < **bağ+la-**

tiwe tizin bağladılar (222b/3)

“2. kapatmak”

anlar hişār kapuğını bağlamış erdiler (213a/1)

barla- “(Tanrı’nın) var olduğunu kabul etmek” < **bar+la-**

yalğuz ya‘ nī bir tüyü bir taķı barlayu (35b/5)

başla- “başlamak” < **baş+la-**

başladım ol idi atı birle kim bağırsak mihribān turur (33b/7)

başlan- “başlanmak” < **baş+la-n-**

iki sūre‘ ayn birle başlanur iki sūre hā birle başlanur bir sūre lām birle başlanur
(358a/2)

başlat- “(doğru yola) götürmek” < **baş+la-t-**

taķı haķıķat üze sen köndürür sen yol tapa (eğgü yolķa başlatur biz) köni
(76b/7)

bekle- / bikle- “1. katı, sağlam hâle getirmek” < **bek+le-**

yigne birle sançtı elig ayak bağları üze ernek bağları üze boyun üze uça üze
ķamuğını yigne birle tıkti bir yirde ilette bekledi bir ķuđuđda yalavaç iglig boldı
(357a/8)

muħkem ķıldılar mu (biklediler mü bikittiler mü beküttiler mü) işni biz ħükm
ķılğanlar miz (90b/4)

bilgülülen- “açıklanmak” < **bil-gü+lü+le-n-**

Tangrıdın kitabı turur kim tafsıl ķılındı (başķa başķa sanlu nişānlu bilgülü<le
>ndi) āyetleri Ķur‘ān atlığ yarlığ Tāzīçe ol öğerke kim bilürler (56a/3)

birle- “Tanrı’yı bir kabul etmek” < **bir+le-**

taķı ol vaķtın kim yāđ kılındı Tangrı yalguzun (birleyü) munķabız bolur
(24b/1)

boğazla- / boğuzla- “1. öldürmek” < **boğaz+la-**

aydı bat biçek keltürüngler munı boğazlağayın (50b/2)

“2. boğazlamak, kurban kesmek”

Loķmān bin Laķīm Qatl tağinga ağıdı qurbālar boğuzladı (272b/5)

boyunla- “itaat etmemek” < **boyun+la-**

anlar andın külerler (küldiler ya‘ nī boyunlayurlar) taķı körgezmes biz āyetdin
meger ol uluğraķ uyasındın (87b/2)

bozala- “(deve) yavrulamak” < **boza+la-**

Şālīh bir ança kişiler birle keldiler ol botonı uğula bardılar ol boto üç qurla
bozaladı (67a/3)

buķağula- “zincire vurmak” < **buķağu+la-**

tutung anı ğull urung anga (buķağulang anga) andın song tamuğķa köydürüng
anı (271a/3)

bulunla- “esir almak” < **bulun+la-**

Tangrı ‘ azze ve celle yarlıķamış erdi tanğuçılarnı öldürmek bulunlamak
Mekkede (120a/5)

bügile- “büyülemek” < **bügi+le-**

Fir‘ avn tapa taķı Hāmānķa taķı Qārūnga aydılar siħr kılğan (bügilegen yelewçi
turur) yalğan sözlegen turur (37b/3)

cüftlen- (F. T.) “çift yapmak” < **cüft+le-n-**

taķı qalınğ barçındın qarşu qarşu bolup anıng mengizlig taķı cüftlendürdük
anlarnı ürüng qor tuşluğ king kara közlüg kıızlar birle (96b/4)

çarla- “bağırmaq” < **çar+la-**

yime kamuğ üni birle çarladı kamuğ aning ünini eşittiler (112a/10)

çınla- “doğrulamak, tasdik etmek” < **çın+la-**

tağı ol kim keldi rāstlık (çınlıknı) birle tağı rāstladı anı anlar (22a/6)

çoğlaş- / **çoğulaş-** “(karşılıklı) husumet kılmak” < **çoğı+la-ş-**

cedel kılışmas (huşūmet kılmas çoğılaşmas) Tangrıning āyetleri içinde meger anlar kim küfr ketürdiler (34a/2)

tağı tilegenni iriglik birle çoğulaşmağıl (333a/2)

çoğlan- “toplanmak” < **çoğ(1)+la-n-**

tağı biri biringe yanalar (yime çoğlanurlar kanatlarındın tepretürler) (260b/3)

egtüle- / **igtüle-** “bakıp beslemek” < **egtü+le-**

başladım ol idi atı birle kim yokdın bar kılur bağırsak kim ni‘ meti birle egtüler soyurkağan rahmeti birle yarlıkar (153a/8)

Mūsī <ning> anası Mūsını andağ ok tapar erdi tağı igtüler erdi (51a/8)

ertele- “sabah erkenden yola koyulma” < **er+te+le-**

tağı boldılar (tağı bardılar yime ertelediler) (265a/2)

esle- “rukuya eğilmek” < ***es+le-**

tağı ol vaktın kim ayıldı anlarğa rükū‘ kıling rükū‘ kılmalar (ya‘ nī tevāzu‘ kılmalar eslemesler) (302a/4)

eşeklen- “eşeğe binmek” < **eşek+le-n-**

yalavaçka eşgek erdi Yağūr atlıg ürüng eşeklendi (212b/12)

fermānla- (F. + T.) “buyurmak, emretmek” < **ferman+la-**

Muhammedka telim nime açındı bağırsak kim namāz kurbān kılmak fermānladı soyurkağan kim aning düşmenni helāk kıldı (350a/1)

ğaretle-“yağmalamak” < **ğaret+le-**

Mekkeliglerke uqturdılar keldiler ni^c metlerin talumların ğaretlediler (347a/8)

hevāla- (F. + T.) “arzulamak” < **hevā+la-**

ārzūlasa (hevālasa) nefsler yime keldi anlarğa anlarning idisindin köni yol (163b/7)

hırāmla- (F. + T.) “böbürlenmek” < **hırām+la-**

andın song bardı ehli tapa hırāmlayur erdi (294b/5)

horla- (F. + T.) “aşağılamak” < **hor+la-**

fırıstiler qoldaş bolup yüngülledi (horladı uçuzladı) qavmını (88a/5)

hoşlan- (F. + T.) “sevinmek” < **hoş+la-n-**

taqı ol vaktın kim ewrıldı ehlleringe ewrıldiler hoşlanu taqı ol vaktın kim kördiler (316a/6)

huccetleş- (Ar. + T.) “münakaşa etmek” < **huccet+le-ş-**

taqı ol vaktın kim huccetleşürler ot içinde (41b/5)

ıngala- “kınanmak” < **ınga+la-**

bir rahmet idisindin bırakılğay erdi yazı yerde taqı ol yerilmiş turur (ıngalamış turur yamanlanmış turur) (266b/7)

ısparla- (F. + T.) “emanet etmek” < **ıspar+la-**

Tangrıqa ısparlanglar mini ulug künde bulğay siler (124a/5)

ilekle- / **ilikle-** “alay etmek” < **ilek+le-**

taqı kapsadı anlarını ol nirse kim erdiler anıng birle ilekler (47b/1)

kim erse el-hümeze süresini okısa birilgey anga muyandın on edğülük ol kişiler sanınça kim Muḥammed peygāMBERğa füsüs ilikler erdiler (343b/4)

illeş- “ıslah etmek” < **il+le-ş-**

taķı ongarsa (yime illeşse ya‘ nī yanut kılmasa taķı yaraşsa) aning şevābı
(74b/4)

illeştür- “ıslah etmek” < **il+le-ş-tür-**

aning birle kim küç kılur kaytğınçağa tigrü Tangrıning buyruķı tapa eger kaytsa
ongaring (illeştürüngler) aralarında tüzlük birle (140b/2)

irinçle- “geçim sağlamak” < **ir-inç+le-**

taķı fā‘ide alıng (yime irinçlengler) az siz yazuķ kılğanlar siz bîçārelık (302a/2)

irinçlendür- “geçindirmek” < **ir-inç+le-n-dür-**

bolğay kim anlar yangaylar tiyü çın kim menfa‘ at birdim (irinçlendürdüm)
(85a/5)

işle- “yapmak” < **iş+le-**

taķı aramızdın taķı arangdın hicāb bar işlegil anı kim biz işlegenler turur miz
(56a/7)

işlen- “dost, arkadaş olmak” < **iş+le-n-**

velikin kim erse sini işlense aning içinde sewünmek қаdğurmaķ kerek bolğay
(14b/9)

işlet- “yapmak” < **iş+le-t-**

ķayu ķişi kim ol turur anı işletse ança kim bu işletgen ķişıke muyan bolsa ol
tura başlağanga andağ oķ muyan bolur (32b/8)

ķatlan- “sabretmek” < **ķat+la-n-**

taķı ol nirse birle kim yarattı erkekni tişini ҳақıķat üze ‘ amelingiz muhtelif
turur (331a/5)

ķişilen- “ķişi (köle) sahibi olmak” < **ķişi+le-n-**

Mūsı yitiz erklikke tigdi erse anga ķişiler birdi kend içinde beđük küden ķılı
birdiler taķı aydılar Fir‘ avn oğlı ķişilenmiş turur (51a/12)

ķizle- “gizlemek, örtünmek” < **ķiz+le-**

kökler içinde turur taķı yirde taķı bilür anı kim örter siz (kızler siz) (242b/3)

kızlen- “gizlenmek” < **kız+le-n-**

*ant iĉer men ĳaytĳan yulduzlar birle yörigenler birle yaşıtĳanlar birle
(kızlengenler birle) (311b/6)*

ķonuķla- “misafir etmek” < **ķonuķ+la-**

Ĳārūn benī Ĳsrā’ īl uluĳlarını ķonuķladı (232a/1)

kömerle- “1.koruyucu tutmak” < **kömer+le-**

*‘ Abdu’llāh bin Ūbey bildi kim yalavaĉ ol sözni eşıtmış turur ĳorĳtı özi üze bir
anĉa ĳiřilerni kömerledi (240a/1)*

“2. musallat etmek”

*taķı taķdīr ĳıldıĳ (yime kömerlaĳay miz) anlarĳa ĳoldařlar bezediler anlarĳa ol
nirseni kim ileylerinde turur (59b/2)*

kömerlen- “musallat” < **kömer+le-n-**

*taķı ermes ssen anlar üze musallaĳ (kömerlenmiş) angdurĳıl Ĳur’an birle ol kim
erse kim ĳorĳar benim ĳorĳutmaķımdın (150a/6)*

köngüllen- “arzulamak, dilemek, istemek” < **köngül+le-n-**

*ĳaĳĳdın öngin birle taķı munung birle kim raĳbet ĳılur erdingiz (köngüller
erdingiz) (46a/2)*

köpleş- “(karşılıklı) çoĳaltmak” < **köp+le-ř-**

*biling yaķınraĳ tiriglik oyun turur taķı füsüs turur taķı bezek taķı ĳuwanışmaķ
arangızda taķı köpleşmek mällar içinde (194b/1)*

ķuvvetlandur- / ķuvvetlendür- “güçlendirmek” < **ķuvvet+la-n-dür-**

*taķı ķuvvetlandurduķ mülkini taķı birdük anga Zebūr kitābını taķı sözning açuķ
ayra kese bıĉa ‘ ilmi (4a/4)*

ķuvvetlendürdük anlarını kim bittiler düşmenleri üze boldılar (230b/5)

küçlen- “güçlenmek” < **küç+le-n-**

taķı kabardı (yime küçlendi) haķıķat üze ol idi kim tırgüzdi anı ölüglerning tırgürgeni teg (61b/6)

küçlendür- “güçlendirmek” < **küç+le-n-dür-**

Ya‘ kub oğullarındın taķı küfr ketürdi bir päre kuvvetlendürdük (küçlendürdük) anlarını kim bittiler düşmenleri üze boldılar (230b/5)

küwezlen- “kibirilenmek” < **küwe-z+le-n-**

bu ķancavī öz kişiler arasında bardı küwezlenür erdi angar aydılar yalavaç sini tutmağay kim sen ķarı turur sen (256b/5)

oķla- “oklamak, ok atmak” < **oķ+la-**

Ĥabīs birle taş attılar oķladılar (135b/11)

orla- “bağırmaq, bağırıp çağırmaq” < **or+la-**

pārengiz ķātığ ķılmış mengizlig (orlayu sözleyü teg bir ançangızlar) (139a/6)

öçürle- “örselemek, hırpalamak” < **öçür+le-**

yalavaç işlerini yünçütür erdiler öçürler erdiler taş birle urur erdiler (175b/9)

öfkele- / öwkele- “1.öfkelemek” < **öfke+le-**

taķı anlar kim singardın kiterler yazuķnung uluğlarındın taķı körksüz işlerdin taķı ol vaķtındın kim öfkelemediler (74a/6)

“2.öfkelenmek”

Tangrı öwkeledi anlarķa açlık ķınını ıdı (272b/3)

ögütle- “öğüt vermek” < **ög-üt+le-**

yime pend birgil (taķı ögütlegil) pend birmek asıg ķılur mü’minlarķa (156b/7)

ögütlen- “öğüt verilme” < **ög-üt+le-n-**

rāst ķılınğ tanuķluķnı Tangrı üçün ol ögütlenür anıng birle ol kim erse biter erdi (247a/6)

öwkelen- “öfkelenmek” < **öwke+le-n-**

Muḥammed<ning> Tangrısı Muḥammedka buşmış turur (öwkele<n>miş)
(78b/3)

peṣīrl(a/e)- (F. + T.) “kabul etmek” < **peṣīr+l(a/e)-**

bir gürūh üze kim bu oğulnı sizlerdin peṣīrlağaylar eḡgü tapğaylar bu söznı bardılar (49b/10)

rāstla- (F. + T.) “doğru bir şekilde yapmak; doğru yolda olmak; dinî vecibeleri doğru bir şekilde yerine getirmek; dinî vecibeleri tasdik etmek < **rast+la-**

cezā kūninde biz yarattuḡ sizni nelük (rāstlasa erdingiz siz) üstüvār tutmas siz
(185b/7)

rāzlaş- (F. + T.) “gizli gizli (konuşmak)” < **rāz+la-ş-**

ol vaḡtın kim rāzlaştıḡız rāzlaşmang yazuḡ birle (200b/4)

saḡula- “ölçmek” < **saḡu+la-**

taḡı ol vaḡtın kim saḡuladılar anlarḡa yā ölçtiler anlarḡa ekserler sizmesler mü kim anlar ḡaḡıḡat üze anlar ḡoparılmışlar turur (314b/6)

sakla- “saklamak, korumak” < **sa-ḡ+la-**

yime küdeḡgil anlarını (taḡı saklaḡıl anlarını) yawuz işlerdin taḡı ol kim kim saklasang yawuz işlerdin (35a/4)

saklan- “sakınmak, günah işlemekten sakınmak” < **sa-ḡ+la-n-**

taḡı ol kim erse kim birdi yime yawuzlıḡdın sakındı (saklandı) (331a/6)

söyle- “söylemek” < ***sö-y+le-**

ma‘ nīsı ol ant bolur kim andaḡ kim ayur söyler oḡ ant yāḡ ḡılur men (329b/5)

sözle- “söylemek, konuşmak” < ***sö-z+le-**

taḡuḡılalar yalavaḡ birle telim sözlediler (245a/6)

sözleş- “konuşmak” < ***sö-z+le-ş-**

*taķı ol vaķtın kim ĥuccetleŗŭrler (sŭzleŗşeler) ot iķinde aytur za‘ ĩfler anlarġa
kim boynaġalık kıldılar* (41b/5)

sŭzlet- “konuŗturmak” < ***sŭ-z+le-t-**

Tangrı ol kim sŭzletti tigme bir nirseni taķı ol yarattı sizni (59a/1)

ŗaleb- (Ar. + T.) “istemek” < **ŗaleb+le-**

kŭngli Ebŭ Bekrni ķoldı ķoptı Ebŭ Bekrni ŗalebledi (292b/1)

tangla- “ŗaŗırmak” < **tang+la-**

taķı tangladılar ķaķan kim keldi anlarġa ķorķutġan yalavaķ anlardın (2a/3)

tapla- “ŗazı olmak” < **tap+la-**

*taķı rāzı bolmas (taķı taplamas taķı tilemes) ķullarınġa kŭfrni taķı eger ŗŭkr
keltŭrsengiz* (17a/7)

taplan- “ŗazı olunmak” < **tap+la-n-**

*ŗevab birilmiŗ (taplanmiŗ ķabŭl ķılınmiŗ) ĥaķıķat ŭze biz biz indŭrdŭk sening
ŭze Kur’ānnı* (298a/1)

taŗla- “taŗlamak” < **taŗ+la-**

taķı idingiz birle kim ŭldŭrsengiz (taŗlasangız) mini taķı kırtinmesengiz (94b/3)

taŗlan- “taŗlanmak” < **taŗ+la-n-**

taķı ermes ol taŗlanmiŗ ŗeyŗān sŭzi taŗlanmiŗ (312a/4)

tengle- “eŗit hāle getirmek” < **teng+le-**

*yime kŭŗezmek ŭķŭn turur tenglemek ġālib bolġan kŭsŭŗ bilgen Tangrıning
taķdĭri apang yŭz ewŭrseler* (57b/1)

tenglet- “hazır hāle getirmek” < **teng+le-t-**

*taķı ol vaķtın kim ŭķmak yawutuldı bildi ten anı kim anı kim ĥāŗır kıldı
(tengletŭrmiŗin)* (311b/5)

tingla- “dinlemek” < **ting+la-**

Tangrı sözleri turur Cebrîl keltürmeki anlar eğgü tınglar erdiler eşitür erdiler
(168a/5)

tolula- “doldurmak” < **to-l+ug+la-**

yalavaç köglini arıg kıldı yek vesveselerindin yudı kögsünü ‘ ilm ve hikmet
toluladı (181a/10)

türlen- “muhtelif olmak” < **tür+le-n-**

Tangrı meşel bir erni anıng içinde ortaqlar muhtelif kılkılgılar (tar<tı>
şıklığlar türlegenler) (21b/6)

uçala- “(sırt üstü) kaldırmak” < **uç+la-**

kaçan bitig tigdi erse yalavaç iglig erdi andağ kim öz adağı birle barumas erdi
yalavaçnı uçadılar biregü kiğindin adaqların kötürdi (122a/10)

uluğla- “takdir etmek, ululamak” < **uluğ+la-**

tağı bolğıl şükr kılgınlardın uluğlamadılar Tangrını uluğluğunıng haqqınça
(28a/1)

umançla- “ümit etme” < **um-anç+la-**

tama‘ kıılır (umançlayı köz tutar) (289a/5)

umınçla- “umut etmek” < **um-inç+la-**

kıkrarlar anlarını ermedük mü sizing birle aydılar mü’minler emet erdingiz veli
siz fitne kıldıngız özleringiz tağı ögündüngüz tağı şekklig boldunguz tağı
arsıkturdi sizke umınçla ançağa tigrü kim keldi Tangrının buyruğı tağı
arsıkturdi Tangrı birle iblis azdurğan (193a/5)

ülgüle- “ölçmek” < **ül-gü+le-**

tağı endaze kıldı anı andın song yolını āsān kıldı anga (309a/6)

ülüşle- “pay etmek” < **ül-üş+le-**

rūze açmak ödi boldı erse anlarğa biş etmek erdi arpadın ülüşlediler tigme bir
kişike bir tegdi (299a/7)

yağılaş- “düşmanlık etmek” < **yağı+la-ş-**

taķı ting tüz bolmas eğgölük taķı yawuzluķ yandur ol nirse birle kim körklügrek ol vaķtın kim ol kim erse sening arangda taķı aning arasında yağılaşmak turur tamām ol yaķın dost hālīş dost mengizlig (61a/2)

yağmala- “yağmalamak” < **yağma+la-**

Mekkeliglerning ne kim yılķıları bar erse kamuğını yağmaladılar (346a/5)

yalğanla- “yalanlamak” < **yalğan+la-**

belī keldi sanga āyetlerim yalğanķa nisbet ķılding (yalğanlading) anlarnı (27a/1)

yamanla- “intikam almak” < **yaman+la-**

taķı ‘ ayb ķılmadılar (yime yamanlamadılar yime öç almadılar) anlardın meger kim bitseler Tangrıķa yingen öğülmīş turur (319b/1)

yamanlan- “kınanmak” < **yaman+la-n-**

bir rahmet idisindin bıraķılğay erdi yazı yirde taķı ol yerilmīş turur (ıngalamış turur yamanlanmīş turur) (266b/7)

yamanlaş- “haset etmek, kıskanmak” < **yaman+la-ş-**

Tangrı aşnudın ayğaylar kim ҳased ķılursuz bizke (yamanlaşur siz bizke) (128a/7)

yangakla- “yanak sıkmak” < **yangak+la-**

Mūsī sol elgi birle Fir‘ avn saķalını tuttı ong elgi birle Fir‘ avnnı yangakladı (50b/1)

yarağlan- “gücü yeter olmak” < **yarağ+la-n-**

yime anlar köre turur irdiler hergiz umadılar (yarağlanu bilmediler) öre turguķa yime ermediler öç alğanalar (156a/3)

yaşla- “taze olmak” < **yaş+la-**

taķı köğüsleri ķala yaşlagan yaştaş kızlar bolğay (304b/2)

yıgla- “ağlamak” < **yığ+la-**

*yalavaç birle ġazātka barmākka oġul kız ‘ ayālları anıng qatınga keldiler
yıġladılar aydılar bizni kimke qoğur sen (241b/3)*

yobıla- “alay etmek” < **yobı+la-**

*kim erdiler anıng birle ileklerler (maşara qılurlar yobıqlarlar) ol vaqtın kim
kördiler erse qınıımızning qatıġlıqın aydılar kirditindimiz Tangrıġa (47b/1)*

yoqala- (I) “(mecaz) (incelmek) kolaylaşmak” < **yoq+a+la-**

*Tangrı ‘ azze ve celle bu āyetni ıdı ol zihār mensūh boldı ol kim zihār qılsa
keffāret buyurdı bu sözi aymamak üçün yime saqnıqlıq qılmaq üçün
qancavīning işi yoqaladı (204b/110)*

yoqala- (II) “aşmak, yükselmek” < **yoq+a+la-**

tağı anı kim iner kökdin tağı anı kim miner (aşar yokalar) anga (191a/2)

yoqla- “kaldırmak” < **yoq+la-**

*yalavaç Beytü’l-Mağdīs tapa bardı Burax üze minüp anda kökke ilettiler
qamuġ kökke aġdı yitmiş ming hicābnı yoqladı (166b/9)*

yoqlat- “(bina) kaldırmak, yükseltmek” < **yoq+la-t-**

*yime aydı Fir‘ avn āy Hāmān yoqlat manga qarşı bolġay kim tiggey men
qapuġlarġa kökler qapuġlarıngā tā baqsam (40a/1)*

yolçıla- / **yorçıla** “doğru yolu göstermek” < **yolçı+la-**

*bu ol Tangrıning köni yolu turur kim köndürür (yolçıqlar) anıng birle kimni kim
tiler (21a/1)*

yükle- “yüklemek” < **yük+le-**

*yalavaç ol tüşgündin köçti öngin tüşgünke işleringe yarlıqadı talum özdin
kiterdiler tiwe üze yükledi bu tüşgünde yalavaçqa iki kişi utru keldi (222a/2)*

yüklen- “sorumlu tutulmak” < **yük+le-n-**

anlarning şıfatı yüklendiler Tavrıtı andın song kötürmediler eşgek şıfatı mengizlig kim kötürür kitābları neme yawuz ol erenlarning şıfatı kim yalganka nisbet kıldılar āyetlerini Tangrının āyetlerini taķı Tangrı köndürmes zulm kılgan erenlerni zulm kılganlar (235a/1)

yüngülle- “aşagılamak” < **yüngül+le-**

yüngülledi kavmını boyun südiler anga haķıķat üze anlar erdiler erenler buyruķdın çıķganlar (88a/5)

yüzlen- “-e / -a yönelmek” < **yüz+le-n-**

‘ Ukkāşaka yüzlendiler Ebū Bekr ‘ Ömer ‘ Oşmān ‘ Alī kamuğı ‘ Ukkāşaka aydılar yā ‘ Ukkāşaka yalavaç iglig turur (123a/4)

3.2.10 +(A)r- / +(U)r-

Gabain, ekin genellikle vokalle ile biten kelimelerden sonra kullanıldığını belirtmekte ve *belgür-* “belirmek” < belgü+r- örneklerini vermektedir (Gabain, 2000, 50).

Eski Türkçede işlek olmayan bir ektir. Oluş bildiren geçişsiz fiiller meydana getirir. *çaşır-* “lekelemek, leke atmak” < çaşı+r- vb. (Hacıeminoğlu, 1984, 141).

Karahanlı Türkçesinde çeşitli sesleri taklid eden eylemler türeten bu ek, genellikle tek başına hiçbir anlam taşımayan “*sözde isim*” tabanlarına gelmektedir. *bırkır-* “homurdanmak” < bırk-ır-, *çakır-* “çağırmaq” < çak-ır- vb. (Hacıeminoğlu, 1996, 154).

Harezmi Türkçesinde oluş bildiren geçişsiz fiiller türeten işlek olmayan bir ektir. Bu ek, mevcut örneklerde hep ünlü ile biten tabanlara geldiği için, *+ar-* / *+er-* ekinin farklı bir şekli olarak düşünülebilir. *kadgur-* “üzülmek, kaygılanmak” < kadgu+r- , *karar-* “siyahlaşmak, kararmak” < kara+r- vb. (Hacıeminoğlu, 1984, 173).

İşlek olmayan birkaç kelimedede görülen bir ektir. “*Olma*” ifade eden fiiller teşkil eder. *deli+r-*, *ķaygu+r-*, *üf+ür-* fiillerinde bu ek vardır. Ekin ses taklitlerinden de fiil oluşturduğu görülmektedir. *an+ır-*, *bağ+ır-*, *çağ+ır-*, *öğ+ür-* vb. (Ergin, 2013, 183).

Eski Türkçede isim ve sıfatlardan “*olmak*” anlamında geçişsiz fiiller türeten bu ek için az sayıda örnekler verilmektedir. *belgür-* “belirmek” < belgü+r-, *ebir-* “bir şeyin etrafında olmak, dolanmak” < eb+ir- vb.

DLT’ de +r-, +ar-, +er-, eki ile yapılmış fiiller ve bu ekin nasıl oluştuğu ile ilgili açıklamalar vardır. Buna göre +r-, +ar-, +er-, genellikle sıfatlardan ve renk adlarından “*olma, bulunma*” veya “*bir hâlden bir hâle dönüşme*” anlamlarında geçişsiz fiiller türetmektedir. *tüzer-* “düzelmek” < tüz+er-, *küzer-* “güz mevsimi olmak, güzleşmek” < küz+er- vb. (Korkmaz, 1995, 143-144).

Ek, Karahanlı ve Harezmi Türkçesi metinlerinde; **karar-** “kararmak” < kara+r- (DLT, II, 77, 2), **eskir-** “eskimek” < eski+r- (DLT, I, 228, 3), **tüner-** “kararmak” < tün+er- (KB, 4892), **yaşar-** “yeşermek” < yaş+ar- (KB, 133), **ağar-** “benzi ağarmak, hâlsiz düşmek, kendinden geçmek” < ağ+ar- (KE, 83r 13), **sargar-** “sararmak” < sar(ı)ğ+ar- (KE, 132v15) gibi örneklerde karşımıza çıkmaktadır.

Ekin metindeki örnekleri şunlardır:

atar- “yad etmek, anmak” < at+ar-

taķı yāđ kılğıl (atarğıl) kulumızın Dāvudın kuvvet eyesini (4a/1)

atarıl- “yad edilmek” < at+ar-ıl-

süre beyān kılınmış taķı yāđ kılındı (yime atarıldı) anıng içinde toķuş kördüng anlarını köngüllerinde sökellik bar baķarlar (117a/4)

burtar- “yüzünü ekşitmek” < burt+ar-

burtardı taķı yüz ewürdi (308b/1)

ķabar- “yükselmek” < ķab+ar-

taķı ķabardı haķıķat üze ol idi kim tırgüzdi anı ölüglerning tırgürgeni teg haķıķat üze ol Tangrı tigme bir nirse üze ķādır turur (61b/6)

ķarar- “kararmak” < ķara+r-

tün boldı erse ajun ķarardı yalavaç süsinde ot ķılmıř erdiler (222b/1)

ķurtar- / **ķutar-** / **ķutgar-** “kurtarmak” < ķurt+ar-

taķı ķurtarduķ oĝulların Ya‘ kub oĝulların ĥor ķılĝan ķındın (95a/4)

*Tangrı taķı ol kim erseni kim mening birle turur yā raĥmet ķılsa bizke kim
ķutĝarur (ķutarur)* (261b/5)

öz cāningnı ķutĝarĝıl uş men sanga söz tutturdum (52b/8)

sarĝan- / **sarĝar-** “sararmak” < **sar(ı)ĝ+ar-**

andın song ķuruyu başlar ķörer sen anı sarĝarmış andın song ķılur anı uşanmış
(20a/6)

subar- > **suwar-** > **suvar-** / **suĝar-** / **suvar-** / **suwar-** “1.sulamak, su vermek, su içirmek”
< **suĝ+ar-**

*taķı ķılduķ anıng içinde tölengen taĝlar yüksekler taķı suĝarduķ sizni tatlıĝ
suwnı tatlıĝ* (301a/2)

taķı suĝarduķ sizni (suwarduķ sizni yime içürdüķ) (301a/2)

yalguz ķuđuĝdın tarttı ķoylarını suwardı taşnı ķuđuĝ üze örtti (53b/3)

“2. (mecaz) sulamak”

*kim Muĥammed sūresini oķısa Tangrı üze ĥaķķ bolĝay kim anı suĝarĝay
uçmaķ arıķlarındın* (113b/11)

yaşar- “yaşarmak” < **yaş+ar-**

yalavaçning yime közi yaşardı (225b/12)

yaşrul- “taze olmak, yeşermek” < **yaş+(u)r-ul-**

taķı yaşrulmış muz tüpi aĝacı içinde (184b/4)

3.2.11 +rA-

Gabain, ekin seyrek olarak kullanıldığını belirtmekte ve *kekreş-* “tahrir etmek, kızdırmak” (*kek-* “kin ve-ş- kuvvetlendirme eki”) örneğini vermektedir (Gabain, 2000, 50).

Tekin, **rA-* ekinin yansıma eylemler türettiğini belirtir. *mönrä-* “(sığır, geyik vb.) böğürmek” (IB60); krş. Mo. *Mögere-*; *yaŋra-* “çınılamak” (IB22) < **yaŋ* “yansıma; krş. Uyg. *Yaŋku* “yankı” örneklerini verir (Tekin, 2003, 88).

Erdal, ekin işlek olmadığını ve fiillerin iki heceden oluştuğunu ifade etmektedir. Erdal’a göre bu ek Eski Türkçe /r/’den önce genellikle /k/, /g/, /ŋ/ gibi bir ünsüz ile kullanıldığı belirtmekte ve *maŋra-*, *müŋre-*, *çıŋra-*, örneklerini vermektedir. Bazı örneklerde ise /r/’den önce /ç/ ve /ll/ gibi ünsüzlerinden sonra da gelebileceğini ifade etmekte *saçra-*, *külre* vb. örnekleri vermektedir. Ayrıca bu ekin *-(X)t-*, *-(X)n-*, *-(X)ş-* gibi eklerle de genişlediğini belirtmektedir *çıŋra-t-*, *tigre-t-*, *okra-ş-* vb. (Erdal, 1991, 469-474).

Karahanlı Türkçesinde genellikle sesleri taklit ya da çeşitli hareketleri tasvir eden fiiller türeten işlek bir ektir.

Bu çeşit fiillerde kök ile eki ayırmak oldukça zordur. Çünkü asıl anlam ektedir; o kaldırıldığı zaman isim durumundaki taban tek başına bir şey ifade etmemektedir. *çokra-* “su kaynamak” < çok+ra-, *kökre-* “kükremek” < kük+re-, *tikre-* “ses vermek” < tik+re- vb. (Hacıeminoğlu, 1996, 158).

Eski Türkçede işlek olmayan bir ektir. Türkiye Türkçesinde daha çok konuşma dilinde olmak üzere genellikle ses yansımalı tek heceli köklerden, o sesi çıkarmaya dönüşen fiiller türetmiştir. Bazen de çatı ekleriyle genişletilmiştir: *akra-* “at homurtulu ses çıkarmak”, *anra-* “kükremek”, *çokraş-* “kaynaşmak”, *kekre-* “acımtırak olmak” vb. (Korkmaz, 2017, 179).

Eski Türkçede birkaç örnekte rastlanmaktadır. *kewremek*, *yigrenmek*, *kekreşmek* vb. çözümleri güç ve şüphelidir

Eski metinlerde ve Anadolu ağızlarında yansılardan oluşturulduğu görülen ve genellikle hayvan sesleri veren fiiller, bazı hareketleri gösteren fiiller ve çeşitli kavramları gösteren fiiller olmak üzere üçe ayrılan bu ek için *kökremek* (*sığır*), *şakramak* (*kuş*), *titreme*, *davranmak*, *gevremek*, *seyrelmek* vb. örneklerini verebiliriz (Banguoğlu, 2011, 221-222).

Ek, Karahanlı ve Harezmi Türkçesi metinlerinde; *çıkra-* “gıcırdamak” < çık+ra- (DLT, III, 280, 23), *ıŋra-* “deve inlemek” < ıŋ+ra- (DLT, I, 120, 18), *titre-* “titremek,

korkmak, dehşete düşmek” < tit+re- (NF, 200, 2), **toğra-** “doğramak” < toğ+ra- (NF, 25, 1), **ıñra-** “ağlayıp inlemek, inildemek” < ıñ+ra- (KE, 69v 5), **tepre-** “ hareket etmek, yola çıkmak; saldırmak, hücum etmek” < tep+re- (KE, 94v 13) gibi örneklerde karşımıza çıkmaktadır.

Ekin metindeki örnekleri şunlardır:

çingra- “çınılamak, ses çıkarmak” < **çing+ra-**

törütti kişini çingrağan balçık dın sakşık mengizlig (177a/4)

kökre- “gürültü, yüksek ses” < **kök+re-**

ol kün kim sürüyürler ot içinde yüzleri üze tatinglar tamuğnung sıkamaknı (tamuning kökremekini) 174a/4)

tepren- “hareket etmek” < **tep+re-n-**

ol teprenür yā imīn boldunguz mu ol kim ersedin kim kök içinde turur kim ıdşa (260a/6)

tepre- “harekete geçmek” < **tep+re-**

Tangrı bu yirni yarattı suw yüzinde yir teprer erdi halk yir yüzinde amrulmas erdiler (151b/6)

tepret- “harekete geçirmek” < **tep+re-t-**

yalavaç iglig boldı bağlarını hıç tepretümes erdi otaçılar bilmediler kim bu ne turur (357a/9)

tepretil- “harekete geçirilmek” < **tep+re-t-il-**

ol vaqtın kim tepretildi yir tepretilmekini taķı çıkarıldı yir yüklerini (339a/2)

titre- “titremek” < **tit+re-**

bu söz yalavaç tili üze yorıdı erse ol ok vaktā ögüندی sakınçke tüştı Tangrıdın kórķa titreyü yoķaldı (168b/2)

yigren- “iğrenmek, hoşlanmamak” < **yig+re-n-**

taķı Tangrı yarukluķının tūkel kılķanı turur taķı eger yigrense kāfirler ol ol turur kim ıdı peygamberini kōni yol birle (229b/2)

yigrendür- “iğrendirmek” < **yig+re-n-dür-**

sewdürdi sizke kirtinmekni taķı bezedi anı köngülleringiz içinde taķı yigrendürdi sizke küfini buyruķdın çıkmaknı taķı yazmaknı anlar anlar tururlar kōni yolluķlar tururlar (140a/4)

3.2.12. +kIr- / +krA-

Yansıma fiillerden anlamlı fiiller türetir. *kıkırış-* “kıkırdaşmak, bağışmak”, < k1+kır-ış-, *aykır-* “haykırmak” < ay+kır- vb. (Gabain, 2000, 49).

Tekin, Ekin yansıma sesler türettiğini belirtmekte ve *kıkır-* “bağışmak” < k1+kır-, *bükür-* “püskürtmek, fışkırtmak” < bü-kür örneklerini vermektedir (Tekin, 2003, 333).

Eski Türkçede genellikle tabiat seslerini taklit etmek üzere kullanılmıştır. Ayrıca taklidi fiil yapma eki kaldırıldığı zaman geride “*isim tabanı*” herhangi bir anlam ifade etmektedir. *aykır-* “haykırmak”, < ay+kır- *kıkır-* “bağışmak” < k1+kır- vb. (Hacıeminoğlu, 1984, 139).

Harezmi Türkçesinde taklidi sözcüklerden fiil türeten işlek olmayan bir ektir. *tükür-* “tükürmek” < tuf+kür- vb. (Hacıeminoğlu, 1997, 137).

Ercilasun, Ekin taklidi isimlerden fiil yaptığını belirtmekte ve *bür+kır-* “serpilmek”, *büv+kır-* örneğini vermektedir (Ercilasun, 2014, 40).

Ek, Karahanlı ve Harezmi Türkçesi metinlerinde; **bırkır-** “homurdanmak, genizden ses getirmek” < bır+kır- (DLT, II, 171, 23), **üşkür-** “üşürmek, kışkırtmak; ıslık çalmak,” < üş+kür- (DLT, I, 228, 6), **bürkür-** “püskürtmek, serpmek” < bür+kır- (KB, 4892), **ķakır-** “boğazını ses çıkararak temizlemek” < ķa+kır- (KB, 4113), **bıskır-** “gülümsemek” < bıs+kır- (NF, 157, 6), **tuwķur-** “(köpek için) belli bir menzile sürme” < tuw+ķur- (NF, 155, 16), **ķakır-** “boğazını gürültü ile temizlemek” < ķa+kır- (KE, 165v 21), **üwkür-** “tükürmek” < tüw+kür- (KE, 23v 8) gibi örneklerde karşımıza çıkmaktadır.

Ekin metindeki örnekleri şunlardır:

kıkır- “bağırarak, çağırarak, seslenmek” < **kı+kır-**

taķı kıkırdı Fir^c avn kavmı içinde aydı āy kavmum (87b/7)

kıkırıl- “çağrılmak” < **kı+kır-ıl-**

taķı ol anlar üze közsüzlük turur anlar kıkırılurlar yırak yirdin (62b/5)

kıkırış- “(karşılıklı) seslenmek, bağırarak, çağırarak” < **kı+kır-ış-**

taķı kıkırıştılar erteke kiriglı bolup (264b/6)

kıkıra- “çağırarak, seslenmek” < **kı+k(ı)r-a-**

hakaķat üze anlar kim kıkırlar sini hücreler artındın üküşrekleri bilmesler (139b/3)

3.2.13. +(I)rGA-

Eskiden beri çok yaygın olmayan ve benzerlik anlamı (gibi saymak, gibi davranmak) veren fiillerdir. (E.T. *alıpırmak, esirgemek, busurgamak*). Dilimizde de sayılı örnekleri kalmıştır. *yadırgamak, azırganmak, taşırgamak* gibi. *-irge-* benzerlik eki hem isim, hem de fiil tabanlarından fiil yapar (Banguoğlu, 2011, 213).

Bu ekle oluşturulan eylemlerin tamamı anlam olarak duygu ile ilgilidir. Ayrıca bu ekle oluşturulan eylemlerin *-(X)n* eki ile genişlediği ve geçişli olduğu bilinmektedir. Aynı zamanda bu ek bazı örneklerde (*tuy-urka-, kıs-ırkan- vb.*) fiilden fiil türeten bir ek olarak da karşımıza çıkmaktadır (Erdal, 1991, 463).

Korkmaz’ a göre *+(I)rgA-* eki bir birleşik ek görünümündedir. Eski Türkçeden itibaren bütün lehçelerde pek az sayıda örneğine rastlanılmıştır. Türkiye Türkçesinde de *-(I)mSA+* ekine koşut, “*gibi saymak, öyle saymak*” anlamında birkaç fiil bırakmıştır. Azırğa- ve azırgan- “*az görmek, azımsamak*”, esirge-, taşırga- “*hayvan tırnağını taştta zedelemek*” vb. (Korkmaz, 2017, 179).

Ek, vokal uyumuna uygun olarak yardımcı bir ses ile kurulmaktadır.

Ek, Karahanlı Türkçesi metinlerinde; **esirge-** “acımakı eseflenmek” < es+(i)rge- (DLT, I, 306, 15), **suyurka-** “şefkatli olmak, bağışlamak” < (KB, 1404) gibi

örneklerde karşımıza çıkmaktadır. Fakat Harezmi Türkçesi metinlerinde bu eke rastlanılmamıştır.

Ekin metindeki örnekleri şunlardır:

soyurğa- / soyurka “rahmet etmek” < **soy+urğa-**

taķı vaşsiyyet kılıştılar şabr birle taķı vaşsiyyet kılıştılar raķmet kılmaķ birle (soyurğamaķ birle) (329a/7)

meger ol kim erse kim raķmet kıldı (soyurkağı) Tanrı haķıķat üze ol ol yingen raķmet kılğan turur (96a/3)

tangırka- “şaşırmak” < **tang+ırka-**

ķur’ān birle okıģu uluģ idı yarlıģı tangırkağılar (146a/10)

3.2.14. +sA-

Gabain, ekin “*arzulama, istek duyma*” bildirdiğini belirtmekte ve *kaksak-* “kindar, kinli” < ka+sa-k- örneğini vermektedir (Gabain, 2000, 50).

İşlek olmayan eklerden biridir. Genellikle isimlere gelerek isimlerde arzu ve istek anlamı oluşturur. Ayrıca bu ek beslenmekle ilgili fiillerde meydana getirebilir. *evse-, biligse-, ulugsa-* fiillerinin dışındaki fiiller ‘yemek istemek, beslenmeyi arzulamak’ gibi anlamlar ifade eder (Erdal, 1991, 528).

Karahanlı Türkçesinde fiilden fiil yapan bir ek olarak da kullanılan -sa- / -se- eki isimlerden de aynı anlam ve mahiyette fiiller türeten işlek bir ektir. Ekin bu durumu aslında Türk dilinin genel kurallarına aykırıdır. Çünkü Türkçede fiilden fiil türeten eklerle isimden fiil türeten ekler ayrırırlar; fakat -sa- / -se- bu kuralın dışında kalmıştır. Aynı durum -a- / -e- / ve -k- / -ķ- eklerinde de görölmektedir: *alıgsa-* “almak istemek” < alıģ+sa-, *barıgsa-* “varmak istemek, gitmek istemek” < barıģ+sa-, *biligse-* “bilgili olmak istedi” < bilig+se- vb. (Hacıeminoğlu, 1996, 159).

Harezmi Türkçesinde az kullanılan bir ektir. Bir şeye karşı duyulan arzuyu ifade eder (Hacıeminoğlu, 1997, 136).

Bu ek için Ercilasun, “*Kaşgarlı Mahmud bu ekin hem isim, hem fiillere gelerek yapılmak istenen işi ifade eder*” görüşünü belirtir. *kök+se-* “göge yükselmeyi istemek”, *suv+sa-t-* “susatmak” örneklerini verir (Ercilasun, 2014, 40).

+sA- eki işlek olmayan istek bildiren bir ektir. Ad kök ve gövdelerinden eklendiği ada karşı istek ve ihtiyaç bildiren fiiller türetir. *bogasa-* “inek boğa istemek”, *duraksa-* “durmak istemek, durur gibi yapmak” vb.

Eklendiği adın genellikle sıfatlardan “*gibi görmek, gibi saymak*” anlamında fiiller türetir. *çirkinse-* “çirkin bulmak”, *çoksa-* “çok bulmak, çok gibi bulmak” vb. (Korkmaz, 2017, 180).

Ek, Karahanlı ve Harezmi Türkçesi metinlerinde; *açıgsa-* “canı ekşi istemek” < açığ+sa- (DLT, I, 279, 25), *barıgsa-* “varmak, gitmek istemek” < barığ+sa- (DLT, III, 333, 22), *suwsa-* “susamak” < suw+sa- (KB, 2924), *kapsa-* “kapsamak, kuşatmak, etrafını sarmak” < kap+sa- (NF, 322, 7, KE, 69r 3), *suwsa-* “susumak” < suw+sa- (NF, 355, 3, KE, 229v 14) gibi örneklerde karşımıza çıkmaktadır.

Ekin metindeki örnekleri şunlardır:

körsetil- “gösterilmek” < **kö-r+se-t-il-**

körsetilür anlarını ārzūlayur yazuk kılgan kim kâşkî yulunsa ol künnüng kınındın ol künnüng oğulları birle (273b/6)

susa- / **suwsa-** “susamak” < **suw+sa-**

anlar yılkıları birle kamuğ suwsamış erdiler (134a/2)

suwdın içgeyler içip kanmağaylar tiwelerning içişi teg (susagan aşukmış tiweler içmek) bu tuzğuları turur (185b/6)

3.2.15. +sIn-

Eski Türkçede isimlerden özentî ve temayül ifade eden fiiller yapan işlek bir ektir. Bunun *-sı-* / *-si-* eki üzerine *-n-* dönüşlülük ekinin gelmesiyle oluştuğu görülmektedir. Ancak *-sın-* / *-sîn-* eki yalnız isim köklerinden çok, *-m-* iyelik eki ile genişletilmiş tabanlara gelmektedir. Bu ekle yapılan fiiller geçişsizdir. *Begimsin-* “

beylik taslamak, kendini bey sanmak” < beg+im+sin-, *erksin*- “kendini kuvvetli sanmak, kuvvetlenmek” < erk+sin- vb (Hacıeminoğlu, 1984, 142).

Benzerlik, gibilik ifade eden *+sI-*’lı fiillerin birçoğu da ekteki, kişinin kendi değerlendirilmesinden meydana gelen “*gibi görme, gibi sayma*” işlevini pekiştirmek için birer *-n-* dönüşlülük ekiyle de genişletilmiş bulunmaktadır. *arsın*- “utanır gibi olmak, utanmak”, < ar+sin-, *azsın*-“az gibi görmek, az bulmak” < az+sin- vb (Korkmaz, 2017, 180).

Harezm Türkçesinde çok sayıda örneği görülmektedir. Harezm Türkçesinde ek, geldiği isimlere “*gibi görünmek, davranmak, gibi olmak*” anlamları katarak onları fiilleştirir. *aħmaksın*- “aptal saymak”, < aħmak+sin-, *sağırısın*- “sağır gibi davranmak” < sağır+sin- vb (Toprak, 2005, 74).

Ek, Karahanlı ve Harezm Türkçesi metinlerinde; *ersin*-“erkekleşmek” < er+sin- (DLT, I, 253, 11), *yérsin*- “ bir yeri yurt edinmek” < yér+sin- (DLT, III, 109, 15), *ağırısın*- “(iş) ağır, güç, zor gelmek, ağrına, zoruna gitmek” < ağır+sin- (NF, 287, 14), *uluğsın*- “büyüklük taslamak, kibirlenmek” < uluğ+sin- (KE, 9r 9) gibi örneklerde karşımıza çıkmaktadır.

Ek, metinde yalnızca bir yerde tespit edilmiştir:

uluğsın- “kibirlenmek” < **uluğ+sin-**

secde kıldılar ferîşteler kamuğları birikip meger iblîs uluğsındı (10a/7)

4. SONUÇ

Harezmi Türkçesi Kur'ân Tercümesi (Meşhed Nüshası 293.No.), Fiil Söz Yapımı adlı yüksek lisans çalışmamızda Meşhed Nüshası (293. No.) adlı eserde yer alan basit (kök) fiilleri ve türemiş fiilleri yapı bakımından inceledik. Ayrıca tespit edilen eklerin türeme biçimlerine dair görünüşleri Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi döneminin önemli eserlerinden; *Divanü Lügati't Türk, Kutadgu Bilig, Kısasü'l- Enbiyâ ve Nehcü'l - Ferâdis'te* de tespit edilerek çalışmaya dâhil edilmiştir.

İncelediğimiz eserde 203 basit (kök) fiil, 1017 türemiş fiil olduğunu ve bu türemiş fiillerin 742 tanesinin fiilden fiil yapma ekiyle, 275 tanesinin de isimden fiil yapma ekiyle türemiş olduğunu tespit ettik. Yani bu durum 1220 basit (kök) fiil ve türemiş fiilin kökünün ve hangi eklerle türetildiğinin tespiti anlamına gelmektedir.

Bunların dışında tespit edilen 33 fiil ve fiil soylu kelimenin kökeni, yapısı araştırmacılarla tartışılmış veya kesin sonuca varılamamıştır. Bu kelimeler *açıklamalar* başlığı altında değerlendirilmiştir. Bu kelimeler ile birlikte Meşhed Nüshası (293 No.), adlı eserde 1264 fiil ve fiil soylu kelime incelenmiştir.

1220 basit (kök) fiil ve türemiş fiillerin türetilmesinde 19 adet *fiilden fiil yapım eki*, 15 adet *isimden fiil yapım eki* kullanılmıştır. Kelime türetmede kullanılan eklerin kullanım sıklıkları şu şekildedir:

1.Fiilden fiil yapım eki

1.1. -A-	: 2
1.2. -Ar-	: 8
1.3. -d- / -y	: 19
1.4. -DUr-	: 93
1.5. -GXr-	: 28
1.6. -GXz-	: 7
1.7. -I- / -U-	: 5
1.8. -(X)k-	: 9
1.9. -kXt-	: 2

1.10. $-(X)l-$	: 155
1.11. $-lA-$	: 2
1.12. $-m-$	: 3
1.13. $-(X)n-$	:144
1.14. $-(X)r$	: 67
1.15. $-sA-$	: 1
1.16. $-sIk-$	: 2
1.17. $-(X)s-$	: 67
1.18. $-(X)t-$	: 122
1.19. $-(X)z-$	: 6

2. İsimden fiil yapım ekleri

1.1 $+A-$	: 56
1.2 $+I- / +U-$	: 25
1.3 $+(d)- / +(y)-$	: 1
1.4 $+dA-$	: 12
1.5 $+GA-$	: 13
1.6 $+GAr-$	: 1
1.7 $+gUr-$	: 1
1.8 $+(X)k-$	: 3
1.9 $+lA-$	:128
1.10 $+(A)r- / +(U)r$	:15
1.11 $+rA-$	: 9
1.12 $+kIr- / +krA-$	: 4
1.13 $+(I)rGA-$	: 3
1.14 $+sA-$	: 3
1.15 $+SIn-$	: 1

İncelediğimiz eserde tespit ettiğimiz basit (kök) fiilleri ve türemiş fiilleri belirlerken ilk olarak Clauson'un görüşleri dikkate alınmıştır. Fakat Clauson'un sözlüğünün 14.yy öncesine kadar olan söz varlığını içermesi, incelenen kelimelerin pek çoğunun bu sözlükte yer almaması sonucunu doğurmuştur. Bu sebeple kelimelerin

etimolojisi yapılırken kaynakçada belirtilen diğer eserlerden de yararlanılmıştır. Ayrıca eserde fiillerin temel anlamı dışında metinde yeni anlamlara karşılık geldiği de görülmektedir. Örneğin *aç-* “(fetih) başışlamak”, “yarmak”, “meydana çıkarmak”, *ar-* “yorulmak”, *biz-* “uzak olmak”, *oz-* “geçmek, ileri geçmek”, *öt-* “geçmek, nüfuz ederek geçmek”, *ür-* “üfleme”, gibi temel anlamı dışında kullanılmıştır.

Yapım morfolojisi açısından Meşhed Nüshası (293. No), adlı eserde işlek olarak kullanılan ekler şunlardır: *-(X)l-*, *-DUr-*, *-(X)n-*, *-(X)t-*, *+lA-* vb. İşlek olarak kullanılmayan bazen de bir örnekte karşımıza çıkan ekler ise şunlardır: *-GA-*, *-sA-*, *-m-*, *-slk-*, *+(d)-* / *+(y)-*, *+GAR-*, *+sIn-* vb. Eklerin birçoğu tonluluk-tonsuzluk ve kalınlık - incelik bakımından farklı şekillerde görülmektedir. Örneğin: *eşittür-* “dinletmek” < eşit-tür-, *kaldur-* “yükseltmek” < kal-dur-, *oķı-* / *oku-* “çağırma” < ok-ı- / -u-, *alda-* “kandırmak” < al+da-, *irte-* “istemek” < ir+te-vb. Ayrıca eserimizde tarihi Türk dili sahasında nadir olarak görülen *emen-* “yola koyulma”, *koncur-* “alay etmek”, *urla-* “çağırılma” *suykır-* (?) vb. kelimeleri yer alırken az sayıda Moğalca kökenli kelimeler de tespit edilmiştir. Örneğin; *asra-* “beslemek, büyütme”, *yata-* “bıkma” vb.

5. AÇIKLAMALAR

ayna- / **aynı-** “değişmek”

taķı arıķlar bar turur sütdin aynamadı tatıģ (116a/3)

Türkçe ilk Kur’ân Tercümelerinden Rylands Nüshası’nda *ağna-* “değişmek, kötüleşmek” (RKT 37/12b2) şeklinde kayıtlanmıştır. Clauson bu fiili *ağna-* “değişmek” şeklinde vermiş, kökeni üzerine açıklama yapmamıştır. Karahanlı Türkçesi metinlerinde ve Türkçe ilk Kur’an tercümelerinde bu fiilden türeyen *ağnat-* “değişmek” (DLT, II, 228) ve *ağnatur-* “değiştirmek” (TİEM 73 9r/8, RKT 26/20b3) kelimeleri tespit edilmiştir. Karahanlı Türkçesinde /đ/ sesinin Harezmi Türkçesinde /y/’ye dönüşmesiyle *ağna-* fiili *ayna-* şeklini almıştır. *aynı-* şekli, son seste /-a/ > /-ı/ daralması ile oluşmuştur.

boşurķan- “sızlanmak, feryat etmek”

ol vaķtın kim sıķadı anı yawuzluķ şabrsızlık kılģan (*boşurķanur*) (274a/5)

Harezmi Türkçesi metinlerinde *boşurķan-* fiili geçmez. Fakat Karahanlı Türkçesi metinlerinden DLT’de ve KB’de *buşur-* “hiddetlenmek, can sıkılmak” (DLT, II 78, KB 794) ve Türkçe ilk Kur’an tercümelerinden TİEM 73’te de *buşurkan-* “can sıkılmak” kayıtlıdır (TİEM 73 422v/1). Bu kelime, Eski Türkçeden itibaren “kızmak, öfkelenmek, sinirlenmek” anlamında görülen *buş-* fiilinden türemiştir (TİEM 73 240v/4). Türkçe ilk Kur’an tercümelerinde bu fiilden türeyen *buşug* “sıkıntı, öfke” (TİEM 73,126r/3); *buşuglug* “sıkıntılı, öfkeli” (TİEM 73 125v/4); *buşurķan-* “can sıkılmak” (TİEM 73 422v/1) kelimeleri tespit edilebilmektedir. Harezmi Türkçesinde, aynı kökten türeyen *buşrug* “dargınlık, öfke” (ME 4, 8); *buşuk* “öfke, hiddet, kızgınlık” (ME 208, 2) kelimeleri görülmektedir.

Kelimenin ET. *buş-* fiili üzerine -Ur- fiilden fiil yapım eki +KA-(X)n- şeklinde oluştuğu düşünülebilir. +KA eki, isim kök veya gövdelerine gelen bir

ektir. Fakat burada bir düzensizlik görülmektedir. +KA eki *buşur-* fiil gövdesi üzerine gelmektedir.

çındur- “tasdik etmek, doğrulamak”

öz öd urmağı çındurdı yağılarını yok yodun kıldı (225b/5)

Çın (Çin.) “gerçek, doğru” anlamına gelmektedir. Karahanlı Türkçesi metinlerinde bu isimden türeyen *çingâr-* “araştırmak, tahkik etmek” (DLT, II, 182, 21) fiili görülmektedir. *çındur-* “tasdik etmek, doğrulamak” fiili muhtemelen Karahanlı Türkçesi Kur’an tercümelerinde görülen *çingdar-* “tasdik etmek, doğrulamak” (TİEM 73 86r/8, RKT 27/53a2) ve *çingâr-* “araştırmak, tahkik etmek” (DLT, II, 182, 21) fiilinin bozulmuş şeklidir. Zira *çın-* fiili Türk dili tarihinde görülmemektedir.

Kelimenin ET. *çın+* isim kökü üzerine *-DUR-* fiilden fiil yapım ekinin gelmesiyle oluştuğu görülmektedir. Nitekim *-DUR* eki fiil kök ve gövdelerine gelirken burada düzensiz bir şekilde isim köküne gelmiştir.

çöyül- “parçalanmak”

tağı bolur tağlar çöyülmüş boyağlığı yüng mengizlig çöyülmüş (341a/4)

Harezm Türkçesi ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde *çöyül-* fiili geçmez. Fakat bu fiilin *çöj-* > *çöy-* > *çöz-* şeklinde bir *j~y* ve *y~z* hadisesi ile oluştuğu düşünülebilir. Karahanlı Türkçesi metinlerinden DLT’de *çöj-* “uzatmak” (DLT, I, 392), Türkçe ilk Kur’ân Tercümelerinden TİEM 73’te *çöz-* “çözmek, yaymak, sermek” (TİEM 73 381r /2) kelimeleri tespit edilmiştir. Türkçe İlk Kur’ân Tercümelerinde bu fiilden türeyen *çöjül-* / *çözül-* / *çözil-* “çözölmek” (TİEM 73 248r/9, 302v/2, TİEM 40 131a/5) kelimeleri görölmektedir.

Kelimenin ET. *çöy-* fiili üzerine *-(X)I-* fiilden fiil yapım eki şeklinde oluştuğu düşünülebilir.

emen- “yola koyulmak”

kaçan yalavaç Medîneka emendi erse yitegü yalavaç tapa keldiler (113a/13)

İncelemiş olduğumuz; *DLT, KB, NF, KE, TİEM 73, AKT, RKT, HKT metinlerinde ve EDPT, OTWF, TES, KTS, US, KS, HAS, DBKT, ÇTS* sözlüklerinde bu kelimeye rastlanılmamıştır. Bu sebeple kelimenin ek ve kök biçimi tahmin edilememiş ve burada değerlendirilmesi uygun görülmüştür.

kıçur- “(boş şeylere) dalmak, oyalanmak”

ol nirsedin kim şıfat kıılurlar qodğul anlarını şurū‘ kılsunlar (kirişşünler kıçursunlar) (91a/2)

kıçur- fiili metnimizdeki anlamıyla tanımlanamamıştır. Fakat Karahanlı Türkçesi metinlerinden *DLT*’de *kıçur-* “kınamak, ayıplamak; başkasının kaygısından ferah duymak” (*DLT, III, 187,7*) şeklinde tespit edilmiştir. Bu fiil “başkasının talihsizliğinden memnun olmak” anlamına gelen **kıç-* fiilinden türemiş olabilir (Clauson, 1972, 592).

Kelimenin ET. **kıç-* fiili üzerine *-(X)r-* fiilden fiil yapım ekinin gelmesiyle oluştuğu düşünülebilir.

koncur- “alay etmek”

anlar kim kirtindiler maşhara kıılmasun (koncurmasun) erenler erenlerdin (140b/6)

İncelemiş olduğumuz; *DLT, KB, NF, KE, TİEM 73, AKT, RKT, HKT metinlerinde ve EDPT, OTWF, TES, KTS, US, KS, HTS, DBKT, ÇTS* sözlüklerinde bu kelimeye rastlanılmamıştır. Bu sebeple kelimenin ek ve kök biçimi tahmin edilememiş ve burada değerlendirilmesi uygun görülmüştür.

koşulan- “sığınmak”

aytğıl sığınur men (koşulanur men) tang Tangrısinga (355b/10)

koşulan- fiili metnimizdeki anlamıyla tespit edilememiştir. Fakat Karahanlı Türkçesi metinlerinden *DLT*’de *koşulğan-* “her zaman koşulan, katılan” (*DLT, I, 520, 18*) şeklinde kayıtlanmıştır. Türkçe İlk Kur’ân tercümelerinde ise *koşul-* “birleşmek, katılmak, tertip edilmek” (*TİEM 73 164r/5, RKT 33/57b3*), *koşulmuş-* “bağlanmış, bağlı” (*TİEM 73 262r/6, RKT 34/62a/1*)

fiilleri tespit edilmiştir. Bu fiil “bir araya getirmek” anlamına gelen *koş-* fiilinden türemiş olabilir. Nitekim AKT’ de *koş-* “bir araya getirmek, tasnif etmek” (AKT 9a/31) şeklinde kayıtlanmıştır.

Kelimenin ET. *koş-* fiili üzerine *-(X)l-* fiilden fiil yapım eki *-(X)n-* şeklinde oluştuğu düşünülebilir.

köngre- “çekip çıkarmak”

kün içinde tartar (ya‘ nī köngrer) kişiler tamam anlar kongrulğan ħurmā yığaçlarının mengizlig neteg erdi (172a/1)

İncelemiş olduğumuz; *DLT, KB, NF, KE, TIEM 73, AKT, RKT, HKT* metinlerinde ve *EDPT, OTWF, TES, KTS, US, KS, HAS, DBKT, ÇTS* sözlüklerinde bu kelimeye rastlanılmamıştır. Bu sebeple kelimenin ek ve kök biçimi tahmin edilememiştir ve burada değerlendirilmesi uygun görülmüştür.

kuvar- / kuwar- “(ağaç) sararmak, sararıp solmak”

kāfīrlerni yaşargan nirsesi yana kopgaru başlayur (kuvaru başlar ħuriyu başlar) körer sen anı sarğarmış (194b/3)

taķı ayetlerindin turur sen körer sen yirni ħor bolğan (koğı birmiş kuwarmış) (61b/5)

Karahanlı Türkçesi metinlerinde bu fiile rastlanılmamıştır. HŞ’de *kuvan-* “(ağaç) sararmak, solmak” (HŞ), Türkçe İlk Kur’ân Tercümelerinden HKT’de *kuvar-* “kurumak, solmak, sararmak” (HKT 516b/9) KTS’de *kuvan-* “(ağaç) sararmak, solmak” (KTS 166) kayıtlıdır. Yine KTS’ de tespit ettiğimiz *ķuba* “toprak rengi” (KTS 161) ve bu kelimedenden türemiş *ķubar-* “bozarmak, benzi toprak ve toz rengine dönüşmek” (KTS 161) fiili *kuvar- / kuwar-* kelimesi ile ilgili olduğu açıktır.

Kelimenin ET. *kuva / kuwa* ismi üzerine *+(X)r-* isimden fiil yapım ekinin gelmesiyle oluştuğu düşünülebilir.

küdez- “1. korumak, koruyup kollamak”

yime uğu bardılar yolungğa yime küdezgīl anlarını tamuğ kınındın (34b/7)

“2. gözlemek”

yalavaçning atası қадаşı yavaş er erdi tamusuz yalavaçnı Ebū Ṭālīb teg küdezümes erdi (284b/8)

Karahanlı Türkçesi metinlerinden DLT’de *ködez*- “saklamak, beklemek; korumak, gözetmek” (DLT, II, 86, 22) ve KB’de *küdez*- “gözetmek, korumak, saklamak” (KB 3394), Harezmi Türkçesi metinlerinden KE’de *küdez*- “gözetlemek, korumak” (KE 24v / 8) şeklinde kayıtlanmıştır.

Türkçe ilk Kur’ân Tercümelerinden TİEM 73 ve Rylands Nüshası’nda *küdāz-* / *küdez*-“gözetmek, korumak, saklamak, tutmak, muhafaza etmek” (TİEM 73 88v/8, RHT 26/11b2), *küdezi-* “korunmak” (RHT 38/ 74b1) *küdezçi-* “gözetici, koruyan, gözetleyen, muhafaza eden” (TİEM 73 171r/ 4, RHT 36/32a3) kelimeleri tespit edilmiştir. Eski Türkçeden itibaren “korumak, gözetmek” anlamına gelen *kü-* fiilinden türemiştir (Clauson, 1972, 686).

Kelimenin ET. *kü-* fiili üzerine fiilden fiil yapım eki *-(X)d-* ve *-(X)z-* şeklinde oluştuğu düşünülebilir.

küdür- “doğru yola sokmak”

aygıl eger keldim erse sizlerke küdürgenrek birle ol nirsedin kim boldungız anıng üze atalarınızın (84b/5)

Karahanlı Türkçesi metinlerinde ve Harezmi Türkçesi metinlerinde *küder-* “korumak, gözetlemek” (KB 1050, KE 71v/15) şeklinde kayıtlıdır. Bu fiil “gözetmek, gütmek, korumak” anlamına gelen *kü-* fiilinden türemiştir. Bu fiilden türemiş *küd-* “beklemek, gözlemek, gütmek, intizar etmek” (DLT III 441,7, KB 1875, HKT, 188b/1)) kelimesi tespit edilmiştir.

Kelimenin ET. *kü-* fiil köküne *-d-* fiilden fiil yapım ekinin *-(X)r-* şeklinde oluştuğu düşünülebilir.

ona- “kabul etmek, razı olmak”

eger küfr keltürsengiz haqıkat üze Tangrı mungsız turur sizdin taqı räzi bolmas kullarınğa küfrni taqı eger şükr keltürsengiz onağay sizke (17b/1)

Karahanlı Türkçesi metinlerinden DLT’de ve KB’de *una-* “razı olmak, kabul etmek” (DLT, III, 256,18, KB, 5965) kayıtlıdır. Türkçe ilk Kur’ân Tercümelerinden TİEM 40 Nüshası’nda *ona-* “tasvib etmek, razı olmak” (TİEM 40 4a/5) kelimesi tespit edilmiştir. “razı olmak, kabul etmek” anlamında *ona-* / *una-* fiil kökünden türemiş *unat-* “razı etmek” (DLT, I, 215, 14) kelimesi tespit edilmiştir.

ögdil- “öğülmek, ham edilmek, medhedilmek”

bay öğülmüş (ögdilmiş turur) turur bilig da‘ vîsın kıldı anlar kim küfr ketürdiler (243a/3)

Karahanlı Türkçesi metinlerinden KB’de *ögdil-* “övmek, medhedilmek” (KB 177), Türkçe ilk Kur’ân Tercümelerinden TİEM 73’ te ve AKT’de *ögdül-* / *ögdil-* “öğülmek, üstün tutulmak, öğülmüş” (TİEM 73 212r/4, 56v/3, AKT 129b/19) kelimeleri tespit edilmiştir. Bu kelimeler “övmek, medhetmek” anlamına gelen *ög-* fiilinden türemiştir. Karahanlı Türkçesi metinlerinden KB’de *ög-* “övmek, medhetmek” (KB 39) Harezmi Türkçesi metinlerinden KE’de *ög-* “övmek” (KE 85v/8), Türkçe ilk Kur’ân Tercümelerinden TİEM 73’te ve HKT’ de *ög-* “övmek, hamdetmek, tesbih etmek” (TİEM 73 5r/3, HKT 197a / 6) fiilleri kayıtlıdır.

Kelimenin ET. *ög+* isim köküne *+dl-* isimden fiil yapım ekinin *-(X)l-* şeklinde oluştuğu düşünülebilir.

örçüne- “inat etmek, ısrar etmek, direnmek”

yā kim turur bu ol kim rūzī birür sizke eger yığsa rūzīsın örçünediler boynaguluk taķı kaçmaķ (260b/7)

Karahanlı Türkçesi metinlerinde fiil tespit edilememiştir. Harezmi Türkçesi metinlerinden ME’de *örçineş-* “mücadele etmek” (ME 117/6) ve KTS’ de *örçele-* “inat etmek” (KTS 211), *örçeleş-* “inatlaşmak” (KTS 211) anlamında kayıtlanmıştır. Türkçe ilk Kur’ân Tercümelerinden AKT’de *örçeş-* “karşı gelmek, muhalif olmak” (AKT 80a/9) şeklinde tespit edilmiştir. Bu kelime OY’de *ör-* “baş kaldırmak, isyan etmek” (OY KT / B1) şeklinde kayıtlanmıştır.

Kelimenin ET. *ör-* fiil köküne *+çün* fiilden isim yapım eki yapım eki *+A* şeklinde olduğu düşünülebilir.

sına- / **sınağa-** “sınamak”

Muḥammedni sinamak üçün cuḥūdlar bu meselelerini Mekkelig tanguçılarka birdiler (78a/8)

bu Muḥammedni ol aytgular birle sınağalım eger bolmasa biz andın kutulalım (77b/1)

Karahanlı Türkçesi metinlerinden DLT’te ve KB’ de *sına-* “denemek, sınamak, tecrübe etmek” (DLT, III, 273, 15, KB 593), Harezmi Türkçesi metinlerinden NF’ de ve KE’de *sına-* “sınamak, denemek, tecrübe etmek, (NF 80,11 KE 230r/10) kelimeleri tespit edilmiştir. Türkçe ilk Kur’ân Tercümelerinden TİEM 73’te, RHT’te, HKT’de ve AKT’de *sına-* “denemek, tecrübe etmek, sınamak, imtihan etmek” (TİEM 73 331v/8, RHT 30/81a2, HKT 22b/2, AKT 11a/11) anlamında kayıtlanmıştır. Erdal kelimeyi *sın+* “deneyim, tecrübe” şeklinde açıklamıştır (Erdal, 1991, 423). Clauson’ da Erdal’a benzer şekilde kelimenin kökenini *sın* “ gözlem, müşahade, denemek” anlamında açıklamıştır (Clauson, 1972, 835).

Kelimenin ET. *sın+* isim kökü üzerine *+A-* isimden fiil yapım eki *-GA-* şeklinde olduğu düşünülebilir. Nitekim “GA” eki hem isimlere hem de fiillere gelen nadir eklerden biridir.

suyķır- (?)

Mūsining bir ekesi bar erdi Meryem atlıg anası bat ol ekeni ündedi aydı tábūt suyķıra bargıl baķıl ķanķa barur (49a/6)

Tarihi Türk dili alanında bu fiile rastlanılmamıştır.

sündür- “vesvese vermek”

anı katıg ķın içinde aydı ķoldaşı āy idimiz tağı ķılmadı anı (alğum südürmedim anı) velīkin erdi (148b/3)

sündür- fiili metnimizdeki anlamıyla tanıklanamamıştır. Fakat Kıpçak Türkçesi Sözlüğünde ve Tarama Sözlüğünde *sündür-* “bir şeyi çekip uzatmak, uzatmak” (KTS 245, TS 3621) anlamında kayıtlıdır. Bu fiil “uzatmak” anlamına gelen *sü-* fiilinden türemiş olabilir. Nitekim Türkçe ilk Kur’ân Tercümelerinden TİEM 73’te *sü-* “uzatmak, eğmek” (TİEM 73 310r/5) kayıtlıdır.

süngder- “gıybet etmek”

taķı ğayb kıłmasun (yime süngdermesün) pārengiz pāreni sefer mü biringiz
(141a/5)

bk.sündür-

talku- “zarar vermek”

taķı ermes (talkumas) anlarning ziyān tegürgeni nirseni meger Tangrı tileki birle Tangrı (201a/1)

Karahanlı Türkçesi metinlerinden DLT’de *talk-* “zarar vermek” (DLT I 506, 24) şeklinde kayıtlanmıştır. Erdal ve Clauson bu fiili *talk-* “zarar vermek” (Erdal, 1991, 360, Clauson, 1972, 497) şeklinde açıklamıştır.

Kelimenin ET. *talk-* fiil köküne -*U-* fiilden fiil yapım eki gelmesiyle oluştuğu düşünülebilir.

tiren- “yükselmek, kabarmak”

ol vaķtın kim indürdük anıng üze suwnı teprendi (özi üze tirendi) (61b/5)

tiren- fiili metnimizdeki anlamıyla tanıklanamamıştır. Fakat DLT’de, KB’de *tiren-* “dayanmak, direnmek, çekinmek” (DLT II 36, KB 2061) ve İMV’ de *tireñ* “derinlik, seviye” (İMV 180a/3) anlamında tespit edilmiştir. Ayrıca bu fiil ile *tire-* “dayak veya direk dikmek, dayamak” (DLT III 262, 12, AKT 142b/ 5), fiili arasında “*yükseklik*” açısından bir ilişki de kurulabilir. “direk dikmek, dayak” nlamında *tire-* fiil kökünden türemiş *tirek* “direk, dayak, destek” (AKT 132a/13, RHT 38/70b3), *tiregü* “direk, kendisine bir şey

dayanılan ve kendisiyle bir şey durdurulan her nesne” (DLT I 447, 20) kelimeleri tespit edilmiştir.

tolğa- “dolamak”

yarattı köklerni taķı yirni rāsthıķ birle tolģar tünni kündüz üze taķı tolģar kündüzni tünke taķı musahħar kıldı künni taķı aynı ķamuģı yorır atanmış vaķtģa tigrü āģāh bolģıl ol yingen yarlıķaģan (16b/2)

Karahanlı Türkçesi metinlerinden DLT’de *tolğa*-“dolamak” (DLT, III, 289,19) ve Harezmi Türkçesi metinlerinden HKT’de *tolğa*- “sarmak, dolamak” (HKT 438a/7) anlamında kayıtlanan bu fiil, ayrıca *tola*- sarmak, çevirmek” (US 245, ME 225, 8) şeklinde de kayıtlanmıştır. *tolğa*- / *tola*- fiilinden türemiş olan *tolğaş*- “dolaşmak, dolamakta ve bükmekte yarış etmek, burulmak” (DLT, II 220, 25) *tolģan*- “dolanmak” (KE 237r/15) kelimeleri tespit edilmiştir.

törçi- “okşamak”

ķaytarıng anı benim üze sıķayu başıladı (törķidi) singirlerin bıķa yinķüķlerni taķı boyunlarını (6b/2)

törçi- fiili metnimizdeki anlamıyla tanıklanamamıştır. Fakat Karahanlı Türkçesi metinlerinden DLT’de *türçi*- “başlamak” (DLT, III, 276, 21) ve Türkçe ilk Kur’ân Tercümesi TİEM 73’te *törçi*- “başlamak” (TİEM 73 302v/2) anlamında kayıtlanmıştır. “başlamak” anlamına gelen *törçi*- / *türçi*- fiilinden türemiş *türçit*- / *törçit*- “başlatmak” (DLT, II, 329, 4, TİEM 73 140r/1) kelimeleri tespit edilmiştir.

+çı- /*-çi* ekinden türemiş *törçi*- fiili Arat ve Atalay tarafından *türçi*- biçiminde verilmiştir. Fakat Clauson’da *törçi*- biçiminde kayıtlanmıştır. Bu üç kaynaktan da anlam “başlamak” olarak verilmiştir. Caferoğlu ise *törçü*- ‘türemek, doğmak, neşet etmek’ ve *türçi*- ‘türemek, kurulmak, teessüs etmek’ anlamında vermiştir (Güngördü, 2002, 172). Kelime bu anlamda tanıklanamamıştır.

turılan- “sert, acımasız davranmak”

taķı iriglik ķılķıl (yime turılangıl) anlar üze taķı sıķıngı yirleri tamuķ turur taķı nime yawuz yanış urdı (252b/3)

Türkçe ilk Kur’ân Tercümelerinden RKT’ de *turılan-* “sert, acımasız davranmak” (RKT 38 /95b3) şeklinde kayıtlanmıştır. Kelimenin “sert, haşin” anlamına gelen *turı+* isim kökünden türediğı açıktır. Nitekim Karahanlı Türkçesi metinlerinden DLT’de ve KB’de *turı / tūri* “haşin, tatsız, tadı kekre olan, huyu sert olan” (DLT, III, 220, 25, KB 5405) şeklinde tespit edilmiştir.

Kelimenin ET. *turı+* isim köküne isimden fiil yapım eki *+la- n-* şeklinde oluştuğı düşünülebilir.

umurt- (?)

taķı siz bilmes siz haķıķat üze anlar kim ařaķ ķılurlar (umurturlar) ünlerini (139a/7)

Tarihi Türk dili alanında bu fiile rastlanılmamıştır.

uyған- “(mecaz) uyanmak”

peyķāmbēr amruldı (uyķandı ya‘ nī āgāh boldı) (31a/2)

Bu fiil ÇEK’ de ve KTS’de *uyған-* “uyanmak” (ÇEK 283, KTS 295) anlamında kayıtlanmıştır. Eski Türkçeden itibaren “*uyanmak*” anlamında görülen **od-* fiilinden türemiştir (Clauson, 1972, 48). Karahanlı Türkçesi metinlerinden KB’de *oğul-* “uyanık olmak, uyanmak” (KB 6540) , *oğun-* “uyanmak” (KB 5156) kelimeleri tespit edilmiştir.

uđķar- / uđķur- / uyķur- / ođķur- / ođķan “uyandırmak, uyarmak” şeklinde görülmektedir. (Gülensoy, 2007, 976).

Kelimenin ET. **od-* fiil köküne *-ķXr-* / *-gXn-* fiilden fiil yapım ekinin gelmesiyle oluştuğı düşünülebilir.

üşe- “ısrar etmek”

taķı aldadılar anı (üşemek tilediler Lūt boğunı) (173a/6)

üşe- fiili metnimizdeki anlamıyla tanıklanamamıştır. Fakat bu fiil; Karahanlı Türkçesi metinlerinde ve Türkçe ilk Kur’ân Tercümelerinde *üşe-* “aramak, eşmek, eşelemek” (DLT III 253, 20, TİEM 73 380v/8, RKT 27/39b3) anlamında kayıtlanmıştır. “aramak, araştırmak” anlamına gelen *üş-* fiil kökünden türediği düşünülebilir. Türkçe ilk Kur’ân Tercümelerinden RKT’ de *üş-* “aramak, araştırmak” (RKT 37/62b2) anlamında tespit edilmiştir. DLT’de *üşel-* “aranmak” (DLT, I 197, 15), HKT’de *üşele-* “eşelemek” (HKT 109a/5) fiilleri bu kelimedenden türemiştir. Fakat Clauson’da *üş-* fiili yerine “aramak” anlamına gelen *üşe-* fiili kayıtlanmıştır (Clauson, 1972, 262).

yalinglan- / yeliniglen- “(alev) yakıcı, alevlenmek”

köygey terk kirip oṭṭa kim yalinglangan turur (352b/9)

korṭuttum sizni otdın kim yeliniglenür (331b/4)

Ata bu kelimenin *yelin-* fiilinin üzerine *-(i)gli* sıfat fiil ekinin gelmesiyle oluştuğunu belirtmektedir. Fiil kısmının ise *yalm-* fiili olduğu açıktır. *yalm* hem fiil hem de isim kökü olduğu bilinmektedir (Ata, 2004, 185).

Karahanlı Türkçesi metinlerinden KB’ de tespit edilen bu fiil *yalm* “alev” (KB 1415) anlamında kayıtlanmıştır. Tezcan KB’ de tespit edilen *yalm-* fiilinin “parlamak” şeklinde yeniden düzeltilmesi gerektiğini iddia etmektedir (Ata, 2004, 185). Clauson kelimeyi isim kökü olan *yal* “alev” şeklinde açıklamıştır (Clauson, 1972, 929). Ölmez ise Türkçe ve Moğolca arasında denklik kurarak Tü. *ya-n-*, *ya-t-* Mo. *ca-lin* “ateş, yalım” şeklinde açıklamıştır (Ölmez, 1991, 170).

yanan- “yaslanmak, dayanmak”

taṭı ol vaṭtın kim kördüng anlarını tangḡa keltürür sini tenleri taṭı eger aysalar eşitgey sen sözlerini ḥaḳıḳat üze anlar biribiringe yananmış yıḡaçlar sizerler tigme bir çağrıḳnı anlar üze anlar düşmenler turur ḳorḳḡul anların öldürsün anlarını Tangrı neteg ewrülürler (237a/7)

Harezmi Türkçesi metinlerinden ME’de *yanan-* “yanaşmak” (ME 160, 8) anlamında kayıtlanmıştır. Bu fiil “yanaştırmak, yaklaştırmak” anlamına gelen

yana- fiilinden türemiştir. Harezmi Türkçesi metinlerinden ME’de *yana-* “yanaştırmak” (ME 53,5), Türkçe ilk Kur’ân Tercümelerinden HKT’de *yana-* “yanaştırmak, yaklaştırmak, kavuşturmak” kelimeleri tespit edilmiştir. KB’ de ve AKT’de *yanaş-* “yakına gelmek, yanaşmak” (KB 3140, AKT 145a/18) kelimesi bu fiilden türemiştir.

Kelimenin ET. *yana-* fiil köküne *-(X)n-* fiilden fiil yapım ekinin gelmesiyle oluştuğu düşünülebilir.

6. DİZİN

A

aç- (I), 5
 aç- (II), 5
 açıl-, 61
 açın-, 81
 açıt-, 118
 ağır- / ayır-, 98
 ağrıl- / ayrıl- / ayırıl-, 61, 98
 ağ-, 5
 āgāzla-, 153
 ağdur- / ağtur-, 40
 ağır-la-, 154
 ağır-lan-, 81, 154
 ağır-, 29
 ağrıt-, 118
 ağur-, 98
 ağtarıl-, 62
 ak-, 5
 akıt-, 118
 akıtur-, 40
 al-, 6
 alda-, 146
 aldaş-, 108, 146
 aldur-, 40
 alkın-, 81
 amıt-, 118
 amrul-, 62, 99
 anar-, 34
 andık-, 152
 ang-, 6
 angdur-, 40
 angıl-, 62
 angla-, 154
 anglat-, 118, 154
 anglattur-, 40, 118, 154
 anglatturul-, 41, 62, 118, 154
 anıt- / anut-, 118
 anu-, 11

añıl-, 63
 ar- (I), 6
 ar- (II), 6
 arı-, 11
 arıg-la-, 154
 arın-, 82
 arıt- (I), 119
 arıt- (II), 119
 arsız-, 107
 arsıztur-, 40, 107
 art-, 27
 artur-, 99
 arturul-, 62, 99
 ārzūla-, 154
 asıl-, 63
 asra-, 29
 aş-, 6
 aşuk-, 58
 aşun-, 81
 aşur-, 99
 aşut-, 118
 at-, 6
 ata-, 134
 atal-, 62, 134
 atan-, 81, 134
 atar-, 168
 atarıl-, 62, 168
 atıl-, 63
 ay-, 6
 ayıl-, 63
 ayın-, 81
 ayırtlan-, 82, 99, 119, 154
 ayıt- / ayt-, 119
 ayna- / aynı-, 180
 aynat- / aynıt-, 119
 aynatıl-, 63, 119
 ayıl-, 63, 119
 aytış-, 108, 119
 az-, 6
 azarla-, 154

azarlat-, 119, 154
 azdur- / aztur-, 41
 azğur-, 52
 azıt-, 120
 azuş-, 108

B

bağışla-, 155
 bağla-, 155
 baķ-, 11
 bar-, 12
 barla-, 155
 bas-, 12
 basık-, 58
 basıl-, 63
 basrul-, 63, 99
 başla-, 155
 başlan-, 82, 155
 başlat-, 120, 155
 bat-, 12
 batrul-, 63, 100
 batur-, 100
 bayı-, 142
 bayıt-, 120, 142
 beğüt-, 120
 bekit- / beküt- / bikit-, 120, 142
 bekle- / bikle-, 155
 belgür- / bilgür-, 52
 belgürt-, 52, 120
 ber- / bir-, 12
 berkit-, 120, 142
 berkitil-, 63, 120, 142
 beze-, 134
 bezen-, 82, 134
 bezenil-, 64, 82, 134
 bezet-, 121, 134
 bıç- / biç-, 12
 bırakıl-, 64
 biçil-, 64
 bil-, 13
 bildür-, 41
 bilgölülen-, 82, 155
 bilgür-, 52
 bilgürt-, 121

bilgürtil-, 52, 64, 121
 bilin-, 82
 biltür-, 41
 birdür-, 41
 birik-, 152
 biril-, 64
 birle-, 156
 bit-, 13
 bitil-, 64, 142
 bitin-, 82
 bitit-, 121, 143
 bitür-, 100
 biz-, 13
 boğazla- / boğuzla-, 156
 bol-, 13
 boşa-, 135
 boşurķan-, 180
 boyunla-, 156
 boz-, 13
 bozala-, 156
 buķağula-, 156
 bul-, 13
 bulğa-, 148
 bulğastur-, 41, 109, 148
 bulunla-, 156
 burtar-, 168
 buş-, 13
 butan-, 82
 buy(u)r-, 31
 buyrul-, 64
 buyruş-, 109
 bügile-, 156
 bügrün-, 83
 büktüröl-, 41, 64
 bürgen-, 83
 büt-, 13

C

cüftlen-, 83, 156

Ç

çak-, 13
 çağır-, 100, 143
 çapıl-, 64

çarla-, 157
 çat-, 14
 çevir- / çevür- / cewür-, 100
 çevrül-, 65, 100
 çık-, 14
 çıkar-, 34
 çıkarıl-, 35, 65
 cındur-, 41, 181
 cingra-, 171
 cınla-, 157
 cınıktur-, 41, 152
 çoğılaş- / çoğulaş-, 109, 157
 çoğlan-, 83, 157
 çök-, 59
 çöktür-, 42, 59
 çöm-, 79
 çömdür-, 42, 80
 çöyül-, 181
 çulğan-, 83, 148
 çulgaş-, 109, 148

D

döğ-, 14
 dögül-, 65

E

egir-, 100
 egtüle- / igtüle-, 157
 ek-, 7
 ekis- / ekse- / eksü-, 28
 ekse-, 29
 eksit- / eksüt- / iksit-, 121
 eksü-, 29
 emen-, 181
 emgen- / imgen-, 83, 148
 emget- / imget-, 121, 148
 er- / ir-, 7
 erklen- / irklen-, 83
 ertele-, 157
 es-, 7
 eskir-, 100
 esle-, 157
 esrüt-, 122
 eşeklen-, 83, 157

eşit-, 28
 eşittür-, 42
 ew-, 7
 ewrül-, 65, 101
 ewür- / iwür-, 101
 eyit-, 122

F

fermānla-, 157

G

ğaretle-, 158

H

hevāla-, 158

Ḥ

ḥırāmla-, 158
 ḥorla-, 158
 ḥoşlan-, 83, 158

Ḥ

ḥuccetleş-, 109, 158

I

ı-, 4
 ıd- / ıy-, 36
 ıddur-, 37, 42
 ıdıl-, 37, 65
 ımğurt-, 52, 122
 ıngala-, 158
 ırat-, 122, 135
 ırğa-, 148
 ısparla-, 158

İ

iç-, 7
 içür-, 101
 içürül-, 65, 101
 igür- / teg(ü)r-, 104
 il(i)n-, 84
 ilekle- / ilikle-, 158
 ilen-, 84, 135

ileş-, 109, 135
 ilet- / ilt-, 122, 135
 illeş-, 109, 158
 illeştür-, 42, 109, 159
 im-, 7
 imdür-, 42
 in-, 7
 inan-, 84
 inde- / ünde-, 146
 indür-, 42
 indürül-, 42, 65
 irinçle-, 159
 irinçlen-, 84
 irinçlendür-, 42, 84, 159
 irte- / iste-, 146
 isin-, 84
 isteş-, 109
 istet-, 122
 işle-, 159
 işlen-, 84, 159
 işlet-, 122, 159
 it-, 7
 itin-, 84
 iv- / iw-, 7
 ivüt- / iwüt-, 122

Қ / K

қабар-, 168
 kaç-, 14
 қақур-, 101
 қағур- / қайғур-, 52
 қағұрт-, 52, 122
 kal-, 14
 қалдур-, 42
 қан-, 14
 қапса-, 106
 қарар-, 168
 қарға-, 32
 қарı-, 29
 қарış-, 110
 қат-, 14
 қатı-, 143
 қатıғлан-, 84
 қатлан-, 85, 159

қав-, 14
 қавуш-, 110
 қаврул-, 65, 101
 қай-, 14
 қайыш-, 110
 қайна-, 32
 қайш-, 110
 қайштур-, 43, 110
 қайт-, 123
 қайтар-, 35, 123
 қайтарıl-, 35, 65, 123
 қаз-, 14
 қазған- / қазан-, 85
 кеç- / kiç-, 15
 кеç(ü)r-, 101
 кеđ- / key- / kiy-, 15
 кеđür- / keyür-, 101
 kel-, 15
 kelin-, 85
 keltür- / ketür-, 43
 kemiş-, 110
 kemişil-, 66, 112
 kengeş- / kingeş-, 112
 ker-, 16
 kes- / kis-, 16
 kesil-, 66
 kez-, 16
 kıçur-, 182
 kıķır-, 173
 kıķırıl-, 66, 173
 kıķırış-, 110, 173
 kıķra-, 33, 173
 қıl-, 16
 қıldур-, 43
 қılın-, 85
 қına-, 135
 қınan-, 85, 135
 қış-, 17
 қıvan- / қıwan-/ қуvan-, 85
 қız-, 17
 kif(i)r- / kigir- / kigür- / kivür- / kiwür-, 53
 kigürt-, 53, 123
 kingit-, 123, 143

kir-, 102
 kiriş-, 102, 112
 kirt-, 31
 kirtgin- / kirtin-, 85, 123
 kişilen-, 86, 159
 kit-, 17
 kiter-, 35
 kiteril-, 35, 66
 kiwrül- / kiwürül-, 66
 kiwrül- / kiwürül-, 53
 kizle-, 159
 kizlen-, 86, 160
 ko-, 10
 koğ- / koy-, 37
 koğul- / koyul-, 37, 66
 kol-, 17
 kolun-, 86
 komıltur-“, 43, 66, 143
 kon-, 86
 koncur-, 182
 kongrul-, 67
 kongur-, 32
 konukla-, 160
 kop-, 17
 kopar- / kopğar- / kopur-, 53
 koparıl- / kopğarıl-, 54, 67
 kor-, 17
 kork-, 31
 korkut-, 123
 korkutul-, 67, 123
 koş-, 17
 koşulan-, 182
 kov-, 18
 kovul-, 67
 köç-, 18
 kökre-, 171
 köm-, 80
 kömdür-, 43
 kömerle-, 160
 kömerlen-, 160
 kömerlen-, 86
 kömül-, 67
 kön-, 86
 köndür-, 44, 86

köngre-, 183
 köngüllen-, 86, 160
 könit- / könüt-, 86, 124
 könül-, 67, 87
 köpdür-, 44
 köpleş-, 112, 160
 kör-, 102
 körgez- / körgüz-, 56, 102
 körgüzitil- / körgüzül-, 56, 68, 102, 124
 körket- / körküt-, 60
 körsetil-, 68, 102, 124, 175
 körül-, 68, 102
 körün-, 87, 102
 körüş-, 103, 112
 köt(ü)rül-, 44, 68
 kötür-, 44
 köy-, 37
 köydür- / köytür-, 38, 45
 köyür-, 38, 103
 kuç-, 18
 kırı- / kuru-, 29
 kurtar-/ kutar- / kutğar-, 168
 kurtul-, 68
 kutlun-/ kutul-, 68, 87
 kuvar- / kuwar-, 183
 kuvvetlandur- / kuvvetlendür-, 45, 87, 160
 kuwanış-, 87, 112
 küçlen-, 87, 161
 küçlendür-, 45, 87, 161
 küç- / küy-, 38
 küdez-, 183
 küğül-, 38, 69
 küdür-, 184
 kül-, 18
 küldür-, 45
 küwen-, 88
 küwezlen-, 88, 131, 161

M

mengzet-, 124, 136
 mengzne-, 135
 min-, 18

mindür-, 45
mingeş-, 113
mingeştür-, 45, 113

O

ohşa-, 29
oķı- / oķu-, 143
oķın-/ oķun-, 88, 144
oķla-, 161
oķut-, 124, 144
oltur- / otur-, 45
olturt- / olturut-, 46, 124
ona-, 184
ongar-, 150
orla-, 161
orna-, 136
ornan-, 88, 136
ornat-, 124, 136
otruş-, 46, 113
oyna-, 136
oz-, 8
oza-, 136
ozul-, 69

Ö

öçür-, 103
öçürle-, 161
öd-, 8
ödül-, 69
ödür- / öyür-, 103
öfkele- / öwkele-, 161
ög-, 8
ögdil-, 185
ögren-, 88
ögret-, 124, 136
ögretil-, 69, 125, 136
ögül-, 69
ögün-, 88
ögütle-, 161
ögütlen-, 88, 161
öl-, 69
ölç-, 27
ölçül-, 69
öldür- / öltür-, 46, 69

öldürül-, 46, 69
öldürüş-, 46, 70, 113
ölüş-, 70, 113
öp-, 8
ör-, 103
örçüne-, 185
ört- (I), 28
ört- (II), 125
örtül-, 70
örtün-, 89
örül-, 70
öşer-, 28
öt- (I), 8
öt- (II), 8
öt(ü)n-, 89
öte-, 11
öten-, 89
öwkelen-, 89, 162
öyür-, 103

P

pezîrl(a/e)-, 162
piet > biti-, 142

R

rāstla-, 162
rāzlaş-, 113, 162

S

saçıl-, 70
sağ-, 18
sağ(ı)n- / saķ(ı)n-, 59, 89
sağula-, 162
saķla-, 162
saķlan-, 89, 162
sal-, 18
sana-, 136
sanana-, 137
sanç-, 31
sarķan- / sarķar-, 169
sarsıt-, 125
sat-, 18
sataştur- / satķaştur-, 46, 113
satķaş- / sataş-, 113

satğaşturul-, 46, 70, 114
 sawur-, 103
 say-, 38
 seçil-, 70
 sef- / sev-/ sew-/ söw-, 18
 semrit-, 125, 144
 sepil-, 71
 ser-, 19
 seril-, 71
 serin-, 89
 sev(ü)n- / sewin- / sew(ü)n, 90
 sevüt- / sewüt, 125
 sewdür-, 46
 sewnüş-, 90, 114
 sewündürül-, 47, 71, 90
 sı-, 10
 sığın-, 90
 sığındur-, 47, 90
 sıhta-, 146
 sıhtat-, 125
 sık-, 19
 sık(ı)n-, 90
 sıkı, 137
 sıkış-, 114
 sıkış-, 114
 sıl-, 19
 sın-, 90
 sina-, 137, 186
 sınağa-, 186
 sindur-, 47, 91
 sindurul-, 47, 71, 91
 sınık-, 59, 91
 sızgür-, 54
 si-, 10
 siç-, 19
 sigirt-, 103, 125
 singür-, 103
 siz-, 19
 siz(i)n-, 91
 sizündür-, 47, 91
 soğul-, 71
 soķ-, 19
 soķul-, 71
 solı-, 29

solıt-, 125
 sor-, 19
 sorul-, 71
 soruş-, 114
 soyul-, 71
 soyurğa- / soyurķa-, 174
 sög-, 20
 söndür-, 47, 91
 söyle-, 162
 sözle-, 162
 sözleş-, 114, 162
 sözlet-, 125, 163
 suğar- / suvar- / suwar-, 169
 sun-, 91
 susa- / suwsa-, 175
 suyķır-, 186
 sün-, 91
 sündür-, 186
 süngder-, 187
 sür- (I), 20
 sür- (II), 20
 sürçü-, 32
 süri- / sürü-, 57
 sürül-, 71
 süzül-, 72

Ş

şış-, 20

T

taķıl-, 72
 taķıtıl-, 72, 126
 talķu-, 187
 tamdurul-, 47, 72
 tan-, 20
 tangırķa-, 174
 tangla-, 163
 tap- (I), 20
 tap- (II), 20
 tap(u)n-, 92
 tapla-, 163
 taplan-, 91, 163
 tapul-, 72
 tapur-, 104

tapuş-, 114
 tar-, 20
 tarğalit-, 72, 126, 149
 tarı-, 30
 tarıl-, 72
 tarıt-, 126, 143
 tart-, 126
 tartış-, 114
 taşla-, 163
 taşlan-, 92, 163
 tat-, 20
 tattur-, 47
 tawran-, 92
 tayan- / tıyan, 92
 tayaş-, 114
 tayat-, 126
 te- / ti-, 10
 teg- / tiğ-, 21
 tegşür- / tiğşür-, 104, 114
 tel-, 21
 tengel-, 72, 137
 tengle-, 163
 tenglet-, 126, 163
 tep-, 21
 tepre-, 171
 tepren-, 92, 171
 tepret-, 126, 171
 tepretil-, 72, 127, 171
 tepün-, 92
 teril-, 73
 tezgin- / tizgin, 92, 131
 tezgindür-, 47, 93, 131
 tezginil- / tizginül-, 73, 93, 131
 tıkal-, 73
 tın-, 21
 tıngla-, 163
 tıwrat-, 127
 tıy-, 21
 tiğşürül-, 73, 104, 115
 tik-, 21
 tikil-, 73
 tikül-, 73
 tile-, 137
 tilen-, 93, 137
 tingdür-, 48

tingtür-, 48
 tir-, 22
 tir(i)l- (I), 73
 tiren-, 187
 tirgündür-, 48, 93
 tirgür-, 55
 tirgüz-, 56
 tirgüzül-, 56, 73
 tirik-, 59
 tiril- (II), 74
 tiriş-, 115
 titre-, 171
 tiz-, 22
 tizetil-, 74, 127
 toğ- / tok-, 22
 toğur-, 104
 toğurul-, 74, 104
 tokun-, 93, 143
 tokuş-, 115
 tol-, 74
 toldur- / toltur-, 48, 74
 toldurul-, 48, 74
 tolğa-, 188
 tolula-, 74, 164
 toy-, 38
 tögül- / tök(ü)l-, 74
 tök-, 22
 tölen-, 137
 tölen-, 93
 tölendür-, 48, 94, 138
 törçi-, 188
 törü-, 30
 törüt-, 127
 törütil- / törütül-, 74, 127
 töşe-, 138
 töşen-, 94, 138
 tur-, 22
 turğur-, 55
 turğuz-, 56
 turılan-, 188
 turuq-, 59
 turut-, 127
 tut-, 23
 tuttur-, 48
 tutul-, 75

tutun-, 94
 tutuş-, 115
 tüfgür-, 151
 tüke-, 138
 tüken-, 94, 138
 tüketil-, 75, 127, 138
 tüngül-, 75
 türlen-, 94, 164
 türül-, 75
 tüş-, 23
 tüşe-, 138
 tüşür-, 104
 tüz-, 24
 tüzet-, 127, 138
 tüztür-, 48
 taleble-, 163

U

u-, 4
 uçala-, 164
 uğ- / uy-, 8
 uğı- / uyu-, 11
 uğu-, 57
 uğul- / uyul-, 70
 uğuş- / uyuş-, 57, 115
 uğra-, 138
 uğranıl-, 70, 89, 139
 uķ-, 9
 uķılın-, 75, 94
 uķtur-, 49
 ula-, 139
 ulan-, 94, 139
 ulaş-, 115, 139
 ulğay-, 145
 uluğla-, 164
 uluğsın-, 176
 uman-, 94
 umançla-, 164
 umınçla-, 164
 umurt-, 189
 unıt- / unıt-, 28
 unuttur-, 49
 ur-, 8
 urla- (I), 79

urla- (II), 79
 urul-, 75
 urun-, 94
 uruş-, 115
 uşan-, 95
 uşat-, 127
 uşatıl-, 76, 128
 ut-, 9
 uydur-, 49
 uyğan-, 189
 uzat-, 127

Ü

üle-, 33
 ülgüle-, 164
 ülüşle-, 164
 ün- (I), 9
 ün- (II), 9
 ünde-, 147
 ünden-, 95, 147
 ündenil-, 76, 95, 147
 ündeş-, 115, 147
 ündet-, 128, 147
 ündür-, 49
 ür-, 9
 ür(ü)l-, 76
 ürk-, 28
 üste-, 139
 üster-, 104, 139
 üş-, 10
 üşe-, 189
 üşer-, 105

Y

yağ- / yay-, 24
 yağıl- / yayıl-, 76
 yağdur-, 49
 yağılaş-, 115, 165
 yağmala-, 165
 yağıu- / yawu-, 30
 yağut-, 128
 yalbar- / yalwar-, 32
 yalğanla-, 165
 yalınglan-, 190

yalk-, 31
 yamanla-, 165
 yamanlan-, 95, 165
 yamanlaş-, 116, 165
 yamrul-, 76
 yan- (I), 25
 yan- (II), 95
 yanan-, 190
 yanarıl-, 76, 105
 yandur-, 49
 yandurul- (I), 49, 76
 yandurul- (II), 77
 yandurul- (II), 49
 yangakla-, 165
 yangur-, 55
 yapış- / yapuş-, 116
 yapuştır-, 116
 yapuştır-, 49
 yar-, 25
 yara-, 30
 yarağlan-, 95, 165
 yaraş-, 116
 yarat-, 128
 yaratıl-, 77, 128
 yarıl-, 77
 yarış-, 116
 yarlıka-, 149
 yarlıkan-, 95, 149
 yarlıkat-, 128, 149
 yaru-, 144
 yarundur-, 49, 95, 144
 yarut-, 128, 144
 yaşar-, 169
 yaşın-, 95
 yaşıt-, 128
 yaşla-, 165
 yaşrul-, 77, 169
 yaşur-, 105
 yat-, 25
 yata-, 30
 yatğur-, 55
 yatıl-, 77
 yavutul- / yawutul-, 77, 129
 yawut-, 128
 yaz- (I), 25

yaz- (II), 26
 yazıl- (I), 77
 yazıl- (II), 77
 yeliniglen-, 190
 yepüş-, 116
 yeril-, 77
 yet-, 26
 yetil-, 77
 yetür-, 105
 yığ-, 26
 yığıl-, 78
 yığla-, 166
 yığlın-, 78, 96
 yıldıra-, 139
 yırat-, 129
 yırt-, 31
 yış-, 26
 yi-, 10
 yidür- / yitür-, 50
 yigren-, 96, 171
 yigrendür-, 50, 96, 172
 yin- (II), 96
 yin- / ying- (I), 26
 yinç-, 32
 yingil-, 78
 yit-, 26
 yitür- (II), 105
 yobıla-, 166
 yoğ-, 38
 yoğnal-, 78, 139
 yoğnat-, 129, 139
 yoğurul-, 78
 yoğal-, 78, 140
 yoğala- (I), 166
 yoğala- (II), 166
 yoğat-, 129, 140
 yoğatıl-, 79, 129, 140
 yoğattur-, 50, 129, 140
 yoğla-, 166
 yoğlat-, 129, 166
 yolçıla- / yorçıla-, 166
 yorı- / yoru- / yöri- / yörü-, 30
 yorut-, 129
 yöndür-, 50
 yöndürüş-, 50, 116

yöner-, 96, 140
yörgeş-, 116
yörün-, 96
yu- (I), 11
yu- (II), 11
yul-, 27
yulun-, 96
yum-, 27
yumdar-, 36
yumşa-, 140
yumul-, 79
yut-, 27
yuttur-, 50

yüç-, 39
yüg(ü)r-, 32
yügrüt-, 129
yük(ü)n-, 97
yükle-, 166
yüklen-, 97, 166
yül-, 27
yülüt-, 130
yünçüt-, 130
yüngülle-, 167
yüngüt-, 130
yüz-, 27
yüzlen-, 97, 167

7. KAYNAKÇA

AKAR, ALİ, **Türk Dili Tarihi**, Ötüken Neşriyat (3. Basım), İstanbul, 2010

AKAR, G. (2015). *Karahanlı Türkçesiyle Yazılmış Kur'an Tercümesi (TİEM 73) Üzerine Bir Dil İncelemesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

ARAT, Reşit Rahmeti, **Kutadgu Bilig Yusuf Has Hacib**, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2005

AŞÇI, M. (2019). *Harezm Türkçesinde Söz Yapımı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

ATA, Aysu, **Nâşirü'd-dîn Bin Burhânü'd-dîn Rabgûzî Kıssa'sı'ı- Enbiyâ (Peygamberler Kıssaları)**, Türk Dil Kurumu Yayınları: 681-2, II Dizin, 1997, Ankara

ATA, Aysu, **Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası), Karahanlı Türkçesi**, Türk Dil Kurumu Yayınları: 854, 2004, Ankara

ATA, Aysu, **Harezm- Altın Ordu Türkçesi**, (Yayımlayan: Mehmet Ölmez), Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 36, İstanbul, 2002

ATA, Aysu, **Çağatay Türkçesinin İlk Devresi Harezm- Altın Ordu Türkçesi**, Ankara Üniversitesi Yayınevi, Ankara, 2016

ATALAY, Besim, **Divanü Lûgat-it- Türk Tercümesi I**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1985

ATALAY, Besim, **Divanü Lûgat-it- Türk Tercümesi C. II**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1985

ATALAY, Besim, **Divanü Lûgat-it- Türk Tercümesi III**, Türk Dil Kurumu Yayınları: 523, Ankara, 1986

ATALAY, Besim, **Divanü Lûgat-it- Türk Dizini "Endeks"**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1986

- BANGUOĞLU, Tahsin, **Türkçenin Grameri**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011
- BİLGİN, İ. (1989). *Divanü Lügat-it Türk'te Söz Yapımı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- CAFEROĞLU, Ahmet, **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları: 260, İstanbul, 1968
- CAFEROĞLU, Ahmet, **Türk Dili Tarihi I-II** (3. Baskı), Enderun Kitabevi, İstanbul, 1984
- CLAUSON, Sir Gerard, **An Etymological Dictionary Pre-Thirteenth-Century Of Turkish**, Oxford, 1972
- DEMİRCİ, Ü. (2010). *Eski Türkçe'de Fiiller*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- ERASLAN, Kemal, “+sı- / +si- (~+su- / +sü-) İsimden Fiil Yapma eki ile -sı- / -si- (~-su- /-sü-) Fiilden Fiil Yapma Eki ve Genişlemiş Şekilleri Hakkında”, **Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi**, A/124, Prof. Dr. Zeynep Korkmaz'a Armağan, 1996, s.47-62
- ERCİLASUN, “Ahmet Bican, Kâşgarlı Mahmud'da -SĀ- /-SĒ- Eki”, **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**, Ahmet Midhat Efendi Özel Bölümü, S.521, 1995 Mayıs, s.449-455
- ERCİLASUN, A.BİCAN, **Türk Dili Tarihi**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2010
- ERCİLASUN, Ahmet Bican, **Kutadgu Bilig Grameri Fiil**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2014
- ERDAL, Marcel, **Old Turkic Word Formation I-II A Functional Approach to the Lexion**, 1991, Otto Harrassowitz - Wiesbaden:
- EREN, Hasan, **Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü**, II. Baskı, Ankara, 1999
- ERGİN, Muharrem, **Türk Dil Bilgisi**, Bayrak Yayınları, İstanbul, 2013
- GABAİN, Annemarie von, **Eski Türkçenin Grameri**, (Çev. Mehmet Akalın), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000

- GÖKDAĞ ATSIŞ, B. (1989). *Atebetü'l Hakayık Grameri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- GÜLENSOY, Tuncer, **Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007
- GÜNER, G. (2008). *Karahanlı Türkçesinde Fiil*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- GÜNGÖRDÜ, Erol, “İsimden Fiil Türeten +çı- / +çi- Eki ve Gelişmiş Şekilleri” **Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi**, C.22, S.3, s. 171-182
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin, **Yapı Bakımından Türk Dilinde Fiiller**, Cönk Yayınları, İstanbul, 1984
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin, **Karahanlı Türkçesi Grameri**, Türk Dil Kurumu Yayınları: 638, Ankara, 1996
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin, **Harezmi Türkçesi ve Grameri**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 3405, Ankara, 1997
- HATİPOĞLU, Vecihe, **Türkçenin Ekleri**, 2. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1981
- HERKMEN, D. (2009). *Dîvânü Lugati't - Türk'te Fiil Yapımı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- KARAAĞAÇ, Günay, **Çağatayca El Kitabı**, Janos Eckmann, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1988
- KARASOY, Yakup, “Türkçede Kök Morfemlerin Araştırılmasında -GA Yapım Ekinin Yeri”, **Manas Sosyal Bilimler Dergisi**, C. I. S. II. 2001, s.210-220
- KAYA, H. (2014). *Doğu Sahasında Yazılan Hekimoğlu Satır Altı Kur'an Tercümesi'nde Kelime Yapımı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- KORKMAZ, Zeynep, “Türkçede İsimden Fiil Türeten +r-, +ar- / +er- Eki ve Yapısı Üzerine”, **Türk Dili Üzerine Araştırmalar**, C.I. Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995, s.168-178

KORKMAZ, **Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2017

KÖK, A. (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73, 73v/1-235v/2)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

SAĞOL, G. (1993). *Harezm Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

SAĞOL, Gülden, “Harezm Türkçesi ve Harezm Türkçesi ile Yazılan Eserler” **Türkler**, C.5. Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 804-813

SAĞOL YÜKSEKKAYA, Gülden - ARGUNŞAH, Mustafa, **Harezm Türkçesi, Karahanlıca Harezmce Kıpçakça Dersleri**, Kesit Yayınları, İstanbul, 2010

SAYGI, B. (2004). *Nehcü'l Ferâdis'te Fiiller*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

ŞİMŞEK, Yaşar- SERTKAYA Osman Fikri, “Horezm Türkçesi ile Yapılan Kur'an Tercümelerinden Meşhed Nüshası Üzerine İlk Bilgiler- I”, **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, S. 4/4, 2015, s.1382-1412

ŞİMŞEK, Yaşar, **Harezm Türkçesi Kur'an Tercümesi (Meşhed Nüshası [293 No.], Giriş- Metin- Dizin)**, II Cilt, Akçağ Yayınları, Ankara, 2019

Tarama Sözlüğü, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1996

TAŞ, İbrahim, **Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2015

TEKİN, Talat, **Orhon Yazıtları**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1988

TEKİN, Talat, **Makaleler I.** (haz. Emine Yılmaz, Nurettin Demir), Grafiker Yayınları, Ankara, 2003

TEKİN, Talat, **Orhon Türkçesi Grameri**, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, (Yayımlayan Mehmet Ölmez), İstanbul, 2003

- TERES, E. (2009). *Çağataycada Söz Yapımı*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul
- TEZCAN, Semih- ZÜLFİKAR, Hamza, **Nehcü'l- Ferâdis Uştmahlarının Açuç Yolu (Cennetlerin Açık Yolu) Maḥmūd Bin 'Alī**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2014
- TİMURTAŞ, Faruk Kadri, **Şeyhî Hüsrev ü Şirin**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1980
- TOPALOĞLU, Ahmet, **14.Yüzyılın Ortalarında Yapılmış Satırarası Kur'an Tercümesi**, II Cilt, Dergah Yayınları, İstanbul, 2018
- TOPARLI, Recep, **Harezm Türkçesi**, Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum, 1992
- TOPARLI, Recep, **İrşâdü'l - Mülûk Ve's- Selâtin**, Türk Dil Kurumu Yayınları: 555, Ankara, 1992
- TOPARLI, Recep, VURAL, Hanifi, KARAATLI, Recep, **Kıpçak Türkçesi Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007
- TOPRAK, F. (2005). *Harezm Türkçesinde Fiil*, Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- USTA, H.İ. (1989). *XIII. Yüzyıl Doğu Türkçesiyle Yazılmış Anonim Kur'an Tefsirinin Söz ve Şekil Varlığı*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- ÜNLÜ, S. (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73, 235v/3-450r/7)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- ÜNLÜ, Suat, **Karahanlı Türkçesi Sözlüğü**, Eğitim Yayınevi, Konya, 2012
- ÜNLÜ, Suat, **Harezm- Altınordu Türkçesi Sözlüğü**, Eğitim Yayınevi, Konya, 2012
- ÜNLÜ, Suat, **Doğu ve Batı Türkçesi Kur'an Tercümeleeri Sözlüğü**, Eğitim Yayınevi, Konya, 2012
- ÜNLÜ, Suat, **Çağatay Türkçesi Sözlüğü**, Eğitim Yayınevi, Konya, 2012

ÜŞENMEZ, E. (2006). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yüksek Lisans Tezi Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya.

ÜŞENMEZ, E. (2010). *Eski Kur'an Tercümelerinden Özbekistan Nüshası Üzerine Dil İncelemesi (Giriş- İnceleme- Metin- Sözlük- Ekler Dizini)*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

YÜCE, Nuri, **Mukaddimetü'l Edeb, Zamaḥşari**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1993

